

*Dedicated to the centenary
of the National Academy
of Sciences of Ukraine*

*Сторіччю створення
Академії Наук України
присвячується*

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Philosophical
Political studies**

**Філософсько-політологічні
студії**

Issue 19

Випуск 19

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko
National University of Lviv

Львівський національний
університет імені Івана Франка

2018

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України з галузей науки філософські та політичні.

Наказ МОН України № 153 від 14.02.2014 р.

Друкується за ухвалою Вченої Ради

Львівського національного університету імені Івана Франка

№ 53/9 від 01.09.2018 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази

Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Марія Альчук, д-р. філос. н., доц.; Тетяна Андрущенко, д-р. політ. н., проф.; Вавжинець Конарські, д-р. габ. політ. н., проф. (Польща, Варшава); Іван Варзар, д-р. політ. наук, проф.; Ігор Вдовичин, д-р. політ. наук; Лешек Гавор, д-р. філос. н., проф. (Польща, Жешув); Оксана Гаман-Голутвіна, д-р. політ. н., проф. (РФ, Москва); Надія Гапон, д-р. філос. наук, проф.; Микола Гетьманчук, д-р. істор. наук, проф.; Василь Глухман, д-р. філос. наук, проф. (Словаччина, Пряшів); Володимир Горбатенко, д-р. політ. н., проф.; Валерій Денисенко, д-р. політ. наук, проф. (відп. ред.); Марія Кашуба, д-р. філос. н., проф.; Олена Квас, д-р. психол. н., доц.; Антоніна Колодій, д-р. філос. наук, проф.; Василь Лисий, д. філос. н., проф.; Павло Кутуєв, д-р. соц. н., проф.; Маркіян Мальський, д-р. екон. наук, проф.; Володимир Мельник, д-р. філос. наук, проф.; Ігор Мельник, д-р. політ. наук; Світлана Наумкіна, д-р. політ. наук, проф.; Юрій Пачковський, д-р. соціолог. наук, проф.; Віктор Петрушенко, д-р. філос. наук, проф.; Анатолій Романюк, д-р. політ. наук, проф. (заст. відп. ред.); Алла Сіленко, д-р. політ. наук, проф.; Олександр Старіш, д-р. політ. наук; Ярина Турчин, д-р. політ. наук; Леся Угрин, канд. політ. наук, доц.; (відп. секр.); Роман Цяпало, д-р. філософії, проф. (США, Дюбюк), Олена Шерман, д-р. політ. наук.; Леонід Шкляр, д-р. політ. н., проф.

Professor *V. Denysenko* – Editor-in-Chief
Professor *A. Romanuyk* – Assistant Editor-in-Chief
Assistant Professor *L. Uhryn* – Editorial secretary
Відповідальний за випуск – *Валерій Денисенко*

Адреса редколегії: Editorial office address:
Львівський національний Іван Франко National
університет імені Івана Франка, University of Lviv,
вул. Університетська, 1, кім. 204, Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Львів, Україна, 79000, Lviv, Ukraine,
тел.: (38) (032) 2394462 tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) О. СВДЕРСЬКА
Технічний редактор О. ЛЕГЕНЬКА
Комп'ютерний макет О. СВДЕРСЬКА
Коректор Д. КАРПИН

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ і ВИГОТОВЛЯЮЧА:
Львівський національний університет
імені Івана Франка.
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
СВДОЦТВО про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 28,13.
Тираж 100 прим. Зам. 1905

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2018

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО

<i>Валерій Денисенко</i> СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ У ЛЬВІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА.....	11
---	----

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Лариса Діденко</i> ЛЕКСИКОН ОНТОЛОГІЇ: БУТТЯ ТА ВІДБУТТЄВЛЕНІ.....	18
<i>Ольга Єрахторіна</i> БІОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ЯК ЗРАЗОК ОСОБИСТІСНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ.....	27
<i>Віталій Лісіцин</i> КАТЕГОРІАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ВИЯВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....	34
<i>Костянтин Райхерт</i> «УНІВЕРСАЛЬНЕ НЕСВІДОМЕ» САТОСІ КОНА.....	41
<i>Вікторія Ричко</i> ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я (НА ПРИКЛАДІ УПЦ (МП) ТА ОДНОГО З ЇЇ ЦЕНТРІВ – ПОЧАЇВСЬКОЇ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ).....	48
<i>Олег Соколовський</i> ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ ВИСХІДНОЇ ХРИСТОЛОГІЇ У СУЧАСНІЙ КАТОЛИЦЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ.....	55
<i>Анастасія Сорочук</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА.....	63
<i>Юлія Стрелкова</i> ДІАЛОГІЧНІ ВИМІРИ «ВИСОКОЇ ХРИСТОЛОГІЇ» ЕМІЛЯ БРУННЕРА.....	70
<i>Руслан Шмат</i> СОКРАТ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ.....	76

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Артур Аміров</i> ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТРЕНДИ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	84
---	----

<i>Вадим Асафайло</i> ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНІЙ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ.....	92
<i>Світлана Бушева</i> АНАЛІЗ ВПЛИВУ ІЗРАЇЛЬСЬКОГО ЛОБІ НА ВЕКТОР ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ ДОНАЛЬДА ТРАМПА.....	98
<i>Gunel Garayeva</i> MARX AND SHARIATI: UTOPIC SOCIALISM.....	103
<i>Valerii Denysenko, Tetiana Andrushchenko, Yurii Pryvalov</i> POWER IN THE CONTEXT OF SOCIAL-CULTURAL DYNAMICS OF SOCIETY: HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS.....	107
<i>Валерій Денисенко, Світлана Савойська</i> СЕМІОТИЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ КОНТЕКСТИ ТЕОРЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ.....	122
<i>Роман Кисленко</i> ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ГІБРИДНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ.....	129
<i>Анатолій Ключкович</i> РОЛЬ ТРЕТЬОГО СЕКТОРА В ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СЛОВАЧЧИНИ.....	138
<i>Аліна Лясота</i> ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМ ІЗ ПОЗИЦІЇ КОМПАРАТИВНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ.....	145
<i>Mammadov Alibaba Agamirza oglu</i> THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA: POSITIONS OF PARTIES AND THE PROSPECTS FOR RESOLVING THE PROBLEMS.....	153
<i>Світлана Матвієнків</i> ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИ КОМУНІКАЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ).....	162
<i>Ольга Резнікова</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: СПІЛЬНІ Й ВІДМІННІ РИСИ	170
<i>Юлія Цирфа</i> КОНСТРУЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ.....	176
<i>Олександр Чербан</i> АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА МОДЕРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ЗМІ В ЧЕХІЇ.....	182
<i>Михайло Шабанов</i> ПОЛІТИЧНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР У ФУНКЦІОНУВАННІ НЕОПАТРИМОНІАЛЬНОГО РЕЖИМУ.....	187

<i>Геннадій Шипунов</i> НЕОМАРКСИЗМ ТА ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ ЛІВОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ.....	194
<i>Лілія Яковлева</i> ЛЕГІТИМНІСТЬ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: МІЖ ПРИВАТНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ ІНТЕРЕСАМИ.....	204

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Анатолій Романюк</i> ЛІВІ ПАРТІЇ: НАПРЯМИ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ЛОГІКА ВИВЧЕННЯ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Г. В. ШИПУНОВА «ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЛІВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ»).....	212
--	-----

МАТЕРІАЛИ П'ЯТИХ МІЖВУЗІВСЬКИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ, ПРИСВЯЧЕНІ 100-РІЧЧЮ ВИХОДУ ПЕРШОГО ТОМУ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА «СУТІНКИ ЄВРОПИ»

<i>Денисенко В. М.</i> ПОДОЛАННЯ КЛАСИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МИСЛЕННЯ У О. ШПЕНГЛЕРА.....	214
<i>Терещенко В. П.</i> МОРФОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ О. ШПЕНГЛЕРА.....	217
<i>Гарбадин А. С.</i> ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТИВАЦІЯ ІСТОРІЇ ЧЕРЕЗ ТРІАДУ «ПАМ'ЯТЬ-ДОСВІД-ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ».....	219
<i>Хома Н. М.</i> КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ О. ШПЕНГЛЕРА: ПРОЕКЦІЯ НА ПОЛІТИКУ.....	220
<i>Вдовичин І. Я.</i> О. ШПЕНГЛЕР ЯК ФУТУРОЛОГ.....	222
<i>Андрущенко Т. В.</i> ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ В ІДЕЯХ О. ШПЕНГЛЕРА.....	225
<i>Поляруш Б. Ю.</i> РЕЦЕПЦІЯ «СВІТОВОГО МІСТА» О. ШПЕНГЛЕРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ.....	227
<i>Мотрен С. М.</i> СХІД І ЗАХІД: КОНТУРИ УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ ЦІННІСНО-СВІТОГЛЯДНИХ УСТАНОВОК.....	229
<i>Ковальчук М.</i> КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	230

<i>Бекар С. І.</i> ПРИНЦИПИ АНАЛІЗУ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ У О. ШПЕНГЛЕРА.....	231
<i>Привалов Ю. О.</i> КОНЦЕПЦІЯ ЗАМКНУТИХ КУЛЬТУРНИХ ЦИКЛІВ У О. ШПЕНГЛЕРА.....	232
<i>Сабара А. М.</i> СПЕЦИФІКА КОНСЕРВАТИВНОГО РЕВОЛЮЦІОНІЗМУ В ТЕОРІЇ О. ШПЕНГЛЕРА	233
<i>Леньків Г. В.</i> «СУТІНКИ ЄВРОПИ»: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ.....	235
<i>Бунь В. В.</i> ГУМАНІТАРНА НЕОБХІДНІСТЬ КОНСТИТУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ.....	237
<i>Сухарина А. А.</i> ГЛИБОКА КРИЗА МОДЕРНУ: ОСВАЛЬД ШПЕНГЛЕР ТА ІДЕОЛОГІЯ НІМЕЦЬКОЇ «КОНСЕРВАТИВНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ».....	238
<i>Угрин Л. Я.</i> ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ О. ШПЕНГЛЕРА У ДОСЛІДЖЕННІ СПІЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ СУЧАСНОСТІ.....	240
<i>Орлов С. Ф.</i> ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ В СИСТЕМІ КАТЕГОРІЙ О. ШПЕНГЛЕРА.....	242

CONTENTS

INTRODUCTION

<i>Valerii Denysenko</i> FORMATION AND DEVELOPMENT OF POLITICAL SCIENCE IN IVAN FRANKO NATIONAL UNIVERSITY OF LVIV.....	11
---	----

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Larysa Didenko</i> THE LEXICON OF ONTOLOGY: BEING AND FROMBEINGNESSES.....	18
<i>Olga Yerakhtorina</i> LESYA UKRAINKA'S BIOGRAPHICAL PROJECT AS A PERSONAL SELF-PERFECTION MODEL.....	27
<i>Vitaliy Lisitsin</i> PHILOSOPHICAL DEFINITION OF JUSTICE.....	34
<i>Konstantin Rayhert</i> "THE UNIVERSAL UNCONSCIOUSNESS" OF SATOSHI KON.....	41
<i>Viktoriya Rychko</i> THE DETERMINANTS OF DEVELOPMENT OF THE MODERN UKRAINIAN ORTHODOX (THROUGH THE EXAMPLE OF UKRAINIAN ORTHODOX CHURCH (PATRIARCHATE OF MOSCOW) AND ONE OF ITS CENTERS – THE HOLY DORMITION POCHAYIV LAVRA).....	48
<i>Oleg Sokolovskyi</i> FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF RISING CHRISTOLOGY IN THE MODERN CATOLIC THEOLOGY.....	55
<i>Anastasia Sorochuk</i> THE TRANSFORMATION OF THE SACRED SPACE OF THE MEDIEVAL CITY.....	63
<i>Yuliia Strielkova</i> DIALOGIC DIMENSIONS OF EMIL BRUNNER'S "HIGH CHRISTOLOGY".....	70
<i>Ruslan Shmat</i> SOCRATES IS ABOUT JUSTICE.....	76

POLITICAL SCIENCE

<i>Arthur Amirov</i> THE TRENDS OF THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE THROUGH THE PRISM OF THE THEORIES OF INTERNATIONAL RELATIONS.....	84
--	----

<i>Vadym Asafailo</i>	
COMBATING AGAINST POLITICAL CORRUPTION IN UKRAINE: INSTITUTION AND ORGANIZATIONS.....	92
<i>Svitlana Busheva</i>	
ANALYSIS OF CURRENT IMPACT OF THE ISRAEL LOBBY ON POLITICAL DECISIONS OF DONALD TRUMP.....	98
<i>Gunel Garayeva</i>	
MARX AND SHARIATI: UTOPIC SOCIALISM.....	103
<i>Valerii Denysenko, Tetiana Andrushchenko, Yurii Pryvalov</i>	
POWER IN THE CONTEXT OF SOCIAL-CULTURAL DYNAMICS OF SOCIETY: HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS.....	107
<i>Valerii Denysenko, Svitlana Savoyska</i>	
SEMIOTICAL AND SEMANTIC CONTEXT OF THEORETICAL MODEL OF THE LANGUAGE POLICY OF UKRAINE.....	122
<i>Roman Kyslenko</i>	
APPROACHES FOR HYBRID POLITICAL REGIME CONCEPTUALIZATION.....	129
<i>Anatolii Klyuchkovych</i>	
THE ROLE OF THE THIRD SECTOR IN THE DEMOCRATIZATION OF SLOVAKIA.....	138
<i>Alina Liasota</i>	
THE MAIN FACTORS OF THE POLITICAL INSTABILITY OF TRANSITIONAL SYSTEMS FROM THE STANDPOINT OF COMPARATIVE REGIONALISM.....	145
<i>Mammadov Alibaba Agamirza oglu</i>	
THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA: POSITIONS OF PARTIES AND THE PROSPECTS FOR RESOLVING THE PROBLEMS.....	153
<i>Svitlana Matviienkiv</i>	
ORGANIZATION AND METHODS OF COMMUNICATION OF STATE AUTHORITIES WITH MASS MEDIA (ON THE EXAMPLE OF IVANO-FRANKIVSK REGION).....	162
<i>Olga Reznikova</i>	
PROVIDING NATIONAL SECURITY AND NATIONAL RESILIENCE: COMMON FEATURES AND DIFFERENCES	170
<i>Yuliia Tsyryfa</i>	
CONSTRUCTION OF THE FOREIGN POLICY IDENTITY OF THE STATE: THE ROLE AND INFLUENCE OF TELECOMMUNICATIONS.....	176
<i>Oleksandr Cherban</i>	
ANALYSIS AND ASSESSMENT OF MODERN MEDIA TRENDS IN THE CZECH REPUBLIC.....	182

<i>Mikhail Shabanov</i> POLITICAL LOYALTY AS A FACTOR IN THE FUNCTIONING OF NEOPATRIMONIAL REGIME.....	187
<i>Hennadii Shypunov</i> NEO-MARXISM: IDEOLOGICAL AND INSTITUTIONAL EVOLUTION OF THE LEFT-WING POLITICAL MOVEMENT.....	194
<i>Liliya Yakovleva</i> LEGITIMACY OF THE PUBLIC AUTHORITIES: BETWEEN PRIVATE AND COLLECTIV INTERESTS.....	204

REVIEWS

<i>Anatolii Romaniuk</i> LEFT PARTIES: TRENDS OF EVOLUTION AND THE LOGIC OF STUDY (REVIEW OF THE MONOGRAPH BY V. SHYPUNOV “THE IDEOLOGICAL AND INSTITUTIONAL DEVELOPMENT OF THE LEFT POLITICAL PARTIES: THE PRINCIPLES OF RESEARCH”).....	212
---	-----

MATERIALS OF THE FIFTH INTERUNIVERSITY METHODOLOGICAL READINGS DEVOTED TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE RELEASE OF THE FIRST VOLUME OF THE DECLINE OF THE WEST BY OSWALD SPENGLER

<i>Denysenko V. M.</i> OVERCOMING CLASSICAL PRINCIPLES OF THINKING OF O. SPENGLER.....	214
<i>Tereshchenko V. P.</i> MORPHOLOGY OF HISTORY OF PHILOSOPHY BY O. SPENGLER.....	217
<i>Harbadyn A. S.</i> POLITICAL SUBJECTIVIZATION OF HISTORY THROUGH THE “MEMORY-EXPERIENCE-RESPONSIBILITY” TRIAD.....	219
<i>Khoma N. M.</i> CULTUROLOGICAL THEORY OF O. SPENGLER: PROJECTION ON POLITICS.....	220
<i>Vdovychyn I. Ya.</i> O. SPENGLER AS A FUTUROLOGIST.....	222
<i>Andrushchenko T. V.</i> THE PHENOMENON OF CULTURE IN O. SPENGLER’S IDEAS.....	225
<i>Poliarush B. Yu.</i> RECEPTION OF “WORLD CITY” BY O. SPENGLER IN MODERN UKRAINIAN PHILOSOPHY.....	227

<i>Motren S. M.</i> EAST AND WEST: CONTOURS OF UNIVERSALIZATION OF VALUE-IDEOLOGICAL INSTALLATIONS	229
<i>Kovalchuk M.</i> O. SPENGLER'S CONCEPT OF CULTURE THROUGH THE PRISM OF MODERN GLOBALIZATION.....	230
<i>Bekar S. I.</i> PRINCIPLES OF ANALYSIS OF THE HISTORY OF PHILOSOPHY BY O. SPENGLER.....	231
<i>Pryvalov Yu. O.</i> THE CONCEPT OF CLOSED CULTURAL CYCLES BY O. SPENGLER.....	232
<i>Sabara A. M.</i> SPECIFICS OF CONSERVATIVE REVOLUTIONISM IN O. SPENGLER'S THEORY	233
<i>Ilenkiv H. V.</i> THE DECLINE OF THE WEST: PERSPECTIVES OF WESTERN CIVILIZATION.....	235
<i>Bun V. V.</i> HUMANITARIAN NEED FOR THE CONSTITUTION OF POLITICAL ANTHROPOLOGY.....	237
<i>Sukharyna A. A.</i> THE DEEP CRISIS OF ART NOUVEAU: OSWALD SPENGLER AND THE IDEOLOGY OF THE GERMAN "CONSERVATIVE REVOLUTION".....	238
<i>Uhryn L. Ya.</i> THE HEURISTIC POTENTIAL OF O. SPENGLER'S THEORY OF CULTURE IN THE STUDY OF COMMON IDENTITIES OF THE CONTEMPORARY.....	240
<i>Orlov S. F.</i> PHILOSOPHY OF CULTURE IN THE SYSTEM OF CATEGORIES BY O. SPENGLER.....	242

ВСТУПНЕ СЛОВО

**До сторіччя створення Академії Наук України:
Розвиток академічної науки гуманітарного спрямування в західному регіоні України**

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ У ЛЬВІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Валерій Денисенко

*доктор політичних наук,
професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки
Львівський національний університет імені Івана Франка*

Велике значення для розвитку будь-якої науки мають традиції її академічного викладання, підготовки науковців. Це стосується також і політичної науки, розвиток якої надзвичайно важливий в умовах становлення державності та демократизації суспільства. Перша кафедра політології у Львівському університеті була створена в 1991 р., у 2007 р. виникла ще одна кафедра – теорії та історії політичної науки. Вони стали осередком розвитку політичної науки у Львівському університеті з початком незалежності. Колектив кафедри одним із перших почав викладання курсів з політології та видав один із перших підручників в Україні – «Основи політології» за редакцією Б.Л. Кухти, у 1994 р. був виданий ще один підручник – за редакцією О.І. Семківа. Попри труднощі у доланні методологічної обмеженості марксистської методології, яка була основою вивчення і суспільства, і його політичного життя в радянські часи, у Львівському університеті існували історичні традиції розвитку та викладання політичної науки, на які й спиралась викладачі кафедри.

Традиції викладання політичної науки у Львівському університеті були закладені ще у 80-ті роки ХУІІІ ст. а Академії Ієзуїтів та Йозефінському університеті (1661–1805 р.), де на факультеті права викладалися «Політичні й комерційні знання». Одним із перших його викладачів був Зігфід фон Кофіль. З того часу політична наука, за різними уточненими даними, викладалася у Львові до Другої світової війни, зокрема у Львівському Ліцеї, коли університет був тимчасово перенесений до Кракова (1895–1817 рр.). Після відновлення університету у Львові на факультеті права відразу ж розпочалось викладання «Політичного права і права народів». З кінця 20-х рр. ХІХ професори М. Фугер, М. Штогер та Я. Паздера викладають «Політичне знання і австрійське законодавство». Була також відновлена кафедра політичних знань. Згідно з розпорядженням австрійського міністерства до справ визнань і освіти від 2 жовтня 1855 р. на всіх факультетах права в університетах монархії предмет «Політичні знання» був обов'язковим і читався три семестри. З кінця ХІХ ст. існував постійний семінар з цього предмету. З початку ХХ ст. в університеті існував факультет права і політичних знань, деканом якого був Т. Пілат. В 20-3-х рр. на факультеті права існували навчальні заклади (кафедри) політичного права (керівник професор Л. Ерліх), політичної економії (професор С. Грабський). Викладання політичних знань у Львівському університеті тривало до початку Другої світової війни і відновилося лише у 90-х роках.

Традиції викладання та наукових досліджень також розвивались в діяльності приватної Школи політичних наук, заснованої у Львові у 1902 р. і була чи не першою у Східній

Європі. Її засновниками були Львівський університет, Товариство Школи політичних наук. Школа передбачала навчання протягом двох років, її слухачами були випускники гімназій та студенти факультету права. Окрім викладання навчальних дисциплін (соціологія, статистика, політична економія, політична історія Польщі, принципи державного будівництва Росії, Пруссії, Австрії, проблемні курси з литовського, руського (тобто українського), єврейського питань), у Школі видавалися навчальні посібники та підручники, проводилися наукові конференції. Викладачами школи були відомі польські вчені Е. Ромер, Я. Розвадовський, Р. Дмовський. Школа готувала фахівців для австрійської адміністрації, проте її наукова та дидактична праця, незважаючи на наміри засновників, переросла вузьконаціональні інтереси.

Формування основ викладання та наукових досліджень у 90-х рр. ХХ ст. безперечно опиралось на певні традиції вивчення політичної науки у Львові у міжвоєнний період, наповнюючи їх українським змістом, новітніми науковими підходами, сформованими західною політичною наукою.

Безпосередня діяльність з організації викладання та наукових досліджень з політичної науки в 90-х рр. ХХ ст. та сучасний стан наукових досліджень, окрім австрійсько-польських традицій, також пов'язані з іменами радянських вчених – професорів Б.І. Распутніса, О.П. Веремєєвої, О.І. Семківа та їх наукою спадщиною, попри те, що вона за зрозумілими причинами ґрунтувалася на марксистській методології.

Організація першої кафедри політології у Львівському університеті, що була однією з перших в Україні, безпосередньо пов'язана з зусиллями та організаторським талантом професора, доктора історичних наук, академіка АПН України Остапа Івановича Семківа.

Характерною рисою діяльності О.І. Семківа було його вміння організовувати наукову та педагогічну діяльність кафедри. В 1993 році було створено спеціалізовану Вчену Раду із захисту кандидатських дисертацій, а згодом Раду із захисту докторських дисертацій, яку він очолив. Був членом спеціалізованої вченої ради з політичних наук при Одеському державному університеті. На базі кафедри політології були проведені цікаві міжнародні та всеукраїнські наукові конференції викладачів політології вищих навчальних закладів.

Значний внесок у становлення сучасної політичної науки у Львівському університеті зробив і професор, доктор історичних наук Борис Ісаакович Распутніс. Він помер у 1987 р., проте його наукові здобутки, діяльність з підготовки науково-педагогічних кадрів (його аспірантом, зокрема, був доцент М.В. Поліщук.) мали вагоме значення для розвитку політичної науки у Львівському університеті.

Також не можна залишити поза увагою діяльність професора О.П. Веремєєвої. Як завідувач, вона багато зусиль докладала для залучення до викладання на кафедрі спеціалістів з базовою освітою та підготовки кандидатів та докторів наук. Зокрема, учнями (аспірантами) Веремєєвої О.П. були професори В.М. Денисенко, А.С. Романюк тощо.

У 1962 р. О.П. Веремєєва захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук на тему «Ідейні зв'язки Т.Г.Шевченка і російських революційних демократів 40-60-х років ХІХ ст.» за спеціальністю ФС №001484, у 1977 році – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук на тему «Методологічні принципи аналізу революційно-демократичної ідеології». У 1979 р. їй було присвоєно вчене звання професора.

Основними напрямками наукової діяльності професора О.П. Веремєєвої були розвиток політичної думки України, персоналізовані аспекти політики, соціальні засади політики, політична система суспільства. Вона є автором і співавтором понад 150 публікацій, серед яких 1 монографія, 2 навчальні посібники, численні наукові статті. Основні наукові праці: монографія «Методологічні принципи аналізу революційно-демократичної ідеології» (Львів:

Вища школа, 1976). За її редакцією опубліковано колективні монографії «Соціально-класові відносини в соціалістичному суспільстві» (Львів: Вища школа, 1981). Професор Веремєєва О.П. була головою бюро з управління цільовою комплексною республіканською науковою програмою «Закономірності розвитку політичної системи соціалістичного суспільства», керівником видання за участю Велико-Тирнавського університету (Болгарія) «Актуальні питання функціонування і розвитку політичної системи». Співавтор монографій «Виховна функція вищої і середньої спеціальної освіти», «НТР і розвиток особи».

О.П. Веремєєва була членом і вченим секретарем спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських дисертацій з філософських наук, членом Вченої ради університету, часто виступала офіційним опонентом під час захисту докторських і кандидатських дисертацій, які були підготовлені науковцями України та інших держав. Підготувала 17 кандидатів і докторів наук. Нагороджена медаллю «За доблесну працю», значком «За відмінні успіхи в роботі в галузі вищої освіти СРСР».

Аналізуючи та осмислюючи сучасний стан розвитку політичної науки у Львівському університеті, не можна не згадати наукової та педагогічної діяльності кандидата історичних наук, доцента Елли Яківни Хільченко.

Вона є автором понад 50 наукових праць та навчально-методичних посібників, в тому числі співавтором 8 колективних монографій, зокрема: «Зміст духовної культури українського народу» (Львів: Вища школа, 1976); «Соціально-класові відносини у розвинутому соціалістичному суспільстві» (Львів: Вища школа, 1981); «Гуманізм соціалістичного способу життя» (Львів: Вища школа, 1984). Доцент Е.Я. Хільченко підготувала 6 кандидатів наук. Нагороджена медаллю «Ветеран праці» (1983), дипломом Міністерства освіти України «За кращу наукову роботу» (1985), грамотами Львівського державного університету імені Івана Франка.

Зусиллями і щоденною науковою працею цих викладачів та науковців, а також доцентів В.К. Сульженка, В.Г. Корецького та інших була сформована наукова база та підготовлені наукові кадри сучасних кафедр політології на філософському факультеті. Особливо слід відзначити науковий та педагогічний талант професорів Анни Михайлівни Світи та Бориса Леонідовича Кухти, діяльність яких сприяла подоланню вузько методологічного марксистського підходу до аналізу політики, що панував у радянський період в університеті, і одночасно адаптації надбань західної політичної науки для аналізу складних реалій та процесів пострадянського суспільства та суперечностей становлення державності. Зокрема, професор Г.М. Світа є автором блискучих наукових досліджень з проблем політичних цінностей, теорії демократії та теорії бюрократії, а також навчальних курсів, які сьогодні читаються студентам-політологам. Професор Б.Л. Кухта, який і нині працює у Львівській консерваторії, започаткував в 90-х рр. дослідження політичної думки загалом і української політичної думки зокрема. Він є автором фундаментальних і одних із перших в незалежній Україні праць з історії політичних вчень, теорії еліт та лідерства, політичної влади.

Дослідженню філософії політики, її гуманістичних основ присвячені численні праці доктора філософських наук, професора Валерія Миколайовича Денисенка, завідувача кафедри теорії та історії політичної науки. Його наукова та організаторська діяльність сприяла формуванню нового напрямку (і наукової школи) політологічних досліджень у Львівському університеті – дослідженню методології політичної науки.

Основним спрямуванням наукової діяльності кафедри теорії та історії політичної науки є теоретична розробка основних категорій, понять та концептів політичної науки на основі осмислення та концептуалізації політичних процесів в Україні. Поєднання зарубіжного досвіду та прикладних досліджень політичного процесу в динамічних умовах тран-

сформації усіх сфер суспільного життя дає змогу розпочати вироблення власних теоретичних систем, які стануть більш адекватним інструментом пізнання політичної дійсності в Україні. Зокрема, викладачі, молоді науковці кафедри та аспіранти успішно досліджують актуальні політологічні проблеми на основі методологічних засад теорій постмодернізму (постнекласичної науки).

Проблемність розмежування постмодерних напрямів як теоретико-методологічної засади у дослідженнях політичної теорії полягає у неоднозначності трактування постмодернізму та відсутності синхронності та узгодженості його категорійного апарату. Ставлячи під сумнів раціональність визначення та дотримання конкретних теоретико-методологічних структур в наукових дослідженнях, постмодернізм не набуває форми політичної теорії, адже теорія детермінує саме ті межі в науці, множинність відмови від яких репрезентують ідеї постмодернізму.

Однак авторські дослідження новітніх політичних феноменів на основі принципів, притаманних постмодернізму, дозволяють не тільки поглибити зміст основних політичних категорій та понять, але й розширити міждисциплінарний фокус наукових проєктів. Зокрема, під час розробки авторського концепту політичного простір-часу уперше сформульовано поняття просторово-часового виміру політико-аналітичного дискурсу, де під простором політико-аналітичного дискурсу слід розуміти відношення суцільних «політичного поля» в контексті індивідуального досвіду агентів наукового виробництва, що становить єдність ряду умов та граничних станів, які передують практикам агентів наукового виробництва та об'єктивують їх результати у формі наукових концептів, встановлюючи відношення істинне / хибне, причина / наслідок тощо. Часовий вимір політико-аналітичного дискурсу визначається через змінюваність простору «політичного поля», детерміновану процесами становлення та розвитку концептуальних схем політичної науки, та набуття нового індивідуального досвіду агентами наукового виробництва (О. Сорба).

Поставлені постмодернізмом проблеми, а саме відмова від істинності закритих систем (метанаративи, деконострукція, смерть автора) та надання новітніх змістів теорії демократії (мовні ігри, ризома), актуалізують спектр досліджень політичних систем, серед яких дослідження лінійних систем в політиці як комплексних політичних структур, іманентні зв'язки у яких конструюються за загальним принципом ієрархії із націленістю на прогресуючий цикл владних взаємодій із тенденціями до самозбереження та розгортання в політиці, та мережевих систем в політиці як ацентричних політичних структур, що конструюються взаємодіями гетерогенних дискурсів, внутрішні принципи яких унеможливають інтеграцію провідних елементів системи у вертикаль ієрархічного типу. Перспектива постмодерністських досліджень полягає у гетерогенній критичній ревізії модерного досвіду світосприйняття та світобудови, атрибутом якого виступає гендерованість суспільних систем, включно з політичними. Під цим кутом зору гендер набуває значення соціально сконструйованого дискретного символічного образу біологічної статі людини, який є легітимним для конкретної культури та містить потенційну можливість опредметнення та детермінанту владних співвідношень та їх інституційних форм у соціумі. (О. Сорокопуд)

Французький постмодернізм, репрезентований у працях Ж. Дерріди, М. Фуко, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі та Ю. Крістєвої, акцентує увагу на політичному значенні людини, можливостях вияву її свободи. Людина, чиє становище у межах політичної системи із різних причин має маргіналізоване, неперіоритетне значення, – це фактичний чужинець, що стає лакмусовим папірцем в окресленні становища людини як такої, можливості її самоствердження через механізми функціонування політики. Відповідно, пріоритетним стає пошук методологічних концептів, які повинні збагатити політичну науку. (А. Гарбадин)

Спеціалізована вчена рада Д 35.051.17 у Львівському національному університеті імені Івана Франка МОН України має право приймати до розгляду та проводити захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора і кандидата політичних наук за спеціальностями 23.00.01 – теорія та історія політичної науки та 23.00.02 – політичні інститути та процеси. Протягом функціонування спеціалізованої вченої ради було проведено десятки успішних захистів як кандидатських, так і докторських дисертацій. В рамках зазначених спеціальностей можна виділити ряд наукових напрямів, які відображають пріоритетні для сучасних науковців напрями досліджень, імпліковані в текстах поданих до захисту дисертацій. Так, можна виділити наступні тематичні вектори.

Методологія політичної науки, проблеми становлення її категоріально-понятійного апарату. Цей напрям можна також означити як філософію політики. Назва «філософія політики» можливо є більш точною, але через незвичність для української політології ми не розглядаємо її як родову для цілого напрямку досліджень. Тут пригадуються такі роботи, як «Просторово-часові виміри політики: принципи реалізації» О.М. Сорби, «Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин» О.Я. Коляси, «Гендерні виміри лінійних та мережених систем в політиці» О.Є. Сорокопуд, «Співвідношення політичних та морально-етичних основ соціального буття: теоретико-методологічний аспект» С.П. Шеремети, «Професійна етика і мораль як чинники сталого політичного розвитку» М.О. Петракова, «Політичне відчуження людини в сучасних теоріях політичного лібералізму» Я.Р. Чайковського, «Форми рефлексії глобальної демократії: конструктивістський підхід» С.М. Мотрена, «Феномен чужинця в постмодерному політологічному дискурсі» А.С. Гарбадина тощо.

Філософія політики є пріоритетним напрямом наукових досліджень на кафедрі теорії та історії політичної науки філософського факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Надійним супутником філософії політики та методології політичної науки є дослідження виконані в рамках **світової та української історії політичної думки**. Серед таких досліджень можна виділити дисертації «Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики» Н.П. Шипки, «Суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали Осипа Назарука» О.Я. Зеленої, «Суспільно-політичні погляди Лонгіна Цегельського» М.В. Здоровеги, «Державотворчі ідеї О. Ейхельмана: еволюція інституційних вимірів політики» Я.Б. Турчин тощо.

Політологічні аспекти наукового аналізу **громадянського суспільства** також є актуальною проблематикою для сучасної української політології. В цьому тематичному руслі виконані дисертації «Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку» О.Г. Чувардинського, «Соціальний діалог в контексті взаємодії громадянського суспільства та держави» В.В. Давиденка, «Інституціоналізація громадянського суспільства в Україні як чинник раціоналізації державної бюрократії» Ю.Я. Тишкуна тощо.

Низку інших дисертаційних робіт можна об'єднати під гаслами **етнополітики**. Зокрема, до таких належать такі роботи, як «Міжетнічний конфлікт як соціально-політичне явище: теоретичний аналіз» М.Л. Ларченко та «Кримськотатарська спільнота як суб'єкт політики в Україні» О.В. Щерби

Прикладним аспектам та методології дослідження **політичної комунікації** у різних її формах присвячені такі роботи, як «Засоби масової комунікації у виборчому процесі: вибори Президента України 1999 року» О.А. Семченка, «Особливості трансформації та формування міжнародного образу України на сучасному етапі» О.М. Щурко, «Роль засобів масової комунікації у формуванні іміджу публічної влади (на прикладі Волинської області)»

А.М. Митко В контексті цього напрямку дослідження особливо значимими видаються роботи методологічного характеру, зокрема: «Політична комунікація як системоутворюючий фактор політичного життя суспільства» О.З. Анісімович-Шевчук, «Політична реклама у виборчих технологіях: аксіологічні виміри та принципи» Н.В. Лютко та прикладні дослідження, спрямовані на протидію політичній маніпуляції свідомістю, а саме: «Нормативні межі маніпулювання електоратом у виборчому процесі» Л.О. Кучми, «Електронні джерела політичного впливу: форми маніпулювання свідомістю та засоби їх обмеження» Г.О. Осики

Можливо найбільшою популярністю серед молодих науковців користувались наукові проблеми політичної компаративістики. Зокрема, в рамках порівняльних досліджень виконані дисертації «Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи» А.С. Романюка, «Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму (на прикладі Росії та Білорусії)» Г.В. Шипунова, «Політична участь жінок країн Центральної і Східної Європи у період системної трансформації кінця ХХ – початку ХХІ століття (на прикладі Словаччини, Польщі, Росії)» О.А. Сурніної-Далекорей, «Порівняльний аналіз політичних інститутів Арабської республіки Єгипет та Королівства Саудівська Аравія» Х.М. Поліщук, «Порівняльний аналіз стабільності урядів країн Центральної Європи та України» В.С. Литвина, «Центри політичного впливу на європейському континенті: внутрішньодержавні та міждержавні виміри» Д.С. Виговського, «Організації ісламського фундаменталізму в політичному житті країн Близького Сходу» А.М. Канаха

Результатом такого компаративного аналізу є формування емпіричної бази для ґрунтовного, методологічно виваженого дослідження принципів формування та функціонування вітчизняних політичних інститутів. Зокрема, до такого роду досліджень можна віднести наступні: «Політичні партії в умовах парламентаризму» Б.М. Гагалюк, «Регіональна політика України: відносини «центр-регіони» як фактор забезпечення територіальної цілісності держави» О.В. Кукарцев, «Трансформація політичного руху в масову політичну партію нового типу на прикладі NSDAP і PNF (порівняльний аналіз)» Ю.А. Михальчишин, «Нормативно-процедурні умови формування політичної стабільності в транзитних суспільствах (на прикладі України)» А.П. Крап, «Політична комунікація в системі міжпартійних та внутрішньопартійних відносин в Україні» О.В. Шиманова, «Середній клас як соціальна основа формування політики центризму» В.В. Грицанюк, «Республіканська та Демократична партії США наприкінці ХХ – початку ХХІ століття: процеси модернізації діяльності в Конгресі» М.В. Паламаренка.

Основним спрямуванням наукової діяльності кафедри теорії та історії політичної науки є теоретична розробка основних категорій, понять та концептів політичної науки на основі осмислення та концептуалізації політичних процесів в Україні. Поєднання зарубіжного досвіду та прикладних досліджень політичного процесу в динамічних умовах трансформації всіх сфер суспільного життя дає змогу приступити до вироблення власних теоретичних систем, які стануть більш адекватним інструментом пізнання політичної дійсності в Україні. Важливим етапом в розробці методологічних засад політичної науки в Україні стало щорічне проведення читань «Методологія політичної науки», учасниками якої у різні роки стали вчені з усіх регіонів України, а також з Польщі. В доповідях учасників конференції розглядалися особливості та труднощі становлення й розвитку політичної науки в сучасній Україні (А. Романюк, С. Наумкіна, І. Варзар, С. Рутар), історія української політичної думки (І. Вдовичин, І. Мамонтов, В. Майданюк), проблеми предмету політичної науки, розвитку категорій, законів, принципів, співвідношення теоретичних та практичних основ її розвитку (В.М. Денисенко, Г.М. Світа, Б. Ярош, В. Горбатенко, М. Голось). Важливе місце було відведено обгово-

ренню етичних проблем політології, відповідальності і політиків і політологів (О. Новосад, Г. Малкіна, В. Ткачук, О. Трухачов, А. Білоус).

В доповідях підкреслювалось, що політична наука, аналізуючи політичну дійсність, процеси та інститути, не повинна забувати про головного суб'єкта – людину та її свободу, аналізувати умови її самореалізації, здатність до зміни політичної реальності. В цьому контексті слід відзначити доповіді та виступи В.М. Денисенка, О. Сорби, М. Гордієнко, В. Мельника. Низка доповідей була присвячена застосуванню неінституційного (А. Колодій, А. Гарбадин, Л. Угрин), компаративістського (Ф. Кирилук, І. Миколаєнко), інтеракціоністського (Монолатій І.), комунікативного (Н. Ржевська, О. Макух, С. Коврига, О. Анісімович-Шевчук, С. Мотрен), гендерного (О. Ярош, Л. Сорокопуд, О. Сурніна-Далекорей) підходів до аналізу політичних процесів в Україні. Слід відзначити також вдалі спроби постмодерних інтерпретацій політики в доповідях молодих вчених (О. Ярош, О. Сорокопуд, Р. Дробот, Н. Юшина, О. Шнайдер, А. Гарбадин, О. Купченко). Транзитологічні дослідження в Україні знайшли відображення в доповідях Г. Шипунова, Ю. Остапця, Н. Марадик, В. Бунь, Н. Пробийголови). Проблематика регіоналізму розглядалася в доповідях Л. Шкляра, М. Лендзел, В.Лісничого. Ю. Сокирки. Етнополітичні аспекти суспільного розвитку були проаналізовані І. Варзаром, Ю.Космієм, О. Маруховською).

Варто відзначити, що у 2018 році колишній декан філософського факультету, а нині ректор Львівського національного університету імені Івана Франка, був обраний дійсним членом-кореспондентом Академії наук України. Під його керівництвом в різні роки були видані ґрунтовні наукові праці «Філософія. Наука. Техніка», трьохтомник «Людина у сучасному світі» та інші.

Протягом останніх років кафедрою теорії та історії політичної науки було опубліковано цілий ряд наукових праць, які стали важливим доробком у формуванні політичної науки: двоухтомник «Свобода як цивілізаційний принцип» В.М. Денисенка, «Історія держави і права» І. Я. Вдовичина, «Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження» Шипунова Г.В. Впродовж багатьох років при кафедрі діє аспірантура та докторантура, яка готує фахівців високого рівня в галузі політології, а також видається фаховий міжнародний науковий вісник «Філософсько-політологічні студії» (періодичність видання – 6 разів на рік).

Можемо вважати, що розвиток політичної науки в контексті загальних динамічних процесів утвердження сучасних гуманітарних знань має стійкі прогресуючі тенденції, які підтверджують високий рівень як самих науковців, так і нової системи академічної освіти.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 14+11

ЛЕКСИКОН ОНТОЛОГІЇ: БУТТЯ ТА ВІДБУТТЄВЛЕНІ

Лариса Діденко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра філософії гуманітарних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

Розгляд лексикону онтології через концепт «буття» та головні відбуттєвлені («існування», «існувальне», «тривання», «екзистенція», «наявність», «відсутність» тощо) уможливив оновлення україномовного переліку термінів, що є основою філософування.

Ключові слова: онтологія, лексикон онтології, мовлення, мислення, буття, відбуттєвлене, існування, існувальне, феномен, наявність, відсутність, тотальність, рівні існувальних, системи існувальних.

Буття постає основою філософських досліджень: це «точка відліку усього», але й «найскладніша тема» через неможливість усвідомлення антропоодиноцею «тотальності феномена». *Формулювання теми має на меті розгляд каркасу онтологічних понять, які можна вивести через головний концепт – «буття».* **Актуальність** пропонованого тексту **окреслена практичними потребами:** 1) *навчальною* (презентування студентам «ядра філософії», завдяки якому розпочинаються пошуки відповідей про сутність світу та антропоодиноці), 2) *дослідницькою* (авторськими обґрунтуваннями доповняльної залежності філософських термінів і понять, через які уможливлене індивідуальне увідомлення антропоодиноці у світі), 3) *систематизувальною* (дефініціювання/пояснення головних онтологічних термінів та їх ранжування).

Теоретико-практичні параметри наукової новизни зумовлені, з одного боку, пунктами розгляду теми, серед яких такі: 1) демаркування дефініцій онтології (етимологічної, сутнісної, авторської); 2) пояснення та розтлумачення вислову «лексикон онтології»; 3) розглядання концепту «буття» з оновленим обґрунтуванням його складників; 4) виокремлення головних термінів, якими оперують у межах онтології; з іншого боку, необхідністю впровадження до україномовного професійного простору коректних лінгвоодиноць, необхідних для філософування.

Заувага щодо вихідних термінів: 1) *філософія* – галузь гуманітарного знання, метою якої є схоплення сутності задля цілісного пізнання та сприйняття/розуміння світу, людини, різноманітних природних явищ і суспільних подій [1]; 2) *філософувати* – це антропне ситуативно реалізоване відповідне знаходження, що уможливлене авторським лінгвозастосовуванням та ідеооперуванням задля суб'єктивного увідомлювання світу; 3) *мислення* антропоодиноці ґрунтоване на *мовоодиноцях*, смисли та значення яких коригує/доповнює/уточнює суб'єкт залежно від застосування та власних світоглядних орієнтирів; 4) головними мовоодиноцями для опису та розуміння світу суб'єктом постають «ім'я» (назва феномена), «поняття» (форма мислення для фіксування імені та/або головної характеристики феномена задля відбивання функційності та/або особливостей останнього), «термін» (сегментозастосовне пояснення феномена, використовуване в окремій сфері діяльності), «категорія» (позначник класу/групи понять зі схожими/подібними характеристиками), «концепт» (маркер узв'язкованості феноменів).

Лінгвообмеження та утруднення. Гіпотетично філософувати можливо будь-якою мовою європейського простору, проте варто зважати на: 1) мови-орієнтири – грецьку та німецьку через параметри формування термінів на основі спільнокореневості та злиття/поєднання декількох слів; 2) віднаходження найоптимальніших лінгволокаційних відповідей, смисло- і змістонаближених до вихідних (грецьких, латинських, німецьких); 3) авторські обґрунтування, що постають оновленнями в контексті ретроспективно-перспективного розгляду феномена.

Проте наявне «дослідницьке утруднення», ілюстроване множинністю філософувальних практик, кожна з яких постає вельми своєрідною спробою вжитковування авторського лексикону (не тільки онтології, але й філософії). З одного боку, маємо справу з «локальними специфікуваннями», що по-авторському презентовані як в автентичних текстах, так само й у коментувально-критичних джерелах. Це уможливило «дроблення термінології» (через культурно-локаційні, історико-філософські та авторські чинники) [2, с. 132–133] та унеобхіднює «дотримання традиції філософування», тобто полівекторне розвивання представниками наступних поколінь розмислів (часом зародкових у вигляді одного-двох контекстуальних згадувань) автора (наприклад: «лінія метафізики», приписувана Аристотелю [3]). З іншого боку, нагальність чіткого окреслення «онтологічного термінокаркасу» є умовою можливості коректного «локального філософування». Йдеться про лінгвістичні параметри філософування загалом, тобто класичні терміни та поняття (грецизми, латинізми) мають бути адекватно передані мовою одиницями інших локацій зі зберіганням вихідних смислів, значень і векторованості. Подібне може сприяти «лінгвістичній упередженості» (не всіма мовами можна філософувати) окремих дослідників, поглиблюванню неперекладності, «закриванню» культуропростору (-ів) тощо.

Дослідницьке поле. Становлення онтології відбувалося в декілька періодів (і цьому питанню має бути присвячене окреме дослідження). У межах кожного з них завдяки мислителям з'являлися термінологічні та предметні коригування, що рухали дослідників уперед (зокрема, розробки Аристотеля, Томи Аквінського, Франциско Суареса, Мартіна Гайдеггера, Ніколая Гартманна та інших учених) та/або повертали їх назад (напрацювання Крістіана Вольфа, Генріха Рікєрта та інших). З одного боку, через слова та приховані за ними смисли кожна антропоодинаця підкреслює зв'язок із буттям: воно вкорінене та постійно наявне у мовних виразах. З іншого боку, терміном «буття» наголошують на існуванні речей, явищ, процесів і кожного з нас: через нього робимо наголос на триванні.

Онтологію часто пояснюють через уточнення «філософське вчення про буття», яке передбачає однорідність розмірковувань дослідника (-ів) щодо окремого предмета. Коли йдеться про буття, наявна різноманітність тлумачень досліджуваного, тобто самого буття, численні авторські висловлювання, наукові досягнення, а також впливи решти галузей філософії та/або інших царин знання. Утім, означення онтології як «загальної теорії буття» так само хвибує спрощуванням підходів до розуміння та тлумачення самого буття.

Спроби говорити про дещо дотичне до буття (а не власне про саме буття) належать не філософам, а формулювальникам запитання щодо існування загалом і згодом щодо власного тривання. Відповідешукання спонукали до природодосліджень. Метою природодослідників було описування та пояснювання світу природи, що уможливило конкретні дослідження (астрономічні, мінералогічні, ботанічні, зоологічні, антропологічні тощо) через спостереження та узагальнення. Під час подібних практик мислителі (окремішно один від іншого) формували ряд запитань: Як виник світ? Як він розвивався? Які його головні складові? [4, с. 4].

Дефініціювання онтології постає тезами-обмеженнями, якими акцентуватимуть увагу виключно на найголовнішому. Демаркування дефініцій у філософії можна звзити

до етимологічної, сутнісної та авторської. Етимологічна дефініція наголошує на предметі дослідження: це поєднання давньогрецького дієприкметника «τὸ ὄν» («існувальне»; «те, що існує») та давньогрецького іменника «λόγος» («збирання сказаного»), тобто «онтологія – це збирання сказаного щодо існувального». Сутнісна дефініція відбиває «найвластивіше» (незмінні та визначальні характеристики об'єкта), що презентоване або через ім'я феномена, або через функційність (призначення до чого), або через поєднання перших двох: «онтологія – галузь філософського знання, у якій досліджують буття». Авторська дефініція відбиває бачення фахівця окремої царини/галузі (через його світоглядні орієнтири, культуропростір, історичні реалії, приналежність до традиції філософування тощо) із наголошуванням на раціонально обґрунтованих царинних і трансдисциплінарних досягненнях людства на момент/період висловлювання: «онтологія – галузь філософського знання, у якій досліджують буття у всій його багатоманітності та різнопроявності від найпростішого (енергії) до складних саморозвивальних систем (людини)».

Дефініція феномена вектує дослідження через терміни та поняття, які є основою лексики окремої царини/галузі та/або конкретного мислителя.

Лексикон онтології. Філософію уможливує до з'яви антропоодина через два переплетені поміж собою процеси – мовлення та мислення. Перше стимулюватиме друге через «постачання матеріалу» для опрацювання. Вони обидва є інструментами філософії, оскільки спрощують увідомлення світу. Проте перш ніж увідомлювати дещо, воно має «унааявнитись» (тобто бути).

Лінгвокоректність передбачає індивідуальне вибудовування переліків мовоодинаць (словник окремого суб'єкта) задля постійно-періодичної застосовності під час увідомлення світу з метою віднайдення його розуміння (для себе) та порозуміння (з іншими собі подібними). Більшість мовоодинаць охоплює своєрідні характеристики феномена (це фіксує ім'я/назва), а також вони постають «сисловідкритими» (розтлумачення кожної може бути усталене/узвичаєне, ситуативне/приписуване-та-моментофіксоване, авторське/ постійно-кориговане). Спектри смислів формуються історично та залежать не тільки від застосовності мовцями, але й від «мовної пластичності» («м'якого впровадження» нових одинаць). Коректна лінгвозастосовність – це не нормослідування, радше це можливості використання мови («стандартного комплексу правил») з подальшим доповнюванням (наприклад, через формування нових слів «на-вимогу-дослідника» та «за-потреби-мовця», розширювання «спектру смислів», мовограння тощо).

Філософуванню передує мовленнєвість (антропоздатність усвідомленого смисло-навантаженого звуковідтворювання задля увідомлення, розуміння та розтлумачення світу загалом, власного розвивання через формування інтрасвіту на основі поняттєвих та образних елементів, а також уможливлення інтеракціювання із собі подібними), яка стимулює зміни індивідуальної свідомості. З позиції стародавнього грека, думка та слово постають нероз'єднуваними, тобто намірковане (має бути) тотожне висловлюваному. Висловлюванню передує міркування, здійснюване мовоодинацями, кожна з яких є змістовною, смисло-навантаженою та контекстною. Антропоодина говорить і міркує тими само мовоодинацями – використовує слова та терміни для висловлювання власної думки, проте мислить вербальними (поняттями, судженнями й умовиводами) та образними (ідеями) одинацями. Для порозуміння з іншими мають існувати або спільні параметри розуміння смислів висловлюваного; або загальні висловлювання («універсалії»), які застосовує кожен суб'єкт і передбачає одне й те саме. Отже, філософування уможливлене опануванням рідної мови та її застосовністю через комунікативні практики, на основі яких розвиватиметься індивідуальне оперування ідеями та поняттями з подальшим ідеєформуванням.

Лексикон – це не тільки перелік слів із зафіксованими історико-культурними значеннями, радше це оновлюваний термінологічно-тлумачний словник із постійним розширюванням значеннєвості. Спектри значеннєвості враховують авторські візії, історичні реалії, ментефактні здобутки епохи/періоду, через поєднання яких демаркують культуропростір в окремий момент. *Лексикон філософії* становлять дефініційовані терміни й поняття, зафіксовані та контекстуально розтлумачені імена та висловлювання, що продюзовані різно-епоховими мислителями й збережені або через «дотримування традицій філософування», або через критично-коментувальні практики, або через спорадичні/періодичні згадування-апелювання. *Лексикон онтології* видається спрощеною версією *лексикону філософії*, оскільки має охоплювати тільки поняття та терміни, пов'язані із буттям. Проте онтологія постає (історично та сутнісно) «ядром філософії»: усе починається із запитань щодо буття. *Лексикон онтології* – це: 1) розгортання концепту «буття» через відбуттєвлювані; 2) сукупність термінів і понять, які слугують для дескрипції, позначання та уточнювання буття; 3) це значеннєво оновлювана плуріверсність відбуттєвленого. Онтологію формують два складники: *концепт «буття»* та *«відбуттєвлювані» терміни*. Останні уджерелені в бутті (хоча ліпше пояснювати їх як «відджерелені від буття»). Слугують для деталізування буття та мають свої власні параметри існування, що задані через смисли-і-значення, кориговані від моменту з'яви.

«Існувати», «існування» та «існувальне»/«існувальні». Усвідомлювані запитання суб'єкта завжди передбачають відповідь щодо існування: *«існувати»* – це ще одна назва *«бути»*. Головною характеристикою буття постає *«існування»*. *«Існувальне»* – це «належне буттю», «похідне від буття», «виведене з буття», «відбуттєвлене».

Значення терміна *«існування»* первинно зводили виключно до *«тривання»*, згодом їх диференціювали через *«тривання»* та *«екзистенцію»*. Термін *«тривання»* слугував позначником для органічних елементів, організмів, живої природи загалом, оскільки ним окреслювали наявність чітких непорушних рамок (наприклад, момент запліднення клітини та момент зупинки всіх біологічних процесів, тобто зародження живого та його смерть, поміж якими й відбувається власне життєдіяльність органічного через головні періоди: розвивання, народження, зростання, самовідтворення, старішання). Натомість термін *«екзистенція»* постає значеннєво ширшим: у нього включені аспектами «біологічна процесуальність» тіла людини (тобто *«тривання»*) та якісні умови антропоперебування-становлення. Інакше кажучи, терміном *«екзистенція»* пояснюють: 1) параметральність розвивання-змінювання окремої антропоодиноці (тілесно та свідомісно) у зв'язку із впливом на неї екстернальних чинників, переважно спричинених іншими суб'єктами (виховання, спілкування, пояснення, тиску, страху, примусу тощо); 2) поєднання біологічного та соціального аспектів для характеризувати окремої антропоодиноці як унікальності/неповторності.

Давньогрецький термін «τὸ ὂν» (дісприкетник теперішнього часу від «εἶναι»/«бути») перекладають висловом *«те, що існує»*. Його іншомовні відповідники – російське *«сущее»*, німецьке *«das Seiende»*, латинське *«ens»*, англійське *«being»* тощо. Термін є відбуттєвленим, тобто похідним від дієслова «бути» та/або від іменника «буття». І передавати його необхідно через спільнокоренєвість із буттям («буттєве», «буттеналежне» тощо) або через головну характеристику буття, тобто існування («існувальне», «те, що існує»). Перший варіант використовують у давньогрецькій і німецькій, другий варіант властивий для російської. Постає лінгвістичний парадокс: терміни мають формуватися за одним принципом (або як спільнокоренєві, або через «смислові поля»), але не через їх змішування (як це наявне в україномовному термінопросторі). Російськомовний онтологічний терміноряд «відбуттєвлених» охоплює такі: «существование», «сущее», «существо», «сущность»,

«существенное» тощо. Натомість узвичаєний український перелік включатиме: «існування», «сутнє»/«сугте» (замінник до російського «сущее»), «істота», «сутність», «сугтеве» тощо, більшість з яких є мовокалькуваннями. Варто порівняти німецький «онтологічний перелік», у якому більшість термінів постають відбуттєвленими – формованими від дієслова «sein» та/або від іменника «das Sein» (що є лінгвофілософською розробкою Мартіна Гайдеггера [5–13]). Оновлений український перелік онтологічних термінів міститиме такі: «існування», «існувальне» (відповідник до російського «сущее»), «істота», «істотне» («сугтеве»), «істотність» («сутність»), «істина»/«істинне» («сутність»/«сутнісне») тощо.

Давньогрецький термін «τὸ ὄν» можна передавати українським «існувальне», яким акцентують не тільки на головній характеристиці буття – *тривання*, але й на характері останнього – *сутність* (в оновленій термінології – «істотність»). Кожне *існувальне* постає унікальним за своїми характеристиками та варіантами застосуванням, проте воно нетотожне буттю – *існувальне* завжди буде вужчим/меншим за буття; це тільки один із виявів буття, проте не все буття загалом. Кожне *існувальне* постає відрізнюваним від інших існувальних (навіть схожих та/або подібних до нього). «Сутність»/«істотність» – це конкретна визначеність існувального, тобто його найвластивіше, що може виявитися або через ім'я/назву, або через ситуативну функційність. Узвичаєно «сутність»/«істотність» теорійно розуміють як незмінні та визначальні характеристики об'єкта: на практиці вона виявлятиметься через непередбачуваність, непрогнозованість, критичні та/або кризові ситуації, які каталізують з'яву/виявність унікальності існувального. Сукупністю багатоманітних виявів буття постають *існувальні*.

Формула існувального – це поєднання «тривання» (яким охоплені аспекти темпоральності – точка початку та точка завершення, моменти змін, неперервність, відновлення після переривання тощо) та «істотність» (яке має подвійне пояснення: 1) сугтеве, сутнісне, значиме, вагоме, унікальне – загалом те, що уможливлює виокремлення саме цього феномена з-поміж інших; 2) пов'язане з істотою – органічним, яке може не тільки підпадати під вплив, але й спричинювати його). «Істотність» умовно розмежовується на «нейтральне» (для характеризувannya будь-якого буттєвияву) та «органічне» (із антропоною пріоритетністю через параметр рішеннясприймання; хоча через зміну умов кожне органічне постає адаптивним).

Світ – це результат взаємовпливання елементів, кожен з яких постає окремим буттєвиявом у вигляді речей, ідей, процесів, станів, організмів, структур, систем тощо. Одним із прикладів існувального є *людина*, котра поставатиме одночасно ідеєю, річчю, явищем, процесом. З-поміж усіх існувальних антропоодиниць – це найскладніше: вона 1) є дуальною (психофізичне утворення); 2) співбуттєвлена, тобто тілесно її «спричинюють», проте інтелектуально вона має «складатися сама»; 3) зорієнтована на саморозвивання, тобто можливості змінювання вже «вмонтовані» у неї; 4) постає одним єдиним існувальним із «відкритою програмою» (напрямі і характер змінювання не є визначеними наперед, а ситуативно складаються та постійно коригуються); 5) налаштована на поіснування та різноаспектні взаємодії з іншими (не)органічними існувальними.

Пребуттєве. Онтологічні дослідження у філософії розпочинають пошуки «ἀρχή»/«ἀρχαί» (давньогр. «першоначало/-а усього»/«першопринцип/-и»). «Ἀρχή»/«Архэ» – це те, що починає, і те, що керує; спричинення існувального. З одного боку, існували думки щодо різних природних стихій (вода, вогонь, повітря, земля тощо); з іншого боку, деякі мислителі доходили висновку щодо існування єдиної основи всього [14]. Пошуки єдиної основи всього є закономірними спробами утвердження єдності світу, проте її виокремлення постає проблематичним через неможливість долучення всіх існувальних. «Єдиним першоначалом усього» утверджували *стихії, матерію, дух, субстанцію*, кожен з яких

розуміли як: 1) субстрат, з якого формуються існувальні (наголос на речовинності, тобто формувальних елементах); 2) принцип, на основі якого їх спричинюють (наголос на субстанційності, тобто самодостатності). Єдність світу цілком можливо фіксувати через буття, зокрема через його головну характеристику – існування. Буття – це абстракція, але досліджувати його можливо тільки через «зіткнення з ним», тобто виключно через існувальні. Існування антропоодиниці фіксує на окремий момент часу у визначеному просторі через наявність або відсутність чого.

Уточнювання буття/існування: «наявність»/«відсутність». Говоримо «буття»/«існування» і утримуємо-в-думці «наявність» та/або «відсутність», «тривання», «впливання на сприймальника», «думкоспричиняння» тощо. Усі зазначені варіанти є антропоуджереленими, оскільки постають для суб'єкта через свої вияви (існувальні) та їх «втручання у наш інтрапростор».

Наявність/відсутність може поставати одночасною для окремих суб'єктів у різних просторах: інтерсвіт як спільнопростір багатьох суб'єктів та інтрапростір як індивідуально витворюване середовище антропосутнісного існування. Тож для одних суб'єктів у реальності феномен «відсутній» (взагалі та назавжди) або «увідсутнений» (на певний час), але для інших – «наявний» (завжди) або «унаявнений» (на певний час). Проте в інтрапросторі феномен може бути тільки «унаявнений», оскільки через його одномоментне долучання до індивідуального світу він «вмонтований» у структуру останнього, далі його тільки «викликають» за потреби, проте «вилучити» подібні елементи неможливо без нанесення різнорівневої шкоди самому суб'єктові. Наприклад, ідея існує тільки у свідомості однієї людини (вона «наявна» для суб'єкта, проте «відсутня» для інших антропоодиниць, оскільки їм невідома). Коли людина «унаявнить» свою ідею через висловлювання, пояснення, рисунки, схеми, формули та інше, ця ідея перетвориться на «наявну» для всіх, хто дізнався про неї («унаявниться» для них). Через деякий час інший суб'єкт, не автор ідеї, «унаявнює» її через пригадування тощо.

Дефініціювання буття постає утрудненим, оскільки: 1) його неможливо настільки обмежити вербальними структурами, щоб максимально охопити всю його різновиявність (подану через існувальні); 2) його головними характеристиками є *тривання* (темпоральність як фіксувальна моментна наявність/відсутність), *істотність* (відрізняваність феноменів), *елементозмінюваність* (варіювальність) тощо.

Сприйняття суб'єктом буттєвиявів стимулюють до виведення «загальних правил», поширюваних на все буття. Проте необхідно врахувати, що буття – це «загальноцаринне комплектувальне» (містить структурні компоненти різного рівня складності), що може містити елементи, які не сприймає людина, не фіксує жоден прилад/пристрій тощо. Тому гіпотетично деякі увідсутнені для антропоодиниць існувальні уприсутнені виключно для самих себе (тут: «уприсутнені» нетотожні до «уможливлені/готові до фіксування»; їх існування не передбачає узв'язкування з іншими буттєвиявами).

Буття постає первинною онтологічною категорією, якою описують наявність та/або відсутність речі, явища, процесу, людини. «Наявність/відсутність» – це межі тривання феномена, його життєвий цикл від моменту зародження/спричинення через виявлення/розгортання до притлумлення/зникання. Власне, кожен феномен є істотним, тобто своєрідним смисловантаженим триванням.

Буття – це чисте існування, що не має причини; це децю самодостатнє, яке неможливо до чогось звести і, відповідно, ні з чого вивести. З одного боку, ця теза є алогічною, оскільки всі відомі феномени постають причинно-наслідковими: зумовлені дечим і самі призводять до деяких наслідків. Це стосується буттєвиявів. З іншого боку, буття

у зазначеній тезі постає концептом, який передбачає наявність різних елементів (буттєв'явів), що можуть поєднуватися самовільно або через елементи-медіатори (наприклад, антроподиницю). Тоді буття взагалі не потребує дефініціювання, оскільки каталог його елементів буде містити три «блоки»: 1) ті, що вже не існують; 2) ті, що ще тривають; 3) ті, що є можливими (ще не наявні, але потенційні). Описати перший блок найпростіше: представники минулих поколінь і ми самі з ними «стикалися». Характеризування другого блоку ускладнене чинником змінюваності самих елементів поки вони тривають. А третій блок узагалі дослідженню не підлягає: можливо передбачати, прогнозувати, планувати, проте «чинник випадковості» коригуватиме перебіг подій, з'яву (-и) та ситуативні зміни самих елементів.

Буття – це філософська категорія для позначання всього існувального об'єктивно та реально, суб'єктивно та ідеально. Тобто тривання елементів (не)явлених у спільнопростір або без участі людини, або безпосередньо нею спричинених. «Об'єктивно» передбачає подвійність: або без людиновтручання, або реалізованість (у вигляді феномена, що може будь-яким способом виявити свої характеристики). «Суб'єктивно» – це або синонім до «своєрідно», або апелювання до людиновідджерелення.

Буття – це горизонт, усередині якого постає існувальне, розділене на роди та види, що виявляються у міркуванні людини. Парадоксально, проте пропоноване в дефініції прочитання-тлумачення ідей Мартіна Гайдеггера є найоптимальнішим. Буття – поле вияву різноманітних існувальних, характеристики кожного з яких уточнює через прояснення дослідник (увідомлювальник).

Отож *буття* можливо пояснити, описати, конкретизувати, окреслити головні параметри існувальних, проте його єдиної всеохопної дефініції нині створити неможливо. Будь-яка дефініція підлягає періодичному перегляду-оновленню, що уможливуватиме прогресування всього людства через інтелектозастосовність. Сьогодні авторською дефініцією у філософії може бути така: *«Буття – це первинна онтологічна категорія та головний філософський концепт для опису моментної наявності та/або відсутності будь-якого феномена (речі, явища, процесу, людини тощо), що неодмінно узв'язкований з іншими».*

«Структурування» буття. Для конкретизування буття та буттєв'явів послуговуються термінами: *«простір»* (середовище розгортання існувальних); *«час»* (межі тривання феноменів); *«матерія»* (основа існувальних, субстрат, речовина); *«форма»* (зовнішні межі феноменів, за якими вони розрізняються); *«рух»* (місцезмінювання та/або положеннєзмінювання); *«розвиток»* (внутрішньо-зовнішня упричинена варіативність кожного існувального). Вони уможливають варіативну «з'яву» феноменів.

Розмаїття явищ, подій, процесів є буттєв'явами, що об'єднані між собою деякою загальною основою. Вони пов'язані через взаємовпливальність, що уможливує єдину, загальну структуру світу. Зрозуміло, що єдина основа буттєв'явів – це існування. Проте чи можливо їх згрупувати за іншими параметрами? За якісною схожістю виокремлюють *рівні*, якими наголошують на специфічності окремого пласта, який щоразу ускладнюється. З-поміж рівнів розрізняють такі: 1) *природний*, що постає первинним простором існування всього живого; першоумови існування людства; об'єктивна реальність, що існує та не залежить від людини як активного (діяльного) елемента; 2) *соціальний*, який є системою суспільних процесів, яку спричиняють різні ієрархічні інтеракціонування одиниць упродовж їх життєдіяльності задля злагодженості дій щодо спрощення співжиття та набування єдності через згуртованість, яка підкріплена ідеєю/тезою, що її поділяє більшість; 3) *культурний*, який є сукупністю надбаного у різновиявах (патернах поведінки, нормах поіснування, артефактах, ментефактах, звичаях тощо). Це «другоприрода» – результат людської активності, спрямованої на перетворення першоприроди загалом та/або окремих її елементів;

сукупність штучних речей, наявність яких спричинила людина, коли перетворювала «простір свого первинного існування» (тут: природу) задля матеріального комфортизування умов; 4) *духовний*, що передбачає процеси свідомого та несвідомого, які передаються мовними засобами з метою порозуміння. Виявами духовного є індивідуальний потік свідомості (комплекс переживань, вражень, ідей, образів, думок, переконань, ціннісних настанов окремого суб'єкта) та результати інтелектуальної діяльності, що втілені у наукових ідеях і теоріях, нормах, правилах комунікування, більшість з яких зафіксована в дослідницьких працях, творах мистецтва, слові загалом тощо.

Постає запитання: *що саме «розташовано» на рівнях?* Відповідь можлива подвійна: або буття, або існувальні. Якщо це *рівні буття*, тоді головним параметром їх розрізнення є антропонаявність. Суб'єкт постає узагальнювальником та організовувальником. Саме буття є тотальністю різновиявів, що доповнюють один іншого. Якщо це *існувальні*, тоді головним параметром розрізнення є їхня ситуативна виявність. Можливий й інший варіант організування існувальних. За ознаками їх можна поєднати в *системи*: 1) *найпростіші*, тобто моноекторні елементи (речі, явища, процеси, рослини, тварини); 2) *середньоскладні*, тобто здатні до навчання та поведінкових змін (деякі тварини, антропоодиниця); 3) *складні*, тобто саморозвивальні в сенсі «самоналаштувального індивідуального вдосконалювання» (антропоодиниця).

Структурувати/класифікувати буття неможливо через його цілісність. Можливо групувати тільки буттєвияви або існувальні. Але малоімовірна наявність «єдиного універсального реєстру» буттєвиявів або існувальних: адже одні характеристики можуть бути подібними, проте за іншими – ці об'єкти класифікування відрізнятимуться кардинально.

Висновки. Онтологія постає ядром філософії, головним концептом якої є «буття». Лексикон онтології передбачає постійне виведення нових термінів («відбуттєвлюваних»), які конкретизують «буття». Кожне відбуттєвлюване є існувальним. «Існувати» – ще одна назва «бути». Людина фіксує буття через існувальні, кожне з яких моментно наявне/відсутнє та узв'язковане з іншими. Буття неможливо однозначно дефініціювати, оскільки воно містить безліч постійно оновлюваних існувальних; його неможливо й структурувати, оскільки воно є тотальністю. Натомість існувальні можна групувати та виокремити рівні (природний, соціальний, культурний, духовний) та/або системи (найпростіші, середньоскладні, складні). Отже, лексикон онтології складають буття та відбуттєвлені.

Перспективи подальших досліджень можуть бути визначені інтересами автора та практичними потребами, що уможливить розгляд інших термінів онтологічного лексикону (наприклад, «реальність»), а також акцентування уваги на онтологічних доктринах, сутнісному та термінологічному становленні онтології, екзистенції тощо.

Список використаної літератури

1. Діденко Л. Дисциплінарна матриця філософії. Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр. Вип. 754–755. Філософія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. С. 113–118.
2. Кассен Б. ESTI. III. Грецький словник онтології... Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. / Пер. з фр. Т. І. К.: Дух і літера, 2009. 576 с.
3. Терлецький В. Сучасні дискусії про назву Аристотелевого твору, відомого нам як «Метафізика». *Sententiae*. 2017. № 36 (2). С. 50–65.
4. Канто-Спербер М., Барнз Дж., Бриссон Л., Брюнсвіг Ж., Властос Г. Греческая философия / Пер. с фр. В.П. Гайдамака. Т. 1. М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 2006. 500 с.

5. Heidegger M. Sein und Zeit. GA, Band 2. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977. XIV. 586 S.
6. Heidegger M. Wegmarken. GA, Band 9. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1976. X. 488 S.
7. Heidegger M. Zur Sache des Denkens. GA, Band 14. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 2007. 156 S.
8. Heidegger M. Einführung in die Metaphysik. GA, Band 40. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 1983. X. 234 S.
9. Heidegger M. Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis). GA, Band 65. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1989. XVIII. 522 S.
10. Heidegger M. Besinnung. GA, Band 66. – Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 1997. XIV. 438 S.
11. Heidegger M. Die Geschichte des Seyns. GA, Band 69. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 1998. XII. 230 S.
12. Heidegger M. Über den Anfang. GA, Band 70. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 2005. XII. 200 S.
13. Heidegger M. Vorträge. GA, Band 80.1. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH, 2016. VI. 526 S.
14. Die Fragmente der Vorsokratiker. Griechisch und Deutsch von Hermann Diels, hrsg. v. W. Kranz. Bd. I-III; 6. Aufl. Berlin: Weidmann, 1951-2.

THE LEXICON OF ONTOLOGY: BEING AND FROMBEINGNESSES

Larysa Didenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy of the Humanities
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

Being is the cornerstone of philosophy which is based on questions and answers about everything to reveal the essence of any phenomena. Ontology is a branch of philosophy to explore Being. With help of the term “a being” everything can be explained and understood. “To be” means “to exist”. “Frombeingnesses” is the synonym to the “beings/existents” or/and the “examples of Being”.

The World is filled with different phenomena (things, ideas, conditions, etc.) which can be named “beings” or “existents”. The beings/existents are unique and can be ranged in levels (natural, social, cultural, spiritual) and/or in systems (simple, medium-complex, complex).

The human beings perceive only the beings/existents but not Being itself. Because the last one is a totality so it is impossible to grasp-in-a-moment the variety of the beings/existents. How to understand Being? What is it? These questions received an amount of versions from different philosophers all over the world. The essence of Being included the main feature – the existence. “To exist” means “to present yourself as unique” in every situation. In existence (as the beings/existents) everything is connected with others.

The main purpose of the paper is to introduce ontological terms in Ukrainian. The Ukrainian lexicon of ontology was derived from the verb “to exist” so there are “existence”, “beings/existents”, etc. Unfortunately, not all Ukrainian terms are translatable to English because of different language paradigm.

Key words: ontology, the lexicon of ontology, speech, thinking, Being, frombeingness, existence, being/existent, phenomenon, presence, absence, totality, levels of the beings/existents, systems of the beings/existents.

УДК 130.2

БІОГРАФІЧНИЙ ПРОЕКТ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ЯК ЗРАЗОК ОСОБИСТІСНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ

Ольга Єрахторіна

*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
кафедра культурології
вул. Пушкінська, 77, 61024, м. Харків, Україна*

Статтю присвячено проблемі формування біографічного проекту на шляху особистісного самовдосконалення як найвищої форми усвідомленого саморозвитку особистості на прикладі життєвого шляху Лесі Українки. У ній аргументовано необхідність ознайомлення з біографічними проектами, побудованими на гуманістичних засадах, як одного з факторів, що можуть сприяти подоланню кризового стану особистості в сучасному українському світі та людства взагалі.

Ключові слова: самовдосконалення, Леся Українка, потенціал особистості, індивід, особистість, індивідуальність, біографічний проект.

Леся Українка – одна з найвідоміших постатей в історії України. Особливо великих здобутків вона досягла в галузі української літератури, чому присвячена величезна кількість наукових досліджень багатьох авторів. Багатогранний талант Лесі Українки виявився в найрізноманітніших сферах літературної праці: вона була ліриком, драматургом, прозаїком, літературним критиком і публіцистом, перекладачем і фольклористом. Але найважливішим є те, що в літературному процесі своєї доби вона стала не лише могутнім і різностороннім талановитим автором, а й активним і непримиренним борцем, глибоко політичним письменником. Архівні матеріали розкривають багато фактів безпосереднього зв'язку Лесі Українки із соціал-демократичними та іскрівськими організаціями на Україні, із загальноросійським визвольним рухом. Квартира Косачів була підпільною явкою для соціал-демократичних діячів, поетеса виконувала низку конспіративних доручень, як-от транспортування нелегальних видань. Іван Франко свідчить, що поетеса належала до «тих українських радикалів, що визнавали себе в першій лінії соціалістами, а тільки в другій – українцями» [3]. Як сталося, що жінка з таким слабким станом здоров'я змогла перебороти себе та стати на шлях самовдосконалення заради інших людей, що спонукало її до цього?

Мета статті – надати відповідь на два питання: 1) чому сьогодення потребує звернення до біографічних проектів таких індивідуальностей, як Леся Українка; 2) які саме фактори спричинили формування біографічного проекту видатної українки на засадах самовдосконалення.

Сьогодення висуває на передній план суспільства, що трансформується й будується на нових засадах, особистість, а властиві їй світогляд, культура, воля, соціальна активність, її самовдосконалення, рівень якого характеризується мірою реалізованих нею потенційних здібностей і можливостей у реальних життєвих ситуаціях, визначають не тільки майбутнє окремої людини, а й усього людства. Більшість дослідників, серед яких можна назвати Л.В. Батліну, П.С. Гуревича, А.А. Гусейнова, М.С. Кагана, С.Б. Кримського, С.М. Пазиніча, Л.В. Сохань, І.В. Степаненко, О.І. Субетта та інших авторів, вбачає у наявності розриву між рівнем науково-технічного та техногенного розвитку людства й спрямованістю ду-

ховно-морального людського потенціалу витоки глобальної антропологічної катастрофи, що поступово може охопити все людство. Саме тому виникає необхідність переглядати з нових позицій духовно-культурне буття людини, яке сьогодні активно переосмислюється, оскільки рішучі зміни у світогляді, психології, свідомості не менш важливі, ніж зміст матеріального боку життя суспільства, його побуту [1].

Українське суспільство, яке поступово долає зараз тенети внутрішньої кризи, позначається високим рівнем соціальних змін, надзвичайною ускладненістю відносин між людьми та їхніми групами в суспільстві, величезною кількістю різних життєвих стратегій, але при цьому навряд чи за всю історію людства знайдеться покоління, яке так позбавлене ґрунту під ногами, як нинішнє. Трансформація українського середовища потребує радикального оновлення всіх сфер, зокрема духовної, відновлення життєдіяльності на фоні краху колишніх суспільних та особистісних ідеалів. При цьому в умовах невизначеності моральних норм й одночасної наявності свободи вибору особистість може за орієнтир обрати і гуманістичні, й антигуманні цінності, може вдосконалювати себе для самореалізації в інтересах суспільства або переслідувати власні, егоїстичні, навіть асоціальні цілі.

Отож звернення до аналізу внутрішнього світу людини, її потенціалу, спрямованості, феномена самовдосконалення особистості, плідні пошуки в з'ясуванні причин кризових явищ і можливостей їх подолання з огляду на взаємодію матеріальних і духовних потреб людини та суспільства стають нагальними й значущими для розуміння проблеми відродження України.

При цьому виявляється можливим визначити самовдосконалення особистості як найвищу форму усвідомленого саморозвитку особистості, що полягає в постійній внутрішній потребі індивідуальності в створенні та реалізації власного біографічного проекту на засадах *alter*-спрямованого гуманістичного світогляду, що зумовлює реалізацію технологічного потенціалу особистості, наповнюючи моральним змістом усі вияви її функціональної активності; специфічний вид суб'єктно-об'єктної самоактивності особистості, яка виявляється в її постійному прагненні довести свій розвиток до можливої межі відповідно до загальнолюдських, гуманістичних цінностей; одну із сутнісних сил розвитку духовного потенціалу людини, намагання та здатність особистості служити іншим людям, своєму народу, людству [1, с. 68].

Отже, дослідження, присвячені розробленню теоретичних принципів і практичній реалізації проблеми самовдосконалення людини, є, безумовно, актуальними та своєчасними, бо обумовлені такими чинниками: можливістю антропологічної кризи людства, коли виявляється величезна прірва між незалежністю або зовнішньою свободою, що відкривається перед людиною постсучасності, та її одночасною відповідальністю перед світом; недостатньою увагою дослідників до іманентної активності особистості, зокрема до мотивованого, цілеспрямованого самовдосконалення як особистісного чинника; превалюванням у сьогоденному суспільстві утилітарно-прагматичних цінностей за нехтування духовно-моральних як таких, що надихають на створення та реалізацію біографічного проекту особистості на гуманістичних засадах [1, с. 6].

Одна з найактуальніших проблем сучасності – необхідність створення умов для формування особистості, що спроможна не тільки до індивідуальної самореалізації та конкуренції, а особистості цілісної, здатної до виявлення вищих людських якостей, які й визначають її світоглядну, громадянську та життєву позицію.

Ось чому актуальним видається аналіз тих гуманістичних теорій і моральних учень, що, як здається, можуть дати орієнтацію на вихід із кризового стану, породжено-

го, насамперед, абсолютизацією окремої особистості з її свавіллям та егоцентризмом, забуттям інтересів соціального цілого, колективу, всього людства; які можуть стати основою змістовного аспекту процесу гуманізації українського суспільства. За таких умов важливим аспектом є практичне втілення таких учень, теорій, поглядів у цілепокладальній і цілеспрямованій життєдіяльності, тобто реалізація потенціалу особистості в практичній діяльності.

Кожна особистість має так званий технологічний потенціал (здатність і здібність виконувати різні види діяльності), який в умовах свободи вибору може бути спрямованим на досягнення особистих, вузько індивідуальних потреб, цілей, а може спрямовуватись на співвідношення з гуманістичними цінностями. Саме тому визначальним фактором у розвитку цього потенціалу є спрямованість інтересів, схильностей, світогляду, діяльності, що формується під впливом відповідних факторів.

Потенціал – всебічний чи однобічний – певним чином формується в біографічному проекті особистості. В умовах свободи вибору індивід може за орієнтир обрати і вищі, і хибні цінності, може вдосконалювати себе для самореалізації в інтересах суспільства чи переслідувати егоїстичні, асоціальні цілі – спрямованість діяльності особистості як провідна її характеристика є вирішальним фактором реалізації потенціалу особистості. Ми вважаємо, що спрямованість діяльності особистості – це сукупність стійких мотивів, що орієнтують поведінку та діяльність особистості незалежно від конкретних умов. При цьому спрямованість завжди соціально обумовлена та формується в процесі виховання та самовиховання, а основою всіх форм спрямованості діяльності особистості є її мотиви.

Провідну роль у процесі самовдосконалення особистості відіграє формування її біографічного проекту та стратегії життя, що має базуватись на гуманістичних засадах, пронижуючи ним всю структуру особистості як соціальної істоти.

Механізмами здійснення цього процесу виступають самоконтроль – процес, за допомогою якого особистість спроможна керувати своєю поведінкою в умовах суперечливого впливу соціального оточення чи власних біологічних чинників; самопримушування – процес добровільного внутрішнього усвідомлення особистістю необхідності примушування самої себе до виконання вимог гуманістичного співіснування; самообмеження – добровільна, викликана внутрішніми переконаннями особистості потреба у відмові від задоволення власних інтересів заради вироблення таких якостей, що надають підстави розглядати таких індивідуальностей як «святих», гуманістів, оскільки їхня активність спрямована не на окрему людину чи групу людей, а на людей узагалі, на суспільство, на людство. До повноцінного здійснення цих механізмів самовдосконалення здатна лише та особистість, яка на певному етапі свого розвитку виходить на якісно новий ступінь особистісного розвитку, ставши індивідуальністю, у якій прагнення до самовдосконалення стає потребою – цінністю (Альберт Швейцер, Махатма Ганді, Ірена Сандлер, Леся Українка та інші).

Факторами, що сприяють процесу індивідуалізації особистості, реалізації її потенціалу на гуманістичних засадах, можна вважати як родину – первинну ланку соціалізації індивіда, так і належний рівень освіти та виховання, що визначають спрямованість особистості (її бажання, інтереси, світогляд, переконання, ціннісну шкалу тощо). Необхідно зазначити, що людський потенціал індивіда лише частково є чимось, наданим людині від народження, – значною мірою він розвивається в процесі соціалізації індивіда.

На нашу думку, треба погодитися з тими дослідниками – представниками окремих наук, які розглядають процес становлення людини як шлях від індивіда до особистості, яка,

у свою чергу, може на певному етапі свого розвитку стати індивідуальністю (М.С. Каган, С.Л. Рубінштейн, І.Т. Фролов та інші). Індивід – це представник вищого біологічного роду. Але при цьому людина – творча істота, яка наділена різноманітними психічними якостями та ознаками, що надають їй можливості пізнавати навколишній світ та саму себе, будувати свою поведінку серед людей, створювати необхідні умови свого життя, вдосконалювати їх, свої фізичні та моральні якості. Ця нова характеристика індивіда, що виникла в процесі його життя в суспільстві, надає йому можливості активно діяти, виявляти самостійність і творчість, закріплена в понятті «особистість». Отже, особистість – це тільки одухотворена людина. Індивідуалізація – це процес самовизначення й уособлення особистості, її виділення із співтовариства, оформлення її окремоті, унікальності та неповторності. Особистість, яка стала індивідуальністю, – це самотня людина, яка виявляє себе активною і творчою. У поняттях «особистість» та «індивідуальність» зафіксовані різні сторони, різні виміри духовної сутності людини. Саме індивідуальність спроможна до самовдосконалення – як особистість, здатна до самопізнання, самоаналізу, самоконтролю та саморегуляції. Леся Українка, безсумнівно, може вважатися індивідуальністю в найповнішому розумінні цього поняття.

В історії людства завжди були та залишаються індивідуальності, біографічний проєкт яких будувався на основі alter-світогляду, що відповідним чином спрямовує реалізацію їхнього потенціалу на гуманістичній основі. При цьому визначальними факторами, що спонукали подібних особистостей до самовдосконалення як засобу реалізації гуманістичних принципів, є світоглядна позиція, розвинений вольовий фактор, уміння здійснювати самовиховну діяльність тощо. На жаль, у розвитку людства самовдосконалення було й залишається справою окремих особистостей, здатних у самоздійсненні долати стереотипи масової культури. У періоди історії, коли від людини, людського фактора мало що залежало, це було не так небезпечно, як у сучасну епоху, коли людина озброєна значним технічним і техногенним потенціалом, але можливості використання його не обмежуються чітко визначеними правилами внутрішньої саморегуляції, зокрема морального характеру: рівень зовнішньої свободи дає змогу використовувати надбання науково-технічного прогресу як заради людства, так і проти нього, оскільки немає тих моральних меж, що більшість сучасників не зможе перетнути.

Саме тому необхідною умовою аналізу самовдосконалення особистості є дослідження механізмів його практичної реалізації, що виявилось можливим шляхом опрацювання біографічної, мемуарної, публіцистичної та іншої літератури, зокрема серії «ЖЗЛ». На жаль, не завжди можна знайти чи виявити мотиви, що стали внутрішнім спонуканням певної особистості до самовдосконалення, оскільки сучасники видатних гуманістів фіксували лише конкретні вияви альтруїстичного служіння, не прагнучи виявити внутрішні мотиви їхньої діяльності. Можливо, саме тому технології самовдосконалення особистості в багатьох випадках не демонструються, але їхня наявність очевидна й виявляється в загальній тенденції життя таких людей заради інших.

Аналізуючи біографії, мемуари, автобіографії видатних людей, можна дійти висновку, що у формуванні їх як особистостей, а потім – індивідуальностей великого значення набувають такі чинники: 1) природні дані або індивідуальні здібності; 2) те, що надає людині суспільство, тобто властивості, набуті під впливом виховання та освіти; 3) те, що людина робить сама: якості, вироблені в процесі самовдосконалення. До того ж можна зазначити, що такі особистості, як правило, самі себе «робили»: чим вищий рівень культури (зокрема, освіти) особистості, особливо моральної, тим всебічнішим, інтенсивнішим, цілеспрямованішим є процес її самовдосконалення.

Не стала винятком у цьому плані й Леся Українка. Завдяки важкій хворобі вона ще дівчиною іноді відчувала себе «зайвою на світі», але набиралась сил жити й творити далі. Першою людиною, хто допомагав їй у цьому, була, звичайно, її мати – Ольга Драгоманова-Косач – письменниця, яка публікувалася під псевдонімом Олена Пчілка. Сама Леся вважала її хіба що не божеством і завжди милувалася нею: «... вона попросту обожнювала в дитинстві, вважаючи її за ідеал у всьому» [2, с. 34]. «А батько був такий розумний, добрий, справедливий (він ніколи не завдавав Лесі болю своєю холодністю чи твердженнями, що вона гірша за Мішу» [там само].

Читати дівчина почала в чотири роки, але гімназії не відвідувала, тому системної освіти не здобула. Єдиним і досить суворим домашнім учителем була мати. Вона розробила власну програму навчання, що відрізнялася широтою й ґрунтовністю. Це навчання мало результати: дівчина знала одинадцять мов, написала підручник з історії для своїх сестер. Ось як про неї згадував М.І. Павлик у листі до М.П. Драгоманова: «Леся так просто оголомила мене своїм образуванням та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більший жаль, що, бідна, не живе, а мучиться. Ми говорили з нею дуже довго і в кожному її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти й людського життя [там само, с. 131].

Серед близького оточення майбутньої поетеси були відомі культурні діячі: М.П. Старицький, М.В. Лисенко, І.Я. Франко. У будинку Косачів часто збиралися письменники, художники й музиканти, влаштовувалися мистецькі вечори й домашні концерти. Особливий вплив мав на Лесю її дядько – М.П. Драгоманов: «Лист же майже обожнюваного з дитинства і все життя дядька М.П. Драгоманова <...> зворушував і хвилював Лесю і підбадьорював, підтримував її, бо в ньому вона знаходила вияв у людини, що так високо стояла в її думці, і уважності, і серйозного ставлення до неї, і любови та ніжності, і охоти допомогти їй чим тільки можливо. Одержання листа од дядька завжди було неначе якесь велике свято для Лесі, така вона бувала рада йому, такий піднесений настрій викликав у неї той лист» [там само, с. 130].

Як доведено дослідниками, в основі самовдосконалення як однієї із форм саморозвитку закладене постійне виникнення та водночас вирішення особистісних внутрішніх протиріч між цінностями, спрямованими на задоволення власних, егоїстичних потреб (споживацько-гедоністичними), і цінностями альтруїстичного характеру (гуманістичними). При цьому вони вирішуються не стільки у природному, скільки в соціальному середовищі, включно з духовним життям особистості та суспільства. Самовдосконалення виступає як соціально-психологічний механізм, що забезпечує прогресивну зміну людини завдяки її власним зусиллям на гуманістичних засадах розвитку людства. Леся Українка з дитинства була жвавою дівчинкою, яка «була, хоч і тихенька, але весела і дуже любила танцювати» [2, с. 42], але змушена була пережити «тридцятилітню війну» з туберкульозом. Незважаючи на погане самопочуття, поетеса змогла працювати на користь свого народу, демонструючи неабияке самопримуснення та самообмеження, залишаючись вірною своєму покликанню до кінця життя (ми не вважаємо за потрібне детальніше поглиблюватися у факти життя Лесі Українки, оскільки її біографії присвячено дуже багато праць).

На думку В. Франкла, найважливішими екзистенціалами людського буття є духовність, свобода і відповідальність; причому духовність – основна характеристика людини, якою б значною не була роль останніх. Ця духовність «криється у несвідомому», «у відсутності рефлексивної самосвідомості», вона може лише «бути співприсутньою» іншій особі, що можливо лише в любові, яка є «віддачею себе іншому»

без залишку» [5, с. 95–96]. Висока чуйність душі, емпатія, здатність до морального резонансу – риси, притаманні Лесі, її внутрішня природа: «вона не раз казала, що коли чує музику до танцю, то їй робиться дуже сумно і хочеться плакати» [2, с. 42], «... не завше батьки знали правду про біль ноги в Лесі, бо Леся, певне, часто затаювала свої страждання, щоб не журити їх» [там само, с. 67], під час догляду за хворою сестричкою: «Леся ніколи нічого не пропустила зробити впору, що треба було, що казав лікар... А витривалість, незважаючи на те, що була сама хвора й слабка, Леся мала якусь надлюдську, аж диво було» [там само, с. 127–128]. «Така вона була завжди. Як би тяжко вона не страждала, перш за все, думала про те, щоб не смутити, не турбувати інших тим стражданням, не заважати комусь, не обтяжувати, навпаки – розвеселити жартом, потішити, заспокоїти, підтримати, підбадьорити, якого б труду та напруження не вимагало від неї теє перемагання болю чи смутку власного. Така була все, все своє життя, від найменшого малку і до останньої хвилини життя» [2, с. 127]. Усі вияви функціональної активності видатної письменниці наповнені моральним змістом, уся її діяльність має духовно-моральний стрижень. Світ при цьому вона сприймає як єдиний гармонійний механізм, відчуває себе його душею, сприймаючи себе поруч з іншими в єдиному духовно-моральному просторі. Саме в такому співіснуванні з іншими у всій повноті розкривається процес самовдосконалення як така форма усвідомленого саморозвитку особистості, коли індивід концентрується не на власному «Я», а на інших, на всьому світі, розчиняючись в ньому. Ось чому можна вважати, що Леся Українка пережила свій час, а її ім'я овіяно всенародною любов'ю.

Отже, самовдосконалення на практиці виявляється складним процесом, що потребує значних зусиль від особистості – головним чином переведення всіх своїх дій у моральну площину. Цілком слушно вважає О.І. Солженицин, що «поворот до розвитку внутрішнього, перевага внутрішнього над зовнішнім якщо відбудеться, то буде великим поворотом людства <...> Зміниться не тільки напрям інтересів і діяльності людей, але й безпосередньо характер людської сутності (від духовної розкиданості до духовної зібраності), тим більше – характер людських суспільств. Якщо процесу цьому судиться десь відбутися революційно, то <...> революції ці будуть... моральні, де потрібні і відвага, і жертва, але не жорстокість» [4, с. 58].

Список використаної літератури

1. Єрахторіна О.М. Самовдосконалення особистості у науковій рефлексії і реалізації біографічних проектів. Х.: Видавництво Іванченка І.С., 2013. 215 с.
2. Косач-Кривенюк О.П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. 926 с.
3. Леся Українка – співець мужності і боротьби URL: <http://www.abc-people.com/data/lesya-u/tv1.htm>.
4. Солженицын А.И. Раскаяние и самоограничение как категории национальной жизни. Вехи: библиотека русской религиозной и художественной литературы. М., 2004. С. 46–58.
5. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть? / Пер. с англ. К.: Ника–Центр, 1998. 400 с.

**LESYA UKRAINKA'S BIOGRAPHICAL PROJECT
AS A PERSONAL SELF-PERFECTION MODEL**

Olga Yerakhtorina

*Yaroslav the Wise National Law University,
Department of Culturology
Pushkinska str., 77, 61024, Kharkiv, Ukraine*

The article is devoted to the problem of the formation of a biographical project on the path of personal self-improvement as the highest form of conscious self-development of an individual on the example of the way of life of the Forest of Ukraine. It argues the need for familiarization with biographical projects built on humanistic principles as one of the factors that can contribute to overcoming the crisis of the personality in the modern Ukrainian world and humanity in general.

Key words: self-perfection, Lesya Ukrainka, personality potential, individual, personality, individuality, biographical project.

УДК 124.5:172.13:177.9

КАТЕГОРІАЛЬНЕ ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ТА ВИЯВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Віталій Лісцин

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кафедра філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін,
вул. Незалежної України, 57А, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

На підставі соціально-філософського розгляду існуючих тлумачень поняття справедливості визначено видові та родові ознаки відповідної людської якості. Досліджено питання про співвідношення справедливості з категоріями рівності та несправедливості.

Ключові слова: поняття, дефініція, справедливість, несправедливість, рівність, видові та родові ознаки.

Незважаючи на велику кількість творів, присвячених проблемі справедливості, вона залишається однією з найбільш неясних і дискусійних категорій соціальної філософії, оскільки пов'язана з регуляцією людських відносин і виконує функцію головного критерію для оцінювання діяльності окремих осіб та соціальних спільнот. Дослідники поняття справедливості сходяться на думці, що воно відзначається невизначеністю і багатозначністю, які важко перебороти, через наявність безлічі ідеологій, що впливають на характер цього поняття, та різноманітність рівнів, на яких розвивається теорія справедливості [5, с. 212].

У науковій літературі справедливість може ототожнюватись із рівністю, законністю, істиною, чесністю і т. ін. Її дослідженням, крім філософів, займаються правознавці, політологи, соціологи, психологи, економісти. Цікавлячись відповідними аспектами цієї реальності, представники цих наук у своїх визначеннях зазвичай робили акцент на якомусь одному з численних виявів справедливості.

Щоб з'ясувати, який зміст та обсяг поняття слід співвідносити з концептом справедливості, доречним буде звернутися до походження відповідного слова і його потрапляння до філософії.

Предметом філософського осмислення проблема справедливості стала ще на зорі народження цієї форми пізнання світу. Античні мислителі, намагаючись зрозуміти реальність, що відображається цим поняттям, здійснили перші спроби проаналізувати та систематизувати існуючі на той момент тлумачення відповідного слова. В одному з ранніх діалогів, присвячених розгляду походження деяких філософських термінів, давньогрецький філософ Платон зазначав, що ім'я справедливості належить до ведення права, але що має на увазі під ім'ям права, за визнанням дослідника, зрозуміти важко. Буквально воно означає «дещо таке, що проникає крізь все інше» і «править всім іншим» (Crit., 412 с–е). Але питання про те, яким чином це «дещо» виявляє себе у наявному бутті та за якими ознаками його можна ідентифікувати, залишилося без відповіді.

Аристотель також звертає увагу на зв'язок справедливості з правом, але не обмежується лише її правовим аспектом. Учень Платона виділяє два основних значення справедливості. В одному з них вона виступає як відповідність до закону, а іншому – як рівне ставлення до іншої людини (MM, 1193 b).

У латинській мові сутності, що виявляли ознаки, схожі з ознаками справедливості, могли позначатися словами «*justitia*», «*aequitas*», «*veritas*», «*verum*», серед яких із правом асоціювалося, напевно, перше. Інші за своїм значенням близькі рівності, рівномірності, правді, істині [8, с. 67, 2037, 2045]. У французькій і англійській мовах, що гуртувалися на латині, справедливість також не зводилася лише до права, а мала й інші значення.

Прямої залежності справедливості від права у його юридичному сенсі не існувало також у давньоруській мові. Так само, як й інші слова з коренем прав-, «справедливий» від початку означало «прямий, рівний, без виступів та звивин» [7, с. 60]. Таким чином, етимологічних підстав для того, щоб вважати справедливість похідною від юридичних норм, немає. У цьому разі більш обґрунтованим здається положення про те, що і справедливість, і право пішли не одне від одного, а разом від чогось третього.

Якщо ж спробувати встановити логічний зв'язок між справедливістю та правом, то ми мусимо визнати, що право є похідним від справедливості, ніж навпаки. Ще до виникнення державності люди здійснювали якийсь обмін та розподіл, про щось домовлялися і намагалися дотримуватися цих домовленостей. Якби в їх відносинах панувало лише насилля та підступ, то взаємодія взагалі була б неможливою. Наявність якихось зобов'язань та їх дотримання може свідчити про виявлення ознак, що є властивими для справедливості. На користь первинності справедливості у порівнянні з правом свідчить і той факт, що перші об'єднання людей, які навряд чи могли існувати там, де не було жодної справедливості, з'явилися значно раніше, ніж об'єднання, що ґрунтувалися на праві. Тому переконливими виглядають слова латинського вислову, наведеного в джерелах римського права: «*Est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam his*» (Глоса 1.1. pr. D. 1.1). («Право породжене справедливістю, як матір'ю, адже справедливість передувала праву»).

В історії можна знайти багато прикладів того, як справедливі дії виявлялися не правовими, а правові норми могли бути несправедливими. Коли ж справедливість і право суперечили одне одному, то протиріччя вирішувалося приведенням права у відповідність до справедливості, а не навпаки. Усі спроби влади узаконити те, що не сприймається як справедливість, у підсумку були приреченими на невдачу. Несправедливі юридичні правила зазвичай порушувалися або призводили до позбавлення влади тих, хто їх намагався нав'язати.

Якби справедливим вважалося лише те, що відповідає нормам права, то великі маси людей ніколи б не підтримували перевороти, революції, релігійну та визвольну боротьбу. Хоча слід зазначити, що у протилежному випадку, коли правовими визнаються лише справедливі імперативи, зазначених потрясінь так само не виникало б, але тепер вже не через відсутність легітимної можливості, а через відсутність соціальної потреби. Все це може розцінюватися як аргументи на користь ідентичності та пріоритетності справедливості.

Серед понять, які вважаються спорідненими зі справедливістю, і з якими вона іноді ототожнюється, важливу увагу привертає «рівність». Спроби ототожнити справедливість з рівністю викликали найбільш гучні дискусії серед філософів, що займалися проблемою справедливості. За їх уподібнення, зазвичай, виступають соціалістично налаштовані теоретики. Посилаючись на давній вислів «*Justum aequale est, injustum inaequale*» (Справедливість – це рівність, несправедливість – нерівність (лат.)), Ж.-П. Прудон стверджував, що поняття справедливості може сприйматися лише як категорія рівних кількостей [6, с. 165]. Рішучі супротивники такого підходу вказували на те, що введення рівності в ранг справедливості призведе до втрати стимулу для максимальної реалізації потенціалу більш талановитих людей і обмеженню свободи більш підприємливих. Крім того, додержання такої неприродної рівності неможливе без застосування насильства, з яким захисники лібералізму аж ніяк погодитися не могли.

Помірковані дослідники вважали, що справедливість може пов'язуватися з рівністю, але тільки за умови, що остання буде розумітися не в абсолютному, а у відносному значенні, тобто не як рівність взагалі, а як рівність у якомусь певному відношенні. Приклад справедливості, що ґрунтується на відносній рівності, навів у своїй книзі «Ідея права» сучасний англійський філософ Д. Ллойд. На його думку, в такій якості здатна виступати справедливість правосуддя. Передбачається, що закон рівною мірою поширюється на всіх людей у всіх ситуаціях, без поділу на бідних і багатих, можновладців і простолудинів. Відсутність дискримінації виглядає як втілення справедливості. Однак в дійсності рівність, на якій ґрунтується справедливість правосуддя, є номінальною, оскільки закон передбачає диференційоване ставлення до людей з різними індивідуальними особливостями і забороняє притягувати до відповідальності неповнолітніх та розумово відсталих осіб. На цій підставі Д. Ллойд робить висновок, що «справедливість в сім'ї правосуддя є лише формальним дотриманням принципу рівності, який означає необхідність однакового ставлення до подібних, тобто до всіх осіб, віднесених з тієї чи іншої причини до певної категорії» [4, с. 136].

Рівність людей перед законом є формальною, оскільки її джерело перебуває поза тими особами, для яких вона забезпечується. Носії рівності не є її суб'єктами, здатними визначати характер і межі того, що буде юридично закріплюватися як рівне. У цьому випадку рівність не гарантує реальної справедливості, тому що не гарантована справедливість самого закону.

Крім рівності прав, до формальної справедливості можна також віднести рівність стартових можливостей та шансів. Така рівність іноді називається ліберальною і передбачає, що всі люди, незалежно від расової та статевої належності або соціального походження, мають право претендувати на більшу за інших частку суспільних ресурсів, якщо можуть довести, що це принесе користь тим, хто отримає менше. Ліберали переконані, що в суспільстві, де соціальні умови нікого не ставлять в більш вигідне становище і успіх є результатом власного вибору і витрачених зусиль, нерівність у доходах може сприйматися як справедливість. Однак в реальності рівних стартових можливостей не існує, тому що люди від походження мають не лише різний соціальний статус або стать, але й різні природні задатки та матеріальні можливості для їх розвитку. І далеко не все залежить від їх вибору та зусиль. Доречі, це визнають й представники нового лібералізму [2, с. 144-147]. Фактичні рівні стартові можливості могли б бути забезпеченими, коли б люди не лише знаходилися в однакових зовнішніх умовах, але й володіли однаковим внутрішнім потенціалом. Але ж тоді перед нами вже була не відносна, а абсолютна рівність, яка поки видається реальною недосяжною і такою, що не сприймається як справедливість, бо передбачає штучне позбавлення людини ідентичності.

Те ж саме можна сказати і про шанси. Людина має певний шанс тоді, коли має відповідні здібності та умови для їх реалізації. Надати невідповідній людині запрошення виступити на олімпіаді – ще не означає дати їй шанс вдало виступити і перемогти. Не має відношення до справжньої справедливості й те, що в народі називають «щасливим шансом». Він передбачає вдалий збіг обставин, який не завжди випадає тим, хто на це найбільше заслуговує або найбільше потребує.

Одним з різновидів відносної рівності є т.зв. «пропорційна рівність», з якою пов'язували справедливість з часів Арістотеля. В її основу покладені принципи: «поводитися подібно з подібними» та «давати кожному по заслугах». Перший вимагає ставитися до людей відповідно до їх можливостей, а другий – відповідно до їх зусиль та досягнень. Автор «Великої Етики» бачив пропорційність, приміром, в тому, що володар великого майна робить великий внесок, а малого – малий, а також в тому, що людина, яка зазнала великих трудів, отримує багато, а та, що звідала малих – менше (ММ. 1194 а).

На нашу думку, відносна рівність може сприйматися як справедливість, однак вона навряд чи може вважатися дійсною рівністю. У «певній рівності» перебувають всі люди, навіть ті, між якими існує загальна очевидна нерівність. Наприклад, особи, які мають все і які не мають нічого, можуть вважатися рівними щодо можливості дихати повітрям, грітися на сонці та милуватися природними красивдами. Чим тоді відносна рівність відрізняється від нерівності, яка так само є відносною? Основною ознакою дійсної рівності, на нашу думку, є взаємозамінність сторін, що співвідносяться. У випадку відносної рівності уявити собі її дуже важко.

Найбільш прийнятною, з точки зору логіки, для співвіднесення зі справедливістю була б, напевно, загальна рівність. Але вона фактично неможлива, бо вже народжуючись, люди постають нерівними за наявними ознаками та за своїми потенціями носіями буття. Їх вирівнювання означало б здійснення позитивної дискримінації, котра, як і будь-яка інша дискримінація, дотепер не асоціюється у народних мас зі справедливістю. Це змушує нас відмовитися від того, щоб при визначенні справедливості орієнтуватися на таке невизначене і суперечливе поняття як рівність.

Найбільш загальним по відношенню до всіх понять, за допомогою яких могла б визначитися справедливість, виглядає «правильність». Законність, рівність, істинність, чесність лише тоді справедливі, коли правильні. Однак уявлення про правильність у різних народів і в різні часи відмінні. До того ж правильність і справедливість здатні виступати в якості визначень одне одно. Якась дія може розцінюватися як справедлива, тому, що вона правильна, і в той же час ця дія може вважатися правильною, тому, що є справедливою. Пояснювати значення якого-небудь з цих слів, посилаючись на інше не має сенсу, бо все одно не призведе до розуміння сутності предмету.

Виходить, що справедливість у загальному сенсі не може розумітися, ані як відповідність закону, ані як рівне ставлення до людей. Проте, складності, які виникають під час визначення змісту поняття справедливості, не означають, що вона взагалі не існує. Оскільки реальні дії можуть оцінюватися як справедливі значною кількістю незацікавлених людей, то можна стверджувати, що справедливість існує і вона виявляє себе в якихось наявних ознаках. Визначивши ці ознаки, можна зрозуміти і сутність, що за ними приховується.

Для того, аби скласти повне уявлення про справедливість, філософи давніх часів запропонували з'ясувати, що вона таке, в чому виявляється та до чого відноситься. Відповіді на ці питання дадуть можливість розкрити зміст відповідного поняття і запропонувати його наукове визначення. За вимогами логіки, дефініція має виражати особливі та загальні ознаки тієї реальності, що відображується у понятті. «Визначення складається з роду і видової відмінності», – так вважав основоположник формальної логіки (Тор. I, 8, 103b) і вважають його сучасні послідовники. Найкращим чином видові та родові ознаки предмету спостерігаються тоді, коли він зіставляється зі своєю протилежністю. Те, що у них виявиться кардинально різним, буде визначатися як їх особливе або видове, а те, що у них виявиться однаковим визначатиметься як їх загальне або родове.

Протилежністю справедливості традиційно вважається несправедливість. Слово з часткою не- здається не дуже вдалим, оскільки негативна форма може асоціюватися з відсутністю протилежності, а у «відсутності» не може бути ані родових, ані видових ознак. Проте термін «несправедливість» настільки розповсюджений, що використання якогось іншого навряд чи буде сприйматись. Тому реальність, протилежну справедливості, доречним все ж буде називати несправедливістю.

Відмінні риси справедливості та несправедливості були чітко визначені ще у давнину і не викликали якихось суттєвих заперечень з боку наступних поколінь філософів.

За словами Платона, справедливість викликає одностайність і дружбу, а несправедливість – розбрат, ненависть, міжусобиці (Rep. 351 d). Сучасні автори також сходяться на тому, що справедливість приносить користь і задоволення, встановлює законність і замиряє людей, гармонійно сполучає їх інтереси та об'єднує. Несправедливість, навпаки, завдає шкоди, наносить образу, викликає незадоволення, роздратування, обурення, зачіпає інтереси, породжує конфлікт, розбрат, непорозуміння, ворожнечу. Якщо узагальнити перелічене, то можна зробити висновок, що справедливість сприяє запобіганню і вирішенню протиріч, а несправедливість – їх виникненню. Саме це і можна вважати їх основними видовими ознаками.

Носіями справедливості здатні бути лише соціальні організми. Як відзначав відомий вітчизняний філософ права Б. Кистяківський: «Взагалі зовсім недоречно ставити питання, справедливо чи несправедливе якесь явище природи» [3, с. 108]. Справедливість - категорія моралі, а моральність вважається однією з головних ознак саме людини. З найдавніших часів справедливість намагалися шукати у стосунках між людьми. Зокрема, Арістотель підкреслював, що в центрі філософського осмислення перебуває та справедливість, що виявляє себе у відносинах між громадянами держави. Дотримуючись філософської традиції, ми будемо розглядати справедливість як атрибут людей. Оскільки люди здатні виступати в якості соціальних агентів як особистості, соціальні групи і суспільство в цілому, то логічним буде всіх їх визнати носіями справедливості. Індивідуальні та колективні соціальні організми можуть відігравати не лише роль носіїв, але й роль суб'єктів справедливості, оскільки остання буває не лише природною, але й створеною людьми. До другої відносять справедливість за законом, яку називають громадянською.

Таким чином, видовою ознакою справедливості можна вважати вияви, які спостерігаються у відносинах людей, які сприяють вирішенню або запобіганню протиріччя між ними. Які саме вчинки людей, їх риси або стосунки будуть сприйматися як справедливість залежить від ситуації, в якій вони виявляються. Бувають випадки, що і вбивство вважається справедливістю, а порятунок людини – злочином. Як не може бути єдиного рецепту для подолання протиріч у всіх можливих випадках, так і не може бути універсального способу регулювання відносин, що вважався б справедливим для будь-якої ситуації. Уникнення конкретизації, як нам здається, дає можливість зіставити з поняттям справедливості якийсь реальний предмет і зберегти загальність, на яку зорієнтоване філософське осмислення буття.

У питанні про те, з якою сутністю пов'язувати родову визначеність поняття справедливості, як і в багатьох інших питаннях, що стосуються цієї категорії, серед філософів ніколи не було одностайності. Те, що виражає рід справедливості або її загальну сутність, могли ототожнювати з чесністю, почуттям, принципом, цінністю, ідеєю, прагненням, здатністю, станом, волею і т. ін. Приміром, Платон (Legg. I, 630 c), а за ним Арістотель (MM, 1193 b), загальну сутнісну визначеність справедливості побачили в тому, що вона є «певною досконалою чеснотою». Автор найбільш відомої у XX ст. праці, присвяченій темі справедливості, Дж. Ролз запропонував концепцію, в якій вона розуміється як чесність [9]. В сучасній філософії розповсюдженим є визначення родової ознаки справедливості, через поняття цінності. Д.Л.Ллойд акцентує увагу на тому, що яким би не був її чіткий зміст, справедливість являє собою моральну цінність [4, с. 132].

Визначаючи родову складову справедливості, необхідно враховувати, що на відміну від видової ознаки, вона повинна виражати не те, що відрізняє її носія від усього іншого, а те, що його з чимось об'єднує.

Якщо вважати справедливість та несправедливість діалектичними протилежностями і дотримуватися положення про те, що вони повинні мати єдину родову озна-

ку, то ми мусимо відмовитися від того, щоб сутність першої визначити як чесноту, бо тоді доведеться такою визнати і другу. У жодного автора, з концепціями яких нам довелось ознайомитись, несправедливість не асоціювалася з чеснотами. Зазвичай, люди, що чинять несправедливості, відкрито не зізнаються, ані собі, ані іншим в тому, що роблять щось підступне. Нерідко бувають випадки, коли відверті злочинці намагаються виправдовувати свої дії апеляцією до справедливості. «Навіть дрібні крадіжки, – писав Ф. Вольтер, – коли вони об'єднані в банду, остерігаються говорити: «давайте вкрадемо», «давайте вирвемо у вдови або сиріт їхнє прогодування», ні, вони говорять: «відновимо справедливість, повернемо собі добро, захоплене багатіями»» [1, с. 356]. В крайньому випадку суб'єкти несправедливості можуть розцінювати зроблене ними як вимушену необхідність, але зізнаватися собі в тому, що пішли проти справедливості і вважати це ще й своєю чеснотою, зможе далеко не кожний асоціальний елемент. Отже, несправедливість не належить до чеснот і до цінностей, значить на цій підставі вона не може зіставлятися зі справедливістю.

Якщо загальне в справедливості буде ототожнюватися з чеснотами або цінностями, то вона не зможе тлумачитися як категорія споріднена з несправедливістю і протиставлятися їй. Згідно дефініції Аристотеля, протилежними одна одній вважаються «ті речі з одного і того ж роду, які найбільше віддалені одна від одної» (Kat. 6, 6a). Не відносячи справедливість і несправедливість до одного роду, ми не зможемо розглядати їх як протилежності, а без цього важко буде чітко визначити сутність кожної з них. Справедливість, яка не протиставляється несправедливості є не лише незрозумілою, але й не цікавою, оскільки актуальність першої залежить від актуалізації другої. Саме це і змушує нас відмовитися від того, щоб родовою ознакою справедливості вважати її належність до чеснот або цінностей. Зазначені реальності можуть виступати в ролі «других сутностей», які дають відповідь на питання «чим саме є така «сутність перша» як справедливість?», але в якості не родової, а видової її ознаки, оскільки належність до чеснот і цінностей не об'єднує, а розрізняє справедливість з її протилежністю.

Щоб зрозуміти, в чому полягає сутнісна характеристика, яка є загальною для справедливості та її протилежності, достатньо подивитися на те, що у них спільного. А спільне у них лише те, що вони є властивостями людей і визначаються духовними чинниками, а також те, що їх проявляють по відношенню до інших людей. Такі спільні риси і можуть виражати родову ознаку справедливості та несправедливості.

Поєднавши видову та родову складові справедливості, можна отримати наступну дефініцію відповідного поняття: Справедливість – це духовна властивість окремих людей та колективів, що полягає у здатності запобігати виникненню антагоністичних протиріч у міжлюдських відносинах або сприяти їх вирішенню. Несправедливість у загальному філософському розумінні тоді може трактуватися протилежним чином, тобто як духовна властивість людей та колективів, що полягає в їх здатності породжувати антагоністичні протиріччя у відносинах між людьми.

Список використаної літератури

1. Вольтер Ф. Несведущий философ / Франсуа Мари Вольтер / Философские сочинения. М.: Мысль, 1989. С. 321–374.
2. Кимлика У. Либеральное равенство / Уил Кимлика // Современный либерализм: Ролз, Бёрлин, Дворкин, Кимлика, Сэндел, Тейлор, Уолдрон. Перев. с англ. Л.Б. Макеевой. М.: Дом интеллектуальной книги, Прогресс-Традиция, 1998. С. 138–190.

3. Кистяковский Б.А. Философия и социология права. / Богдан Кистяковский. СПб.: РХГИ, 1999.
4. Ллойд Д. Идея права / Деннис Ллойд / Перевод с английского М.А. Юмашева, Ю.М. Юмашев. М.: «ЮГОНА», 2002. 416 с.
5. Перельман Х. Три аспекта справедливости / Хаим Перельман // Правоведение. 2013. No 2 (307). С. 211–225.
6. Прудон П.Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе права и власти; Бедность как экономический принцип; Порнократия, или Женщины в настоящее время/ Пьер-Жозеф Прудон / Подгот. текста и коммент. В.В. Сапова. М.: Республика, 1998. 367 с.
7. Цейтлин Р.М. О значениях старославянских слов с корнем -прав-/ Р.М. Цейтлин // Этимология. 1978. М.: Наука, 1980. С. 59–65.
8. Oxford Latin Dictionary. Oxford: Clarendon Press, 1968. 2151 p.
9. Rawls J. A Theory of Justice / John Rawls. Cambridge, Mass.: Harvard. University Press, 1971. Pp. 607.

PHILOSOPHICAL DEFINITION OF JUSTICE

Vitaliy Lisitsin

*Zaporizhzhya Regional Institute of Postgraduate Education,
Department of philosophy and social and human sciences,
Nezalezhnosti Ukrainy Str., 57A, 69035, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article touches upon the issue of the definition of essence and the phenomenon of justice. Much attention is given to the differentiation of the notion of justice with the concepts of equality and injustice.

Key words: concept, definition, justice, injustice, equality.

УДК 612.821.73+(520)/791.228

«УНІВЕРСАЛЬНЕ НЕСВІДОМЕ» САТОСІ КОНА

Костянтин Райхерт

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра філософії та методології пізнання
вул. Дворянська, 2, Одеса, Україна, 65082

Аніме Сатосі Кона (*Perfect Blue*, *Paprika* та *Paranoia Agent*) – це такі кінематографічні інтерпретації аналітичної (глибинної) психології швейцарського психіатра К.Г. Юнга. У своїх аніме С. Кон звертається до тих тем, до яких у свій час звертався К.Г. Юнг: «колективного несвідомого», «компенсації», «архетипу», «синхронічності» та «сновидіння». Певним внеском в інтерпретацію та розвиток концепцій К.Г. Юнга з боку С. Кона можна вважати уподібнення популярної культури (та культури в цілому) до колективного (універсального) несвідомого.

Ключові слова: аніме, колективне несвідоме, компенсація, культура, сновидіння.

Сатосі Кон (яп. 今 敏, 1963–2010) – один із значущих режисерів японської анімації (= аніме) нарівні з такими режисерами, як, наприклад, Хідеакі Анно, Лейдзі Мацумото, Хаяо Міядзакі, Дедзакі Осаму, Мамору Осії, Кацухіро Отото, Рінтаро, Макото Сінкай, Ісао Такахата, Осаму Тедзука та Йосіюкі Томіно, причому значущих не лише для аніме- та манга-індустрії, але також для світового кінематографа. Так, наприклад, американський кінорежисер Даррен Аранофскі відтворив цілі сцени з аніме Сатосі Кона *Perfect Blue* у своєму кінофільмі *Requiem for a Dream* (2000) та британсько-американський кінорежисер Крістофер Нолан відтворив цілі сцени з аніме *Paprika* у своєму кінофільмі *Inception* (2010), які були відтворені в кінофільмі *Doctor Strange* (2016) кінорежисера Скотта Дерріксона.

Творчість Сатосі Кона з кожним роком привертає до себе все більшу увагу академічної спільноти (напр.: [1–5]), особливо через те, що у своїх творах, окрім *Tokyo Godfathers*, він змішує реальність із вигадкою. Важливо, що як автор Сатосі Кон чудово усвідомлював що він робить. Так, в інтерв'ю, яке він дав Андрезу Бергену незадовго до своєї смерті від раку підшлункової залози 24 серпня 2010 року, Сатосі Кон зауважив таке: «Проте якщо я наважуся в декількох словах розповісти про що я знімаю фільми, то це буде «фантазія, заснована на світі, який має реальність». Недостатньо лише описати реальний світ і недостатньо лише мати надто приємну фантазію. Тому я хочу зробити щось, що має реальність у своїй основі, а потім полетіти звідти в царину, ім'я якої «фантазія». У цілому, цей образ думок виник ще тоді, коли я малював мангу, до того, як я почав робити аніме» [6]. І далі на характеристику творчості Сатосі Кона, яку одного разу хтось дав («Спеціалізація Сатосі Кона полягає в сюрреалістичній взаємодії між реальністю та мрією (сном), яка часто-густо перетікає в кошмар» [6]), він відповів: «Взаємодія між реальністю та мрією (сном) – це тема, в якій я досі зацікавлений і до якої я час від часу повертаюся у своїх творах. Ще починаючи з мого дебюту *Perfect Blue* (1998), я приділяю увагу цій темі та навмисно фокусуєся на ній у *Millennium Actress*, *Paprika* тощо. Мені здається, що з кожним новим моїм фільмом спосіб подання цієї теми вдосконалюється» [6].

Потяг Сатосі Кона до змішування реальності з мрією (сном) / вигадкою можна пояснити тим, що він був шанувальником творчості майстрів змішування реальності з вигадкою – американського письменника Філіпа К. Діка та японського письменника Ясутакі Цуцудзі, прозваного «японським Філіпом К. Діком», та учнем двох видатних режисерів аніме

Кацухіро Отото та Мамору Осії, які також люблять змішувати реальне з вигаданим [7]. Більше того, показ «сюрреалістичної взаємодії реальності та мрії (сна), яка часто-густо перетікає в кошмар» сам Сатосі Кон був схильний пояснювати розробленням концепту «універсальне несвідоме» (яп. 普遍的無意識) або «колективне несвідоме» (яп. 集合的無意識) [8]. Отже, можна поставити питання: «Що таке «універсальне несвідоме» («колективне несвідоме») Сатосі Кона?» Для того, щоб відповісти на це питання необхідно концепт «універсальне (колективне) несвідоме» реконструювати на базі аніме, яке поставив Сатосі Кон як режисер. Саме така реконструкція і є **метою** цього дослідження.

Як режисер, Сатосі Кон зробив чотири повнометражних аніме-фільми (*Perfect Blue*, *Millennium Actress*, *Tokyo Godfathers*, *Paprika*) та один тринадцяти-серійний аніме-серіал (*Paranoia Agent*). У цій роботі розглядатися будуть лише *Perfect Blue* (1997), *Paprika* (2006) та *Paranoia Agent* (2004).

Perfect Blue (яп. パーフエクトブルー, Пафекучо Буру, буквально – «ідеальна синява») – це психологічний трилер, який зроблений за мотивами роману Йосікадзу Такеути «Ідеальна синява: повна метаморфоза» (яп. パーフエクト・ブルー 完全変態, Пафекучо Буру: Кандзен Хентай, англ. *Perfect Blue: Complete Metamorphosis*) [9–10]. Анімаційний фільм Сатосі Кона розповідає про дівчину Мімі (Мімарін) Кірігоє – лідера дівчачого поп-гурту «СНАМ!». Мімі вирішує покинути гурт, щоб стати актрисою кіно та телебачення. Фільм відкривається сценою, в якій Мімі під час виступу гурту повідомляє публіці, що вона залишає гурт, на що її фанати реагують дуже гостро та негативно. Серед засмучених фанатів виявляється фанатичний прихильник Мімі, по суті, сталкер «Мі-Манія» (*Me-Mania*). У той же день Мімі отримує анонімний факс, у якому її називають «зрадницею». Тоді ж вона відкриває для себе факт існування щоденника від імені Мімі Кірігоє у формі сайту в Інтернеті – «Кімнати Мімі». На цей сайт указує її менеджер – колишня поп-зірка Румі Хідака.

Мімі отримує невеличку роль у телесеріалі «Дабуробайндо» (японська вимова англійського словосполучення *Double bind*; японською записується так: ダブルバインド). *Double bind* можна перекласти українською як «подвійне зв'язування», «подвійні узи», так «подвійне безвихідне становище», «подвійний глухий кут», «подвійна халепка». Назва «*Double bind*» є певним підказом щодо того, що усе, що показується у фільмі, відзначено подвійністю, дуалізмом.

Автори телесеріалу були настільки вражені акторським талантом Мімі Кірігоє, що пропонують їй розширити роль і зіграти жертву зґвалтування в стриптиз-барі. Румі попереджає Мімі, що ця роль може зіпсувати їй кар'єру, проте Мімі хоче здаватися серйозною акторкою, тому зголюється зіграти в сцені зґвалтування. Участь у сцені травмує Мімі, втім Румі також. Мімі потихеньку втрачає здатність розрізняти реальність і роботу в шоу-бізнесі. Мімі розуміє, що шляху назад вже немає, тому погоджується знятися повністю оголеною для журналу для дорослих. Фанати Мімі, включаючи Мі-Манію, все більше розчаровуються в ній. Із самою Мімі починають траплятися дивні речі. Деякі учасники знімальної групи, включаючи автора, який написав сцену зґвалтування, та фотографа, який знімав оголену Мімі для журналу, гинуть насильницькою смертю. Мімі на сайті «Кімнати Мімі» знаходить докази того, що можливо вона насправді є вбивцею. Більш дивним видається те, що на сайті «Кімнати Мімі» продовжується ведення щоденника життя Мімі, начебто вона і не полишала бути лідером «СНАМ!». Мімі починає думати, що вона збожеволіла і вона має роздвоєння особистості. В одній із сцен Мімі взагалі грає жертву зґвалтування, поведінку якої аналізує кримінальний психіатр; психіатр діагностує у жертви роздвоєння особистості; Мімі не може зрозуміти, чи вона дійсно з'їхала з глузду чи то просто роль така.

Мі-Манія вирішує діяти та нападає на Мімі, намагаючись її зґвалтувати, наслідуючи сцену з телесеріалу. Мімі щастить ударити Мі-Манію молотком по голові та втекти. Проте згодом жодної крапліни та жодного сліду нападу не знаходять, тому Мімі вважає, що це була галюцинація. Румі відвозить Мімі до себе додому. І тут постає кульмінація та розв'язка фільму: Мімі опиняється в повністю відтвореній кімнаті Мімі, а перед нею з'являється інша Мімі, з гурту «СНАМ!». Це сповнює справжню Мімі шоком – вона остаточно з'їхала з глузду. Але виявляється, що це Румі вирядилася як Мімі з «СНАМ!». Румі вважає, що вона справжня Мімі, бо справжньою для неї є лише Мімі з «СНАМ!». Викривається, що весь цей час Румі вела щоденник на сайті «Кімната Мімі». До того ж викривається, що саме Румі є Мі-Манією. Зрештою Румі намагається вбити Мімі. Тікаючи від Румі, Мімі вибігає на вулицю. Слідуючи за нею, Румі вибігає на дорогу та приймає світло від фар вантажівки за світло софітів, що призводить до її збиття.

У фінальній сцені, після того, як Мімі відвідала в психіатричній клініці Румі, яка вижила після збиття та ще продовжує вважати себе Мімі «СНАМ!», вона сідає в автомобіль і, вважаючи себе повністю вільною від усього того жахіття (кошмару), що вона пережила, промовляє: «Я – справжня!» та посміхається.

На мій погляд, анімаційний фільм *Perfect Blue* досліджує дві речі. Перша річ пов'язана з психологією переходу від одного статусу до іншого. Фільм показує, що процес переходу від ідола до серйозного артиста психічно може виявитися дуже складним і травмуючим. Мімі Кірігое, коли вона була лідером поп-гурту «СНАМ!», мала статус так званого «айдору» (японська вимова англійського слова *idol*; японською записується так: アイドル). У японській популярній культурі айдору – це юні зірки, якими мають захоплюватися через чарівність, миловидність, привабливість. Вони служать ролевими моделями (взірцями) для японської молоді завдяки гарному публічному образу (докладніше див.: [11]). Мімі спробувала полишити цю модель заради кар'єри серйозної дорослої актриси, проте це виявилось психічно дуже складно, адже довелося відкинути всю невинність і цнотливість моделі айдору, якої вона суворо дотримувалася, та зламати себе.

Друга річ пов'язана зі сприйняттям переходу від одного статусу до другого іншими. Для Румі Хідаки Мімі була взірцем (рольовою моделлю) поведінки, але згодом Мімі руйнує свій образ айдору, тобто свою модель поведінки, сам взірець. Прихильник із здоровою психікою може сприйняти таку поведінку свого кумира дуже болісно та хворобливо, проте він це переживе; а ось прихильник із нездоровою психікою може цього не пережити та зануритися в свою уяву та навіть стати дуже небезпечним для оточуючих, включаючи кумира. У випадку Румі тут ще дається взнаки той факт, що вона колись була сама айдору та, мабуть, дуже хворобливо в психічному плані пережила процес позбавлення цього статусу.

Можна сказати, що ключовим елементом анімаційного фільму *Perfect Blue* є рольова модель айдору, яка, якщо можна так вважати, є чимось на кшталт «архетипу» колективного несвідомого японської популярної (молодіжної) культури: справжня Мімі Кірігое має дотримуватися моделі поведінки айдору, презентувати її пересічним користувачам і споживачам цієї культури, її продуктів, а Румі Хадака є наслідувачем (споживачем) цієї моделі; свідомий відхід Мімі від цієї моделі призводить до психічної нестабільності самої Мімі (до боротьби зі своїм несвідомим, до придушення несвідомого) та викликає у наслідувачів моделі також психічну нестабільність у вигляді потреби компенсувати втрату моделі, необхідності задовольнити жадання, викликане нестачею моделі. Сатосі Кон розкриває взаємну доповнювальність між тим, хто презентує модель айдору (тобто паттерн поведінки), і тим, хто її наслідує, причому він підсилює так би мовити «синхронічність»: роль у телесеріалі та поведінка шаленого прихильника (Румі) синхронізуються з психічною кризою Мімі. Загалом, підхід Сатосі Кона розкриває істинну сутність популярної культури як деякого

колективного (універсального) несвідомого, що містить у собі взірці поведінки, які хтось створює, зберігає, розповсюджує та наслідує.

Paranoia Agent (яп. 妄想代理人, Мосо Дайрінін, буквальні переклади: «агент параної», «агент манії», «агент марення», «агент обману», «агент ілюзії», «агент галюцинації», «агент шаленої ідеї», «агент абсурдної ідеї») – телевізійний анімаційний серіал, який складається з тринадцяти серій. Сюжет телесеріалу коротко такий: Цукіко Сагі, художник персонажів, є творцем популярної іграшки (маскоти) – рожевої собачки Маромі. Її керівник вимагає від Цукіко створити нову популярну іграшку. Цукіко знаходиться під сильним тиском – і тут нізвідки з'являється «Хлопчик із бейсбольною биткою» (яп. 少年バット, Сьонен Батто) та нападає на Цукіко. Вона стає першою жертвою цього хлопчика. Два поліцейські детективи, досвідчений Ікарі Кеїті та молодий Маніва Міцухіро, починають розслідувати серію нападів Хлопчика з бейсбольною биткою на містян Токіо. Під час розслідування з'ясовується, що всі жертви жадали втекти від відповідальності за взяті на себе обов'язки. Зрештою розкривається містичний аспект усієї цієї історії з Хлопчиком із бейсбольною биткою – він виявляється витвором несвідомого Цукіко Сагі. Справа в тому, що коли Цукіко була маленькою дівчинкою, вона втратила свого улюбленого домашнього годівця – песика через свою безвідповідальність (пес загинув під колесами машини). Втрата песика змусила Цукіко створити уявного песика Маромі на зміну померлому. Саме цей песик став згодом прообразом популярної іграшки. Тобто Маромі – це плід компенсації за втрачене (або (у фрейдистській термінології) сублімації); травма від втрати домашнього улюбленця перетворилася на продукт творчості. Проте якщо Маромі – це результат позитивного способу впоратися з травмою, то Хлопчик із бейсбольною биткою – це результат негативного способу впоратися з травмою або небажаними та негативними переживаннями (тут не відбувається компенсація у формі створення конкретного продукту культури, а лише зняття відповідальності за свої дії, вчинки).

В аніме *Paranoia Agent* Сатосі Кон досліджує феномен створення продукту культури як форми компенсації за втрачене: окрема особа, яка пережила травму втрати, намагається компенсувати втрату, наприклад, за допомогою спрямування психічної енергії на створення продуктів культури; це несвідомий процес, тобто дія індивідуального несвідомого. Проте Сатосі Кон іде далі та показує, що продукти такої компенсації можуть впливати на колективне несвідоме; такі продукти можуть перетворюватися на продукти культури та вбудовуватися в саму культуру як споживчий продукт; продукти чужої компенсації можуть споживатися людьми несвідомо, бо цього від них потребує культура, яка, як було показано раніше, є нічим іншим, як колективним (універсальним) несвідомим. Далі Сатосі Кон показує, що масове споживання того чи того продукту подібне контролюваному масовому психозу; якщо вилучити цей продукт, може початися неконтрольований масовий психоз (в останніх серіях телесеріалу показується, як божевільють споживачі іграшки Маромі, які масово водночас щезають через усвідомлення Цукіко свого травмованого минулого).

Отже, в аніме *Paranoia Agent* Сатосі Кон продовжує дослідження популярної культури як колективного (універсального) несвідомого, що містить у собі взірці поведінки, які хтось створює, зберігає, розповсюджує та наслідує. Лише тут розкривається, що продукти культури насправді можуть виявитися продуктами компенсації окремої людини у формі створення конкретного продукту культури та послужити джерелом масового психозу (та його крайньої форми – масової істерії), який перетворює групи людей на натовп, одержимий чимось.

Paprika (яп. パプリカ, Папуріка) – це анімаційна екранізація роману відомого японського письменника Ясутакі Цуцуї, виданого 1993 року [12–13]. Дія фільму відбувається в недалекому майбутньому. Доктор Косаку Токіто винаходить новий засіб лікування психічних розладів – психотерапевтичну (по суті, психоаналітичну) машину *DC Mini* (роз-

шифрується як *Dream Catcher mini* «мініатюрний ловець снів»), яка дозволяє спостерігати чужі сни чи втручатися в них. Голова команди, що працює над машиною, доктор Ацуко Тіба використовує пристрій без дозволу для того, щоб допомогти хворим поза програмою досліджень, використовуючи своє *alter ego* – «Паприку», вісімнадцятирічну дівчину, що живе у світі снів. Паприка має руде волосся, миле обличчя та дитячу манеру поведінки (це свідчить про те, що Паприка є грайливою стороною Тіби). Одного разу невідомий викрадає з лабораторії три прототипи *DC Mini*, що знаходилися на останніх стадіях розробки. Згодом сон абсолютно божевільної людини впроваджується декільком психічно здоровим людям, що врешті зводить їх із розуму. Доктор Тіба та її колеги намагаються повернути ці пристрої. Вони дізнаються, що їхній очільник, доктор Сейдзіро Інуї – людина, прикована до інвалідного візка, і є тим самим зловмисником, що викрав пристрої. Доктор Сейдзіро Інуї використовує *DC Mini*, щоб змішати реальність і сон, упроваджуючи в реальність свій сон, у якому він є не інвалідом, а всемогутньою людиною, володарем світу. Паприці та поліцейському детективу, що їй допомагає, Тосімі Конакаві, вдається зупинити Сейдзіро Інуї та розділити об'єктивну реальність і світ снів.

На мою думку, в аніме *Paprika* своєрідним чином реалізується концепція сновидінь Карла Густава Юнга, який у свій час створив гілку психоаналізу, відому під назвою «аналітична психологія». К.Г. Юнг, на відміну від свого вчителя Зигмунда Фрейда, не вважав сновидіння зашифрованими забороненими імпульсами статевого потягу чи репрезентаціями нездійснених бажань; він дивився на сновидіння так, як на безпосередні прояви несвідомого, індивідуального та колективного. К.Г. Юнг думав, що сновидіння – це компенсація: «Фундаментальною помилкою щодо природи несвідомого мабуть є таке: зазвичай припускається, що зміст несвідомого складається лише з одного значення та позначається незмінним знаком із невеличкою похибкою. На мою скромну думку, ця позиція наївна. Психіка – це система, що саморегулюється та яка досягає своєї рівноваги так само, як це робить тіло. Кожний процес, який заходить занадто далеко, негайно та неминуче потребує компенсації, без якої не може бути ані нормального метаболізму, ані нормальної психіки. У такому сенсі ми можемо прийняти теорію компенсації як основний закон психічної поведінки. Замале на одній боці приводить до забагато на другому. Так само відношення між несвідомим і свідомим є компенсаторними. Це один із найкраще доведених правил інтерпретації сновидінь. Коли ми розпочинаємо інтерпретацію сновидіння, нам завжди корисно запитати: «Яку установку свідомості воно компенсує?» [14, р. 330]. Отже, психіка, за К.Г. Юнгом, компенсує установки свідомості протилежними установками несвідомого в межах сновидіння. Щоб можна було проінтерпретувати сновидіння, К.Г. Юнг рекомендує зважати на контекст [14, р. 322], тобто зважати на індивідуальний символізм сновидіння, побудований на філософських, релігійних, моральних і інших переконаннях того, хто бачив це сновидіння [14, р. 339]. У такий спосіб у сновидінні (як маніфестації несвідомого) зустрічається індивідуальне та колективне несвідоме – індивідуальне розуміння та використання символів, узятих із реальної взаємодії зі світом.

Сатосі Кон розуміє сновидіння компенсацією: це можна побачити на прикладі антагоніста доктора Сейдзіро Інуї, який бачить себе всемогутньою людиною, ледве не богом, у своїх сновидіннях, хоча в реальності він є інвалідом, який пересувається на інвалідному візку. На додаток Сатосі Кон продовжує вивчати взаємовідношення між колективним несвідомим і популярною культурою в аніме *Paprika*: тут він показує, що популярна культура, подібно до міфології (якщо сама популярна культура не є насправді міфологією), може бути колективним несвідомим, яке також проявляється в сновидіннях: образи, які створюються популярною культурою, можуть бути репрезентовані в сновидіннях. В аніме *Paprika* є декілька прикладів, що підтверджують цю думку. Так, детективу Тосімі Конакаві

постійно сниться, що він є головним героєм шпигунських бойовиків (на кшталт фільмів про Джеймса Бонда чи Тарзана). Це пояснюється тим, що детектив колись був актором кіно, але згодом став поліцейським, хоча мрія бути кінозіркою нікуди не поділася, лише була захована в підсвідомості. Інший приклад: Паприка в сновидінні може перетворюватися на русалоньку, короля мавп Сунь Укуна тощо, тим самим показуючи, що Паприка зі сновидінь – це грайлива компенсація дуже серйозної в житті Ацукі Тіби.

Висновки. Сатосі Кон на різному матеріалі демонструє, що популярна культура – це колективне (універсальне) несвідоме, яке ґрунтується на компенсації. В аніме *Perfect Blue* на прикладі рольової моделі айдоору Сатосі Кон показує, що прийняті в культурі (зокрема популярній) взірці поведінки, які хтось створює, зберігає, розповсюджує та наслідує, є чимось на кшталт «архетипів» колективного несвідомого японської популярної (молодіжної) культури, втрата яких потребує тієї чи тієї компенсації.

В аніме *Paranoia Agent* Сатосі Кон досліджує феномен створення конкретного продукту культури як форми компенсації за втрачене: окрема особа, яка пережила травму втрати, намагається компенсувати втрату, наприклад, за допомоги спрямування психічної енергії на створення продуктів культури; це, в певному сенсі, несвідомий процес, тобто дія індивідуального несвідомого. Однак Сатосі Кон іде далі та показує, що продукти такої компенсації можуть впливати на колективне несвідоме: продукти цієї компенсації можуть перетворюватися на продукти культури та вбудовуватися в саму культуру як споживчий продукт; продукти чужої компенсації можуть споживатися людьми несвідомо, бо цього від них потребує культура, яка є нічим іншим, як колективним (універсальним) несвідомим. Далі Сатосі Кон показує, що масове споживання того чи того продукту подібне до контрольованого масового психозу; якщо вилучити цей продукт, то може початися неконтрольований масовий психоз. Таким чином, в аніме *Paranoia Agent* Сатосі Кон продовжує дослідження популярної культури як колективного (універсального) несвідомого, що містить у собі взірці поведінки, які хтось створює, зберігає, розповсюджує та наслідує. Лише тут розкривається те, що продукти культури насправді можуть виявитися продуктами компенсації окремої людини та послужити джерелом масового психозу (та його крайньої форми – масової істерії), який перетворює групи людей на натовп, одержимий чимось.

В аніме *Paprika* Сатосі Кон, виходячи з розуміння того, що сновидіння – це компенсація чогось, показує, що популярна культура, яку можна уподібнити до міфології та до колективного несвідомого, через образи своїх продуктів проникає в індивідуальне несвідоме та виявляє себе в сновидіннях.

Загалом, можна зробити такий висновок, що аніме Сатосі Кона (*Perfect Blue*, *Paprika* та *Paranoia Agent*) – це такі собі кінематографічні інтерпретації аналітичної (глибинної) психології швейцарського психіатра Карла Густава Юнга. У своїх аніме Сатосі Кон звертається до тих самих тем, до яких у свій час звертався К.Г. Юнг: «колективного несвідомого», «компенсації», «архетипу», «синхронічності» та «сновидіння». Проте певним внеском в інтерпретацію та розвиток концепцій К.Г. Юнга з боку Сатосі Кона можна вважати уподібнення популярної культури (та можливо культури в цілому) до колективного (універсального) несвідомого.

Список використаної літератури

1. Figal G. Monstrous media and delusional consumption in Kon Satoshi's Paranoia Agent. *Mechademia: An Annual Forum for Anime, Manga, and the Fan Arts*. 2010. No 5. P. 139–155.
2. Mes T. Requiem for a dream: The films of Satoshi Kon bring the depths of the subconscious into bright anime light. *Film Comment*. 2007. No 2 (43). P. 46–48.
3. Napier S. Excuse me, who are you: Performance, the gaze, and the female in the works of Satoshi Kon. *Cinema Anime: Critical Engagements with Japanese Animation* / ed. S. Brown. New York: Palgrave Macmillan, 2006. P. 23–42.

4. Osmond A. Satoshi Kon: The Illusionist. Berkeley, CA: Stone Bridge Press, 2009. 128 p.
5. Perper T., Cornog M. Psychoanalytic cyberpunk midsummer-night's dreamtime: Kon Satoshi's Paprika. Mechademia: An Annual Forum for Anime, Manga, and the Fan Arts. 2009. No 4. P. 326–329.
6. A tribute to Satoshi Kon / Satoshi Kon, Andrez Bergen. URL: <https://www.madman.com.au/news/a-tribute-to-satoshi-kon/> (accessed 23.02.2018).
7. Le Breton R. Satoshi Kon: Philip K. Dick au Japon / Ronan Le Breton. URL: <https://ronanlebreton.com/satoshi-kon-philip-k-dick-au-japon/> (accessed 23.02.2018).
8. Pressley N. Satoshi Kon, Anime's Dream Weaver. URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2007/06/15/AR2007061500492.html> (accessed 23.02.2018).
9. Такеуті Й. Пафекуто Бурі: Кандзен Хентай. Токіо: Метаморф Паблішинг (Metamorph Publishing), 1991. 233 п. (яп.).
10. Takeuchi Y. Perfect Blue: Complete Metamorphosis. Los Angeles: Seven Seas Entertainment, 2018. 232 p.
11. Idols and Celebrity in Japanese Media Culture / ed. P. W. Galbraith and J. G. Karlin. New York: Palgrave Macmillan, 2012. 240 p.
12. Цудзі Я. Папуріка [Паприка]. Токіо: Чокорон-ся, 1993 (яп.).
13. Tsutsui Y. Paprika. New York: Vintage Contemporaries, 2013. 352 p.
14. Jung C.G. The Practical Use of Dream-Analysis. The Collected Works of C.G. Jung. Vol. 16. Princeton University Press: Princeton, NJ, 1954. P. 294–352.

“THE UNIVERSAL UNCONSCIOUSNESS” OF SATOSHI KON

Konstantin Rayhert

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
Department of Philosophy and Methodology of Knowledge
Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odesa, Ukraine*

The study reconstructs the Satoshi Kon's concept of universal (collective) unconsciousness on basis of the anime of Satoshi Kon: “Perfect Blue”, “Paranoia Agent”, and “Paprika”. Satoshi Kon demonstrates that popular culture is a collective (universal) unconsciousness based on compensation. In “Perfect Blue” by the example of the role model of the Idol Satoshi Kon shows that appropriated and accepted in culture (including popular culture) the behavior patterns created, preserved, expanded and imitated are something like archetypes of the collective unconsciousness of the Japanese popular (youth) culture of which loss begs for a compensation. In “Paranoia Agent” Satoshi Kon explores the phenomenon of creation of a cultural product as a form of compensation for the loss: an individual one who experienced the trauma of the loss tries to compensate the loss, for example, by the way of directing of the psychic energy to creation of cultural products; this is an unconscious process. Moreover, Satoshi Kon shows that the products of the compensation can affect the collective unconsciousness: the products of the compensation can be transformed into the cultural products and then integrated into the culture as the consumer products; the products of someone else's compensation can be consumed by people unconsciously because the culture as a collective unconsciousness demands it from them. In “Paprika” Satoshi Kon shows that popular culture as a mythology and collective unconsciousness through the images of its own products penetrates into the individual unconsciousness and shows its own signs in dreams. In totte the anime of Satoshi Kon are the cinematographic interpretations of analytic psychology of Carl Gustav Jung.

Key words: anime, collective unconsciousness, compensation, culture, dreams.

УДК 94:271.2(477)

**ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я
(НА ПРИКЛАДІ УПЦ (МП) ТА ОДНОГО З ЇЇ ЦЕНТРІВ –
ПОЧАЇВСЬКОЇ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ)**

Вікторія Ричко

*Рівненський державний гуманітарний університет,
Історико-соціологічний факультет, кафедра філософії
вул. Пластова, 31, 33000, м. Рівне, Україна*

Окреслено основні тенденції розвитку українського православ'я на сучасному етапі. Досліджені спрямованість діяльності УПЦ (МП), зокрема Почаївської Свято-Успенської лаври як одного з її провідних центрів. Визначені концепти «національна церква» та «ідентичність», а також чинники та наслідки процесів конфесійного самовизначення українців.

Ключові слова: УПЦ (МП), Почаївська лавра, антиукраїнська спрямованість, національна самосвідомість, ідентичність.

Актуальність дослідження. У вітчизняному релігієзнавстві проблема «релігія – Церква – нація» завжди посідала чільне місце. Нині не стільки науковий інтерес, як реалії релігійно-церковного життя України, а також складні й доволі суперечливі процеси українського націєтворення актуалізують одну з ухвал церковного з'їзду в Луцьку, що відбувся 5–6 червня 1927 р., який розцінювався сучасниками як важливий крок на шляху розмосковлення та демократизації Православної Церкви на українських землях, що знаходилися під протекторатом Польщі. У ній йшлося про те, що «... всі народи на землі покликані до царства Божого. Народів привілейованих правдиве християнство не знає, через те кожен народ, згідно із засадами Православної Східної Церкви та її церковно-історичною традицією, має право до виявлення свого релігійного життя у своєрідних національних формах, які не тільки не роз'єднують Христової громади, а ще й збагачують Вселенську Церкву своєю багатобарвністю та своєрідним ароматом окремих національних культур і національних характерів» [11, с. 15].

Постановка проблеми. Свідченням значного інтересу до окресленої проблеми є численні публікації вітчизняних дослідників (істориків, філософів, релігієзнавців, культурологів, соціологів). Так, дослідження природи національної Церкви та проблеми її становлення в українському контексті здійснено у праці А. Колодного [5]. Питання ролі релігії у процесі формування національної самосвідомості фахово інтерпретовано у студії В. Єленського [4]. Аналіз теоретичних поглядів на роль національного чинника в житті Церкви у вченні УПЦ МП, УПЦ КП та УГКЦ викладено в науковій розвідці В. Мороза [8]. Розгляд проблеми специфіки прояву релігійної ідентичності в межах окремих церков України міститься у публікації Н. Мадей [6]. Оскільки заявлену в назві тему дослідники розглядали у загальних рисах, то науково виправданим є більш детальне звернення до неї.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні та окресленні провідних тенденцій розвитку сучасного українського православ'я крізь призму діяльності УПЦ (МП) та її визначного осередку – Почаївської Свято-Успенської лаври.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи проблему природи національної Церкви та її становлення в українському духовно-культурному просторі, авторитетний вітчизняний релігієзнавець А. Колодний доходить висновку, що «національною є церква будь-якої конфесії, яка функціонує у певний історичний період й, спираючись на певну національну традицію і набувши при цьому етноконфесійної специфіки, сприяє поступу етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету певної нації, користується національною мовою як богослужбовою та має значний рівень поширення серед населення певної країни чи території» [5, с. 178].

Учений робить висновки, що національними церквами виступають ті конфесії, які, «функціонуючи в певний часовий проміжок історії, спираючись на свою етноконфесійну традицію, використовуючи мову свого народу як богослужбову й маючи масове поширення серед населення певної країни чи території, сприяють розвитку етнокультури, національної самосвідомості й державності своєї нації, утвердженню її національної ідентичності» [5, с. 178].

«Якщо церква ігнорує у своїй діяльності національну мову корінного етносу, всеціло підпорядкована в ній зарубіжному центру, що нехтує наші національні інтереси, а то й працює проти української суверенності, то вона не є українською національною навіть за умов належності значної кількості її парафіян до українського етносу, переважання кількості її парафій щодо інших церков. Більше того, вона у своєму функціонуванні постає як церква центру своєї юрисдикції, зрештою – українофобською інституцією» [5, с. 179].

Якою ж є роль УПЦ (МП) у процесах формування національної самосвідомості українців на сучасному етапі? Як ідеться в інформаційно-аналітичній довідці Відділу гуманітарної безпеки Національного інституту стратегічних досліджень під назвою «Стан, тенденції та перспективи релігійно-церковної ситуації в Україні за підсумками 2017 р.» [13], однією з домінант сучасного релігійно-церковного життя в Україні є антиукраїнська спрямованість діяльності УПЦ (МП). Підставою для такого твердження стали численні випадки з боку кліру УПЦ (МП), зафіксовані як представниками ЗМІ, так і пересічними громадянами, що містили факти демонстрації неповаги до захисників України, псування іміджу нашої країни на міжнародній арені, надання духовної опіки окупантам, пропагування імперських цінностей тощо.

Серед них є паплюження пам'яті загиблого жовківчанина з боку настоятеля місцевого храму, благословення Чорноморського флоту Росії та підрозділів прикордонної служби ФСБ, освячення ракетних комплексів в анексованому Криму, звинувачення української влади за втручання у справи Церкви на черговій сесії Міжпарламентської Асамблеї Православ'я в Римі (червень 2017 р.). Примітно, що 27 грудня 2017 р. під час зустрічі звільнених українських бранців на харківському аеродромі державний гімн з українського боку не співав лише предстоятель УПЦ (МП) митрополит Онуфрій [13, с. 5–6].

Більше того, як стверджують аналітики, низка фактів доводить безпосередню участь (навіть зі зброєю) священників УПЦ (МП) у терористичних бандитських формуваннях, а також використання монастирів і храмів цієї конфесії для переховування зброї, вибухівки й самих терористів. Силовим структурам України відомо, що священники РПЦ і УПЦ (МП) навіть очолюють бандитські групи бойовиків, корегують артилерійські обстріли російських терористів по українських військових позиціях, ведуть розвідувальну діяльність щодо дислокації військових частин Збройних Сил України тощо. У цьому контексті показовим є те, що СБУ та національна поліція розслідують понад 100 карних справ щодо церковнослужителів УПЦ (МП), пов'язаних із війною Росії проти України [13, с. 6].

Водночас одним із виявів пропаганди ідей «русского мира» в Україні представниками вищого керівництва УПЦ (МП) стала відео-проповідь, опублікована в популярній інтернет-мережі вікарієм Київської митрополії, намісником Десятинного монастиря єпископом Гедеоном [9]. У ній він звернувся до вірян із такими словами (цитуємо уривок мовою оригіналу): «...Вы знаете, Десятинная церковь... по преданию является матерью церкви, всех городов русских и, конечно, сам храм – матерью всех церквей русских, откуда началось святое православие, где жил и почил великий равноапостольный князь Владимир, великая равноапостольная княгиня российская Ольга, ну и вообще всё, вся наша история началась с Десятинной церкви, как раз которую я здесь представляю. Конечно, в сегодняшние тяжелые такие времена – на Украине раскол, ведется гражданская война – люди гибнут с двух сторон, православные люди, русский народ. Мы не разделяем русских, украинцев, это всё не братские народы, как многие считают, это один народ. Один народ, одно тело Христово – и сейчас в таком тяжелом, можно сказать, плачевном состоянии. Поэтому прошу ваших святых молитв за нашу великую родину. Великую родину нашу. Она всегда великая, где бы человек ни родился – в Москве или Сибири, или в Петербурге, или в Крыму, или в Киеве – это все одно пространство православного великого славянского народа...» [9]. Ці висловлювання свідчать про те, що, заперечуючи існування української нації, промосковський клірик культивує погляди, характерні для часів Російської імперії, коли українцям відмовляли у праві на національне самовизначення. У цьому контексті стає зрозумілим бажання владики Гедеона називати київську княгиню Ольгу «русской», українців – «русским народом», а російську агресію на Сході України – «гражданской войной».

Низка фактів із життя населенників Почаївської лаври (однієї з найбільших християнських святинь України, що знаходиться в підпорядкуванні УПЦ (МП)) доповнюють і увиразнюють картину поширення ідей «русского мира» в Україні. Так, чи не одразу після анексії Росією Криму (26 березня 2014 р.) в Інтернеті з'явився відеозапис «Обращение монаха Свято-Успенской Почаевской Лавры отца Венедикта к русским патриотам» [7]. У ньому містилося твердження цього клірика про те, що «если они (русские. – *Авт.*) вовремя не придут на помощь, то лишатся здесь своих многих братьев по духу, не только по крови. То есть... предадут общерусскую идею» [7]. Уже 8 квітня 2014 р. чернець Венедикт (Якубовський) оприлюднив нові відеорозмірковування про «Духовную крепость западных границ Святой Руси» [7]. А останніми роками на православних інтернет-ресурсах розповсюджується стаття ченця Венедикта під назвою «Восстановление православной монархии – самый актуальный вопрос в наши дни», в якій насельник Почаївської лаври доходить такого висновку: «От нас же требуется желать самодержавия, молиться о его восстановлении, гласно, во всеуслышание исповедовать, что только Царь может защитить Русь (причем не только Великую, но и Малую, и Белую) от нравственного разложения и поглощения глобальным антихристовым царством... А лжепастырям, советуящим забыть пророчества наших святых о воскресении Руси, можно ответить словами того же архипастыря: «Сегодня, когда главный вопрос нашей жизни, нашей судьбы, нашего спасения вечного – это вопрос: «Воскреснет ли наша Россия?» – равнодушие и промедление недопустимо» [7]. Тому ці факти свідчать про те, що в середовищі чернечої громади Почаївської лаври культивується українофобія та ідеї відновлення російського самодержавства.

У липні 2017 р. шпальти низки вітчизняних періодичних видань облетіла новина: «У Почаївській Лаврі моляться за російського царя Миколу II» [14]. Вона була пов'язана з тим, що насельниками Почаївської лаври урочисто відзначалося свято на честь членів російської царської сім'ї Романових. Із цієї нагоди керівництво Почаївської лаври опублікувало на офіційному сайті обителі відповідне звернення до парафіян. У ньому йшлося про

таке: «...Кто любит по-настоящему Россию, тот не может не видеть, что Господь даровал ей нового ангела-хранителя – царя Николая Александровича. Царь принял страдания со всем православным народом – и теперь пребывает вместе с ним. Он отдал свою жизнь и жизнь своих чад за Православную Русь и теперь имеет особое дерзновение ходатайствовать за нее пред Господом. Разве не достигла уже своего пика сатанинская программа по разложению России? Более чем когда-либо нуждается именно сейчас в молитвах царя-страстотерпца наша многострадальная Родина...» [2]. За словами президента Української асоціації релігійної свободи В. Єленського, такими діями чернеца громада Почаївської лаври викликає обурення з боку суспільства, оскільки демонструє «унікальну здатність жити «не в миру» й одночасно бути інтегрованою в «русскій мір» [3].

Нещодавно широкому загалу стало відомо, що економ Почаївської духовної семінарії ієромонах Кукша (Михайло Антонюк), який виконує також обов'язки військового капелана, є активним блогером і проросійським пропагандистом [1]. Так, було виявлено, що він на своїй сторінці у популярній соціальній мережі публікує матеріали на кшталт: «Съемки скрытой камерой, как тролли отчитываются за оскорбления и ложь в адрес Путина», «Реклама российской армии», «Боевые успехи Российской авиации в Сирии...», «... г. Мариуполь, украинские фашисты расстреливают мирное население», «Признание сотрудника СБУ в изъятии органов у людей», «Украинизация. Как создавали Украину», «Наемники за деньги едут убивать одесситов» і т.д. [1]. Погоджуємося з твердженням про те, що «Важко уявити, як такий капелан налаштовує на боротьбу з російськими окупантами українських військовослужбовців, якщо позаочі називає їх «українськими фашистами». Таких «священників» до звичайних людей підпускати не варто, а до військовослужбовців і погонів» [1].

Таким чином, викладені вище факти промовисто свідчать про проросійську спрямованість діяльності Почаївської Свято-Успенської лаври.

Деструктивна роль УПЦ (МП) у сучасних процесах українського націєтворення пояснюється тим, що характерними рисами соціального вчення цієї Церкви є відмова у праві національних чинників визначати єдність Церкви (це досягається вірою у Христа і фактом хрещення), уникання терміна «український» та з ним пов'язаних, а також перманентний наголос на існуванні особливій спільноті – православного народу [8]. Отже, нівелювання ролі національного чинника в житті Церкви представниками УПЦ (МП) (насправді ідейні постулати цієї конфесії, що в нинішніх умовах України відіграють деінтегративну роль у вітчизняному соціумі).

Це підтверджується даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова впродовж 2010–2018 рр. Так, на питання «Чи повинна церква, релігія бути національно зорієнтованою?», відповіді вірних різних Церков характеризуються суттєвою розбіжністю: якщо серед вірних УГКЦ прихильники національної орієнтованості Церкви та релігії становлять більшість (57%), серед вірних УПЦ (КП) – відносно більшість (47%), то серед вірних УПЦ (МП) відносно більшість (49%) становлять противники такої точки зору [10, с. 6].

Фахівці констатують, що в українському православ'ї склалася парадоксальна ситуація: за даними соціологічних опитувань найбільшою Церквою за кількістю вірних є УПЦ (КП), тому логічно припустити, що за конфесійною ідентичністю в православному середовищі України теж переважає саме ця Церква. З іншого боку, дослідникам відомо, що УПЦ (МП) нараховує втричі більше, ніж УПЦ (КП), громад. Причини такого дисонансу варто шукати в самому концепті «ідентичність», що розуміється психологічним уявленням людини про своє «я», яке характеризується суб'єктивним почуттям своєї індивідуальної самототожності й цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями. У науці розрізняють

соціальну, групову, етнічну, культурну, національну та інші види ідентичностей, зокрема релігійну та її різновид – конфесійну ідентичності [6, с. 218–219].

За словами дослідниці Н. Мадей, характерною рисою сучасного релігійного життя населення пострадянського простору є трансформація механізму формування ідентичності. Однією з причин цього є те, що за радянських часів були втрачені інститути, які забезпечували традиційне виробництво доктринальної релігійності з дитячих років, на ранніх стадіях соціалізації, зокрема таких, як релігійна сім'я, система релігійних навчальних закладів: недільні школи, курси катехізису, реальне парафіяльне життя тощо [6, с. 220].

Саме тому в царині релігійної духовності українського народу нині відбуваються складні й неоднозначні процеси. З одного боку, за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова впродовж 2010–2018 рр., рівень маніфестованої релігійності в Україні за означений період зберігається на достатньо високому рівні й нині складає 72% опитаних. Незмінними залишилися й аспекти релігійного та церковно-конфесійного самовизначення українського соціуму, що мають виразний регіональний характер. Так, найвищим рівне релігійності традиційно характеризується Захід України, а найнижчим – Південь і Схід [10, с. 3].

Однак, як підкреслюють сучасні вітчизняні соціологи, впродовж 2010–2018 рр. відбулися суттєві трансформації конфесійно-церковного самовизначення українців, котрі ідентифікують себе із православною конфесією. Так, згідно з результатами згаданого вище соціологічного дослідження, кількість вірних УПЦ (МП) зменшилася майже вдвічі (з 24% до 13%), натомість так само майже вдвічі зросла кількість вірних УПЦ (КП). Водночас останніми роками зростає кількість прихильників незалежної Української православної церкви і зменшується кількість тих, хто виступає за те, щоб Православна Церква в Україні була частиною РПЦ [10, с. 3].

Як стверджує відомий український соціолог релігії В. Єленський, «...за всіма опитуваннями, які здійснювалися в Україні, приблизно з 1992 року на питання: «До якої Церкви Ви належите?», завжди Українська Православна Церква Київського Патріархату збирала набагато більше голосів, ніж Українська Православна Церква в єдності з Московським Патріархатом» [4]. На думку цього дослідника, «для тих, хто знайомий із реаліями релігійного життя в Україні, відомо, що коли людина декларує приналежність до Київського, а не Московського Патріархату, вона декларує цим своєю ідентичність. Ідентичність, яка має український вектор» [4].

А нещодавно зафіксований інцидент ще раз підтвердив проросійський вектор сутності та спрямованості діяльності Почаївської лаври: у Рівному патрульні затримали уродженця Росії 1947 р. н., зареєстрованого в Почаєві. Чоловік сидів у центрі міста з портретом російського імператора Миколи II і чекав танків із Росії, аби «вішати українців» [12].

Висновки. Таким чином, релігійно-церковне життя сучасної України позначене низкою складних і доволі суперечливих за своєю природою чинників. Один із них – антиукраїнська діяльність УПЦ (МП), що є дезінтегруючим явищем суспільного буття. УПЦ (МП) є структурною частиною Російської Православної Церкви та потужним механізмом Москви для реалізації політики та ідеології «руського мира» щодо України.

Оскільки Почаївська Свято-Успенська лавра є одним із провідних центрів УПЦ (МП), вона виконує роль форпосту доктрини «руського мира» в Україні. Це підтверджується тим, що в середовищі її насельників культивуються сепаратистські настрої, зокрема ідеї відродження російського самодержавства, підтримки окупаційних дій Росії на Сході України, пропагуються імперські цінності тощо, що в ширшому контексті призводить до продукування конфліктогенної атмосфери в українському суспільстві.

Перехідний стан вітчизняного соціуму, криза традиційного механізму відтворення релігійної ідентичності, руйнування стереотипних ціннісних орієнтирів зумовлюють поліваріантність самоідентифікацій сучасного українця. Оскільки релігійна ідентифікація не диференціюється від національно-державної, то вибір більшої частини населення нашої країни, як показують соціологічні дослідження, здійснюється на користь утвердження національної ідеї.

Список використаної літератури

1. Військовий капелан УПЦ МП з Почаєва виявився сепаратистом? // За Збручем: новинний портал. URL: <http://zz.te.ua/vijskovyj-kapelan-upts-mp-z-pochajeva-vuyavuvysya-separatystom/> (дата звернення: 23.07.2018).
2. Всех святых в земле Русской просиявших // Официальный сайт Свято-Успенской Почаевской Лавры. URL: <http://www.pochaev.org.ua/?pid=1624> (дата звернення: 23.07.2018).
3. Гайжевська Т. Почаївська лавра і «руській мір»: в раді закликали реагувати на «витівки» ченців // Obozrevatel. UA. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/society/48251-pochaivska-lavra-i-russkij-mir-v-radi-zaklikali-reaguvati-na-vitivki-chentsiv.htm> (дата звернення: 29.07.2018).
4. Єленський В. Для тих, хто знайомий із реаліями релігійного життя України // RISU: Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/comments/22286/ (дата звернення: 02.08.2018).
5. Колодний А. Церква в процесах національного самовизначення українців // Українське релігієзнавство. 2009. № 50. С. 175–182.
6. Мадей Н. Феномен конфесійної ідентичності в українському суспільстві // Українське релігієзнавство. 2009. № 50. С. 216–222.
7. Монах из Почаевской лавры культивирует украинофобию и восстановление русского самодержавия // Релігія в Україні. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/28486-monax-iz-pochaevskoj-lavry-populyariziruet-ukrainofobiyu-i-vosstanovlenie-russkogo-samoderzhaviya.html (дата звернення: 22.07.2018).
8. Мороз В. Поняття «нація» у вченні церков Київської традиції (УПЦ, УПЦ КП, УГКЦ): теоретичний аспект проблеми // Релігія в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/27890-ponyattya-naciya-u-vchenni-cerkov-kiyivskoyi-tradiciyi-upc-kp-ugkc-teoretichnij-aspekt-problemi.html> (дата звернення: 19.07.2018).
9. Новый епископ УПЦ отрицает украинскую нацию, а своей родиной считает пространство от Петербурга до Сибири // Релігія в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/40301-novuj-episkop-upc-otricaet-ukrainskuyu-naciyu-a-svoej-rodinoj-schitaet-prostranstvo-ot-peterburga-do-sibiri.html> (дата звернення: 1.08.2018).
10. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). Київ, 2018. 78 с. URL: http://gazumkov.org.ua/uploads/article/2018_Religiya.pdf (дата звернення: 1.08.2018).
11. Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / Упорядники А. Колодний, О. Саган. Видання третє. Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. 448 с.
12. «Прийдуть танки з Росії і будемо вішати українців»: у Рівному затримали пенсіонера-сепаратиста. URL: <https://krapka.rv.ua/2018/07/21/u-rivnomu-zatrymaly-pensionera-separatysta/> (дата звернення: 29.07.2018).
13. Стан, тенденції та перспективи релігійно-церковної ситуації в Україні за підсумками 2017 р. (Інформаційно-аналітична довідка). URL: <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/religiya-66ba8.pdf> (дата звернення: 19.07.2018).
14. У Почаївській Лаврі моляться за російського царя Миколу II. URL: https://zaxid.net/u_pochaivskiy_lavri_molyatsya_z_rosiyskogo_tsarya_mikolu_ii_n1431342 (дата звернення: 19.07.2018).

**THE DETERMINANTS OF DEVELOPMENT OF THE MODERN
UKRAINIAN ORTHODOX (THROUGH THE EXAMPLE OF UKRAINIAN
ORTHODOX CHURCH (PATRIARCHATE OF MOSCOW) AND ONE
OF ITS CENTERS – THE HOLY DORMITION POCHAYIV LAVRA)**

Viktoriya Rychko

*Rivne State Humanitarian University,
Historical and sociological faculty, Philosophy Department,
Plastova str., 31, 33000, Rivne, Ukraine*

The main tendencies of Ukrainian orthodox development on the current stage are analyzed here. The activity direction of the Patriarchate of Moscow of UOC (Ukrainian Orthodox Church) is investigated here, especially The Holy Dormition Pochayiv Lavra as one of the leading centres. Defined here are concepts “national church” and “identity” and both factors and results of processes of confessional self-determination of Ukrainians.

Key words: UOC (Patriarchate of Moscow), Pochayiv Lavra, anti-Ukrainian direction, national self-awareness, identity.

УДК 232.1

ОСНОВОПОЛОЖНІ ЗАСАДИ ВИСХІДНОЇ ХРИСТОЛОГІЇ У СУЧАСНІЙ КАТОЛИЦЬКІЙ ТЕОЛОГІЇ

Олег Соколовський

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
Історичний факультет, кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Здійснено загальні основи аналізу висхідної христології у католицькій теології новітнього періоду відображених у концепціях Г. фон Бальтазара та П. Тейяра де Шардена. Визначено особливості пізнання ідентичності Христа через особистий досвід життя з Христом і в Христі, який передається іншим членам спільноти чи Церкви.

Ключові слова: висхідна христологія, сотеріологія, антропоцентризм, християнський еволюціонізм, христосцентризм.

Інтенсивність культурних процесів ХХ ст. призвела до численних богословських дискусій у католицькому середовищі, на ґрунті яких зароджувалися новаторські тенденції. Важливо зазначити, що послідовна трансформація цих станів відбувалася завдяки зміні світоглядних орієнтирів: від просвітницького, який обґрунтовував віру в людський розум та науково-технічний прогрес, до екзистенціального, визначаючи людину як особистісно-діалогічний феномен. Таким чином, католицьке богослов'я у минулому столітті розвивалося у межах двох культурно-цивілізаційних напрямків – «модернізму» та «постмодернізму».

Особливість католицького модернізму (як окремої течії теології) полягала у встановленні відповідностей, з одного боку, між теологією та наукою, а з іншого – релігійною вірою і розумом. Декларованою метою діяльності модерністів стало застосування наукових методів у дослідженні Біблії. Великою заслугою богословів є розроблення нового історико-критичного підходу до вивчення біблійного матеріалу. Однак за більшості спроб пристосувати християнське віровчення до наукових здобутків сучасності спостерігалось викривлення положень християнського віровчення, яке не вписувалося у вимоги наукової парадигми. Реакція Католицької Церкви на нові тенденції виявилася досить стриманою. Вона обережно реагувала на нові методи дослідження та їх застосування під час вивчення богослов'я, визначаючи головною небезпекою секуляризацію, яка містилася у їх основі. Тому в разі виявлення такої загрози Церква відверто й активно виступала проти впровадження нових методів досліджень із метою збереження теології від згубних впливів надмірної науковості. За відсутності негативних тенденцій інтерпретації текстів католики навіпаки сприяли інноваційному розвитку. Свідченням цього є Другий Ватиканський собор, який відкрив можливість для діалогу між наукою і теологією.

Із другої половини ХХ ст. розпочався період постмодернізму, який породив велику плеяду мислителів, доктрини яких урізноманітнила теологію. Одним із ключових наслідків діяльності Другого Ватиканського собору стало право вільного висловлювання та поширення думок і поглядів. Під цим впливом у католицизмі виникло декілька впливових напрямів, серед яких особливе місце посіли неотомізм, тейярдизм, богослов'я визволення в Латинській Америці, «нова теологія» у Франції, трансцендентальне та драматичне бо-

гослов'я тощо. Однак розмаїття богословських шкіл і їх різностороннє спрямування не дозволило сформувати чіткої лінії богословської думки.

Важливо зазначити, що більшість теологів, яка спеціалізувалася у конкретній богословській галузі, визначила вектор сучасної філософії католицизму. Це визначається: антропологічною переорієнтацією; доведенням буття Бога на основі екзистенціального досвіду особи; обґрунтуванням ідей безконфліктного суспільства; зближенням трансцендентного Бога зі світом, подоланням розриву між Богом і людиною. Таким чином, сучасна католицька теологія представлена синтезом традиційних положень християнської догматики та здобутків сучасної філософії. Звертаємо увагу, що серед головних питань богословської рефлексії ХХ ст. стало нове осмислення христології, яка в доктринах окремих богословів суперечило християнському віросповіданню. Підняті сучасним богослов'ям христологічні проблеми творять нову доктринальну світоглядну систему, яка вимагає ґрунтовного вивчення.

Метою статті є вивчення надбань христологічних дискусій у Католицькій Церкві другої половини ХХ ст. у контексті сучасних філософських досліджень та світоглядних метаморфозів. У нашому дослідженні ми концентруватимемося на загальній картині христологічної дискусії й доробках окремих богословів. Звертаємо увагу, що в сучасній католицькій христології простежується два основних методи – «висхідна христологія» та «низхідна христологія». Перший напрям передбачає пізнання ідентичності Христа через особистий досвід життя з Христом і в Христі, який передається іншим членам спільноти чи Церкви. Такий підхід у «висхідній христології» знайшов своє відображення в концепціях швейцарського кардинала Г. фон Бальтазара та французького теолога і філософа П. Тейяра де Шардена.

Натомість «низхідна христологія» – це підхід до розуміння ідентичності Христа, зважаючи на Його історичне походження, земний шлях і служіння. Цей метод став основою христологічних доктрин німецького католицького богослова К. Ранера, швейцарського теолога Г. Кюнга, німецького кардинала В. Каспера та почесного Папи Римського Й. Ратцінгера (Бенедикт XVI).

Дослідження поглядів представників «висхідної христології» ми розпочнемо з евристичного потенціалу теологічного проекту Г. фон Бальтазара, вчення якого вибудовувалося на тріаді теологічних наук – теоестетики, теодраматички та теологіки [1, с. 83–84]. Зауважимо, що христологію швейцарського теолога більшість дослідників аналізує в контексті його полеміки з К. Ранером, послідовником теорії «антропологічного повороту» в теології. За твердженням німецького богослова, Бог не розкрив людині дійсність Своєї сутності та природи творіння, зумовлюючи пізнання Бога і всього, що з Ним пов'язано (з розгляду людського існування). Натомість Бальтазар уважав безпідставним спосіб оновлення християнської віри шляхом аналізу антропологічних проблем, оскільки християнство має власне обґрунтування в собі [2, с. XI]. Критика Бальтазаром антропологічного підходу Ранера в християнській теології ставить під сумнів істинність людських переживань у здатності пізнання Бога в самій собі. Звідси богослов констатує, що образ Божий виражає буття Бога, а не людини: «Немає жодних переживань чи прагнень, які б з ясністю та очевидністю являли самого Бога та були початком надприродного життя в людині» [1, с. 86].

Таким чином, Бальтазар на зміну колишньому антропоцентричному богослов'ю, спрямованому від землі до неба, запропонував висхідну богословську методологію, чим і зумовлюється його підхід у христології. За твердженням богослова, Бог сам відкривається людям у вигляді одкровення не підвладних розуму. Альтернативний шлях пізнання Бога, на думку Бальтазара, закладений у спогляданні феноменальних явищ, які мають божественне

походження. Богослов приходить до висновку, що Бог є пізнаваним Сам по Собі. Сприйняття чогось як істини і блага зумовлене уявленнями про істину та благо. Однак краса вимальовується в акті безпосереднього сприйняття. Цей образ захоплює людину й спонукає до думки про існування реальності, відмінної від суб'єктивних уявлень. Розвиваючи цю думку, Бальтазар доходить висновку, що такий образ виражає Абсолютне буття, яке одночасно іманентне і трансцендентне людині: «Існуюча початкова трансцендентальна не диференційованість між закликом Абсолютного і закликом із боку ближнього, диференціюється через апостеріорний досвід, проте виявляє нероздільність первинного трансцендентної єдності обох ваблячих домагань» [3, с. 78].

Через феномен, який Бальтазар позначав як «Славу Бога», виражалася Суть Самого Бога, трансценденталіями Якого були Краса, Благо й Істина [2, с. XII]. Тому результатом пізнання сутності Бога можуть бути лише трансценденталії, що розглядаються не абстрактно, а крізь призму Втілення Сина Божого. У вченні богослова, Бог уособлював Красу, яка в «Божій Славі» все осяювала надприродним світлом. Благо співвідносилось з троїчністю Бога, проявленій через драму Христової жертви. Істина виражала божественну Сутність. У христологічному контексті зовнішньою формою вираження Краси був Ісус Христос як втілений Логос: «Міра, яка виходить з обмеженості тварного людського буття і реалізується лише в повноті Боголюдини. Людина не зникає в Одкровенні, але, навпаки, стає істинною й вільнішою, не лише в своєму уподібненні Богові, але також і в її різниці від Творця. Фундаментальні основи – це, по-перше, саморозкриття і самосповідання Бога в Ісусові Христі, по-друге, участь у божественному житті, у Святому Дусі» [2, с. XII]. Безпосереднє захоплення перед реальною красою, яку виражає Ісус Христос, змушує визнати її істинною і благою, любити її й прямувати за нею. Важливо зазначити, що етика в ученні Бальтазара виводиться з христології: «Християнська етика повинна творитися на Ісусові Христі, оскільки Він, як Син Отця, виконав усю волю Богу (усе належне) в світі, і зробив це «для нас», щоб ми з Нього, виконаної конкретної норми всякої етичної дії, отримали свободу виконувати волю Бога і здійснювати в житті наше покликання як вільні діти батька» [3, с. 64].

Таким чином, саме краса як божественна слава в Христі, за словами Бальтазара, розкриває істинного і благого Бога. Ця христологічна тематика богослова розкривається в трилогії «Сяяння слави», «Божественна драма» і «Божественна логіка». У першій частині він актуалізує поняття краси як унікального й архетипного одкровення в особі Ісуса Христа й водночас підсумовує всю красу сучасного світу. Друга частина присвячена темі божественної діяльності та любові, що відкриваються в хресній жертві, за допомогою якої Бог об'єднує й удосконалює все гідне у творінні. Остання частина є спробою пояснити внутрішню логіку дії Божого промислу в історії через Святого Духа. Сходження Слова досягає вищої точки на хресті, що є для Бальтазара центром усієї христології: «Хрест Сина є одкровення любові Отця, і криваве виявлення цієї любові внутрішньо здійснюється через виявлення загального Духу в серцях людей» [8, с. 104]. Таким чином, Бальтазар запропонував христологічну формулу щодо постметафізичного мислення в теології: Ісус Христос як Образ Отця є Краса; Любов Божа відкрилася на Хресті; Хрест відкрив простір істини, життя в Дусі Святому.

Спасіння людини в теорії Бальтазара вибудовується навколо смерті Христа, стверджуючи, що Він виражає не лише Божественну волю, а й дійсне значення втілення. Богослов зазначав, що гріхопадіння людини вимагало сатисфакції, однак через недостатність для цього людських жертв, Син Божий приносить викуп. Смерть Христа задовольнила гнів Божий і людині повернено благодать [4, с. 36–37]. Задоволення в контексті сотеріології означало здійснення Божого суду над людською гріховністю, приймаючи смерть

Сина. Важливо зауважити, що Бальтазар, не заперечуючи можливості вічного покарання, висловлював сподівання на загальне спасіння. Таким чином, у сотеріології богослова можна виділити такі важливі моменти: 1) теорія спасіння богослова розглядається в контексті «висхідної христології»; 2) підкреслюється смерть Христа як центральна подія спасіння; 3) можливість здійснення загального спасіння, однак вічне покарання не заперечується.

Достатньо велику увагу Бальтазар приділяє обґрунтуванню феноменологічної методології, яку теологи повинні застосовувати під час прочитання Святого Письма. Для богослова принципово важливим є не суб'єктивні переживання автора, а сама дійсність. «Той, хто знаходиться поза цим кругом, неминуче почне руйнувати неділиму єдність образу Христа, замінюючи правильні слова на новіші, які мають інше смислове значення або походять з інших релігій» [6, с. 5]. Таким чином, Одкровення Бога в Писанні має вищий пріоритет щодо традиції: «Ця досконала істота не викликає сумнівів щодо себе на основі свідчень Павла, Діян Святих Апостолів, Івана та інших євангелістів» [6, с. 4]. Однак різні підходи в тлумаченні Писання породили велику кількість новозавітних вчень про Ісуса Христа: «Ми можемо спостерігати, як у Євангеліях поступово формуються різні погляди, але не повинні забувати, що все істотне знайшло своє вираження в Павла» [7, с. 48]. Таким чином, для Бальтазара Одкровення в Писанні – це слова та діяння Бога. Істинність цієї реальності можлива лише тому, що Бог є любов [5, с. 165].

Важливо зауважити, що в першій половині ХХ ст. відбулися зміни в релігійно-філософському мисленні з утвердженням у європейській культурі діалектичної картини всесвіту. Головними принципами такого підходу є ідея єдності світу та його саморозвиток. Вплив цього світорозуміння ми можемо побачити в католицькій філософсько-богословській думці, яку представила концепція «еволюційно-космічного християнства» П. Тейяра де Шардена. Із метою осмислення процесу формування христологічної доктрини католицького богослова ми звернемо увагу на розуміння та тлумачення філософом окремих принципів його вчення.

За вихідний постулат учення Тейяр де Шарден обрав ідею, що світ перебуває в безперервному і постійному русі та розвитку, зумовлюючи потребу переосмислення християнського світорозуміння: «Всесвіт – це не рівновага і сталість у порядку, а процес змін. Те, що раніше називали космосом, необхідно називати космогенезом» [9, с. 152]. Головним методологічним принципом сучасного мислення богослов уважав еволюціонізм, притаманний усім явищам природи. Звертаємо увагу, що концепція «еволюційно-космічного християнства» Тейяра де Шардена вибудовується на принципах релігійно-ідеологічного монізму, еволюціонізму й універсалізму: «Саме в християнстві пантеїстична містика наділена «творчим еволюціонізмом», може набути своєї найвищої форми» [11, с. 216]. За вченням французького мислителя, субстанцією усього всесвіту є Бог – початкова ланка, від якої починаються і до якої сходяться усі реальності буття: «Бог виявляє свою діяльність у всіх сферах у творінні, спокутуванні, одкровенні, освяченні» [11, с. 205]. Кожен елемент цієї реальності зароджується і перебуває у Богові, формуючи у своїй іманентності Божественне середовище.

Подолати традиційний для християнства поділ буття на духовну та матеріальну субстанції Тейяр намагався на основі панпсихізму, визнаючи присутність в універсумі духовного начала, яке спрямовує його розвиток. Цю духовну компоненту він називає радіальною енергією, що зумовлює розвиток матерії і виражається природною формою божественної благодаті. Основними етапами еволюції, за твердженням Шардена, виступають «перед життя», «життя», «наджиття» та «точка Омєга» [10, с. 142]. На стадії «наджиття» або «ноосфери» відбувається накопичення довшеної кількості свідомості, яка в земній сфері

перетворюється на ноогенез – стан єднання душ після завершення історії у Христі. «Точка Омега» символізує собою Христа, трансцендентного й іманентного до Всесвіту: «Логічним завершенням, із наукового підходу, є існування на вершині антропогенезу останнього центру свідомості, необхідного для синтезування Духу. А чи не є «точка Омега» (як я її назвав) ідеальним місцем, звідки і належить сяяти Христу?» [11, с. 187–188]. На думку О. Мєня: «Омега осмислюється, з одного боку, як «соборність» – єднання без змішання, злиття без поглинання. З іншого – це щось і хтось, що було із самого початку еволюції» [14, с. XXI].

Із розкриттям Омеги, органічного центру Всесвіту формується христологічна доктрина Тейяра де Шардена. Звертаємо увагу на те, що богослов намагався синтезувати науковий та релігійний досвід у вченні про Ісуса Христа: «Сучасний світ – це світ еволюції; і, виходячи з цього, статичні концепції духовного життя мають бути переосмислені, а класичне вчення Христа потребує нового уявлення» [12, с. 368]. Католицький богослов обґрунтовував положення, що Ісус Христос наділений універсальними космічними атрибутами, завдяки яким він виступає органічним центром гармонізації усього універсалу [11, с. 188]. Утверджуючи такі положення, Тейяр де Шарден прагне «оновити христологію, в якій Спокутна дія Слова відійде на другий план» [11, с. 190].

Важливо звернути увагу на те, що космогенез у концепції Тейяра де Шардена ототожнюється з христогенезом [9, с. 37–38]. Христос (як «точка Омега») є уособленням Всесвіту, де всі елементи знаходяться в нерозривному і взаємозумовленому зв'язку одне з одним. Однак христологічна доктрина католицького богослова протиставляє євангельського й еволюційного Христа: «З одного боку, головне призначення Омеги – концентрувати навколо Себе свідомі елементи Всесвіту для їх надсинтезу. З іншого – традиційна функція Христа полягає в спасінні людини від безодні. Тут – спасіння за допомогою отриманого пробачення. Там – завершення шляхом творіння. Тут – викуп. Там – становлення. Чи можна без викривлення християнської позиції перейти від поняття «гуманізація шляхом спокутування» до поняття «гуманізація шляхом еволюції?»» [11, с. 188]. У цьому протиставленні Д. Гільдебранд вбачає «крайню відмінність церковного вчення і шарденівської теології. Тейярівський Христос – це не Ісус, Боголюдина чи Спаситель. Він – ініціатор природного еволюційного процесу і, водночас Христос – Омега» [13, с. 116].

Прагнучи узгодити католицьке віровчення з науковими знаннями в христологічній доктрині, Тейяр де Шарден запропонував переосмислити деякі місця Святого Письма під час висвітлення питання первородного гріха. Важливо зазначити, що цю тематику в контексті христології богослов уважав найскладнішим і найважливішим викликом християнської філософії: «Не без перебільшення, первородний гріх у сучасному формулюванні є однією із найскладніших проблем християнської думки... Історія гріхопадіння перешкоджає встановленню гуманістичного християнського світогляду» [15, с. 299]. Сутність цієї проблеми, на думку богослова, закладена в історичній конструкції його осмислення, яка потребує якісного поновлення [15, с. 299]. У цьому контексті він редукує проблему з точки зору християнської теології, яка головним доказом наявності первородного гріха у світі вважає факт «смерті», що стимулює богословів розглядати цю проблематику з докембрійського періоду [15, с. 300].

На думку католицького богослова, методологічний підхід, який містить аналіз смерті в історичному процесі, є невинуватим, оскільки смерть – це процес розпаду, властивий природі: «По-перше, через низку причин (наукових і догматичних) сьогодні не можливо розглядати первородний гріх простою ланкою в ланцюзі історичних фактів.

Незважаючи на наукове визнання органічної однорідності фізичного Всесвіту або теологічну інтерпретацію спокути, в обох випадках буде один висновок. Щоб задовольняти науковий і релігійний світогляд, гріхопадіння не може бути злокалізовано ні в часі, ні в просторі» [16, с. 262]. Саме уявлення про позачасовий і позапросторовий вимір первородного гріха, за твердженням Тейяра, повинно відповідати мисленню справжнього християнства, а не конкретній події в історії світу [15, с. 301].

За твердженням католицького богослова, головна місія Христа полягає у спасінні всього світу [15, с. 301], однак первородний гріх потрібно розглядати в контексті розвитку космосу, як те, що існує до світу. Тейяр де Шарден пропонує нову методологію дослідження цього явища: «Переосмислення вчення про первородний гріх вимагає від нас й екзегеза, яка вважає, що в перших главах книги Буття потрібно шукати вчення про природу людини, а не відомості про його історію» [15, с. 302]. Тому він здійснив порівняльний аналіз двох теорій гріхопадіння: 1) католицька доктрина, яка сформувалася під впливом олександрійської школи; 2) альтернативна модель творення [15, с. 304]. Зважаючи на здатність католицької концепції задовольнити духовні потреби людини, Тейяр де Шарден вказав на недоліки, які їй притаманні: 1) створений уявою процес, що не піддається обґрунтуванню; 2) незбагненність для людського пізнання; 3) недосконалість Творця, Який пропускається помилки [15, с. 304–305].

Альтернативна модель, за твердженням богослова, позбавлена неправдоподібних суджень: «Якщо множинність є раціональною формою небуття, тим самим акт творіння осмислюється як процес з'єднання» [15, с. 308]. Визначаючи множинні основи світу, Шарден, з одного боку, виправдовував Бога в наявності зла, з іншого – визначав його невід'ємною частиною еволюції. Проектуючи реальність, де люди потребують спокутування від наслідків первородного гріха, богослов вибудовує сотеріологію, яка зводиться до Христа [15, с. 307]. Важливо зазначити, що теорія спасіння в еволюційній концепції християнства відмінна від католицького віровчення. У Тейяра де Шардена вона носить оптимістичний характер: «Людина на Землі не загине, незважаючи на кризові явища, оскільки її катастрофа призведе до порушення еволюційного процесу глобального світу і навіть макросвіту в цілому, а це повна нісенітниця» [17, с. 95]. При цьому, як стверджував Тейяр де Шарден, така модель повністю відповідає науковому світогляду.

Важливо зазначити, що концепція «еволюційно-космічного християнства» П. Тейяра де Шардена отримала неоднозначну оцінку як у релігійному, так і науковому середовищах. У 1950 р. папою Пієм XII була опублікована енцикліка «*Humani generis*», яка засуджувала його теорію полігенізму. Також Ватикан відмовив Шардену в публікації книги «Зоологічна група людини», у якій цензори вбачали «вихід за межі науки» [9, с. 27]. Таким чином, богословські постулати Тейяра де Шардена були розцінені Католицькою Церквою як несумісні з християнським вченням, а його книги неодноразово були заборонені до публікації. Такої ж позиції дотримується Православна Церква, яка вважає, що «в головних богословських питаннях – гріхопадінні, антропології та христології – «християнський еволюціонізм» докорінно розходиться з традиційним святоотцівським вченням» [16, с. 185]. Усупереч офіційній позиції Православної Церкви, священник Є. Струговщikov вважає католицького богослова «мислителем, затребуваним сучасністю... Його книги, які прийшли до читачів через десятиліття після смерті автора, – це новий етап розвитку сучасного богослов'я. Шлях, який проклав Тейяр, відкритий для всіх хто прагне знайти Істини душі» [9, с. 7].

Отже, П. Тейяр де Шарден є творцем оригінального напрямку в християнській христології, спрямованого на синтез релігійного і наукового світобачень. Однак концепція

християнського еволюціонізму, як зазначалося вище, вибудовувала христологію на основі використання діалектичної методології. Такий підхід вимагає визнання нескінченного саморозвитку субстанції, який у доктрині богослова носить замкнений характер. Він розпочинається в певній точці «Альфа» і завершується в точці «Омега» – христорогенезі. Таким чином, основні засади висхідної христології, які відображалися у вченні У. Бальтазара та П. Тейяра де Шардена й претендували на створення наукової феноменології, синтезуючи науковий та релігійний досвід у пізнанні ідентичності Христа, протиставлявся офіційній філософській доктрині Ватикану – неотомізму.

Список використаної літератури

1. Чорноморець Ю. Евристичний потенціал теологічного проекту Г. У. фон Бальтазара. Філософська думка. 2012. № 4. С. 83–93.
2. Бальтазар Г. Пасхальная тайна. Богословие трех дней / Пер. с нем. (Серия «Современное богословие»). Москва: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2006. 288 с.
3. Бальтазар Г., Ратцингер Й. (Бенедикт XVI), Шюрман Х. Принципы христианской этики / пер. с нем. Москва: ББИ, 2007. 83 с.
4. Бальтазар Г. О простоте христиан. Символ: Журнал христианской культуры, основанный Славянской библиотекой в Париже. Москва: Ин-т философии, теологии и истории св.Фомы, 1993. № 29. С. 7–70.
5. Барт К. Церковная догматика: [пер. с нем.] / Карл Барт; [предисл. К. Р. Саирсингха]. Москва: Библиейско-богословский институт святого апостола Андрея. Т. 1. 2007. XXII, 535 с.
6. Бальтазар Г. Богословие красоты / Под ред. Алексея Бодрова и Михаила Толстолуженко (Серия «Современное богословие»). Москва: Издательство ББИ, 2013. VIII, 220 с.
7. Бальтазар Г. Истина симфонична / пер. с нем. А. Ярина. Москва: Ин-т филос., теологии и истории св. Фомы, 2009. 151 с.
8. Бальтазар Г. Теология истории. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2006. 136 с.
9. Струговщиков Е. Тейяр де Шарден и православное богословие / свящ. Евгений Струговщиков. Москва: Fazenda «Дом надежды», 2004. 254 с.
10. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. Москва: Наука, 1987. 239 с.
11. Тейяр де Шарден П. Божественная среда: [пер. с фр.]. Москва: Renaissance, 1992. 311 с.
12. Серафим. Бытие: сотворение мира и первые ветхозаветные люди: христианское православное ведение / Сост. и ред. иером. Дамаскин (Христенсен), Пер. с англ. Москва: Издат. дом «Русский паломник», 2004. 704 с.
13. Гильдебранд Д. Новая Вавилонская башня: избранные философские работы / пер. с нем. А. И. Смирнова. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 313 с.
14. Тейяр де Шарден П. Размышления о первородном грехе. Божественная Среда: Сб.: пер. с франц. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. 314 с.
15. Тейяр де Шарден П. Христос эволюции или логическое развитие понятия искупления. Божественная Среда: Сб.: пер. с франц. Москва: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2003. 314 с.
16. Буфеев К. Православное вероучение и теория эволюции: в защиту святоотеческого учения о сотворении мира, жизни и человека / свящ. Буфеев К. Санкт-Петербург: Общество Святителя Василия Великого, 2003. 495 с.
17. Глобальный эволюционизм: (Филос. анализ): [Сборник] / Рос. акад. наук. Ин-т философии; [Отв. ред.: Фесенкова Л.В.]. Москва: ИФРАН, 1994. 149 с.

**FUNDAMENTAL PRINCIPLES OF RISING CHRISTOLOGY
IN THE MODERN CATHOLIC THEOLOGY****Oleg Sokolovskyi**

*Zhitomir State University named after Ivan Franko,
Historical Faculty, Department of Philosophy
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

The general principles of the analysis of rising Christology in the Catholic theology of the newest period are reflected in the conceptions of H. U. von Balthasar and P. Teilhard de Chardin. The peculiarities of knowing the identity of Christ through personal experience of life with Christ and in Christ, which has passed on to other members of the community or the Church, are determined.

Key words: rising Christology, soteriology, anthropocentrism, Christian evolutionism, Christocentrism.

УДК 130.2:911.375.62(4)"653"

ТРАНСФОРМАЦІЯ САКРАЛЬНОГО ПРОСТОРУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА

Анастасія Сорочук

*Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки, факультет історії, політології та національної безпеки,
кафедра філософії та релігієзнавства
просп. Волі, 13, 43025, м. Луцьк, Україна*

У статті визначено основні напрями трансформації сакрального в просторі середньовічного міста. У роботі досліджуються основні об'єкти міського середовища, що відображають теоцентричну культуру середньовіччя. Автором запропоновано комплексний підхід до вивчення середньовічного міста. У роботі досліджується вплив теоцентризму на простір міста та життя в ньому. На основі здійсненого аналізу були визначені нові форми сакралізації міського простору, характерні для епохи раннього середньовіччя, а також основні принципи де сакралізації міського простору в період пізнього середньовіччя. Автор стверджував, що десакралізація сприяє руйнуванню традиційних культурних цінностей і визначає нові форми священного в просторі міста.

Ключові слова: простір міста, сакральний простір, середньовічне місто, профанний простір, теоцентризм, десакралізація, сакральна структура міста.

Простір сучасного міста репрезентує особливу символічну реальність палімпсестного характеру, первинний топографічний текст якої почав формуватися за часів середньовіччя. Саме в контексті зародження та кристалізації середньовічної культури відбувається злам типового тогочасного просторового оформлення міста, що й актуалізує дослідження трансформації сакральної топографії середньовічного міста. Загалом, середньовічне місто починається там, де закінчує своє існування міфологічне та містифіковане сприйняття дійсності, адже воно є віддзеркаленням уже іншої культурної конотації – християнського теоцентризму. Середньовічна культура досягла свої вершини саме у місті, яке стає «полотном», середовищем та простором для реалізації творчого потенціалу, який поєднав у собі сакральні ідеї з подальшим устремлінням до мирського життя.

Історично визначено, що період заснування перших середньовічних міст збігається зі світоглядними змінами, пов'язаними з поширенням християнства та переходом до феодального устрою життя, що було характерним для Західної Європи V – X ст. Саме цей історичний проміжок часу традиційно називають Середніми віками, культурний дискурс яких відображає теоцентричні тенденції. Як зазначає А.Л. Ястребицька, «середньовічне місто несло в собі особливий спосіб життя, що складався в повній згоді з матеріальною та соціальною практикою, світом уяви і смаками його мешканців, з уваленнями про світ і про себе в цьому світі. Воно виробило свій образ, сконструював свою систему увалень і свою ідеологію» [9, с. 227], в основу якої було покладено християнські цінності.

Тому для того щоб сконструювати цілісну картину формування середньовічного міста та виявити в ньому сакральний компонент, ми повинні окреслити деякі його складові частини, що постануть перед нами як матеріалізовані форми та перцептивні процеси. Що стосується перших, то нашому аналізу будуть піддані основні елементи міської матеріальної культури і повсякденного життя: стіни міста як елемент обрамлення сакрального

простору, храмова архітектура, десакралізовані орієнтири міста (беффруа, ратуша, ринок). Що стосується перцептивних процесів, то нас цікавитиме специфіка сприйняття середньовічним городянином внутрішньоміського простору та часу. Адже саме ці феномени культури формують особливий образ життя городянина середньовічного міста, який усе ще опосередкований сакральним.

Загалом, територія середньовічного міста традиційно складалася з внутрішнього та зовнішнього простору, які відокремлені один від одного муром. Для зовнішнього простору характерним є зосередження в ньому сільськогосподарських угідь та садиб, що оформлюються в маленькі селища, на які поширювалася міська юрисдикція, та від яких економічно залежить розвиток внутрішньоміського простору. Специфічною ознакою зовнішнього простору є розміщення на його території таких «нечистих» елементів міської цивілізації, як притулки-лікарні для хворих на інфекційні хвороби, кладовища, місця які служать для приведення у дію смертних вироків (шибениця і колесо для четвертування). Існування цих елементів за внутрішнім простором міста наводить на міркування про безпеку його сакрального простору, адже це своєрідна форма ізоляції від «забруднення».

Саму тому середньовічне місто постає перед нами як «град за стіною», фізично ізольований від зовнішнього світу, при цьому місто знаходиться не тільки в кільці муру, але й оперезаний зеленим паском сільськогосподарських угідь та садиб, які становлять незмінну частину як зовнішнього, так і внутрішнього його простору. Для жителів міста мур-стіна був чимось більшим, ніж просто грудю каміння, що захищає від ворожих нападів. Це певний символ початку «свого міста», сакралью захищеного, який протистоїть «світу чужому», непізнаному, демонічному, богом не космогонізованому. Укріплення міста – це символічна репрезентація захисту та єдиного соціального простору об'єднаного під покровом божим. «Міські стіни – матеріальна база формування міської ідентичності і символ священного простору міста» [9, с. 252].

Найбільш символічно та функціонально навантаженим елементом міських мурів є ворота, адже саме на їхньому порозі реалізується діалектика сакрального та профанного, розділяється простір на зовнішній та внутрішній, «свій» та «чужий». Необхідно наголосити на тому, що простір біля воріт, перед воротами і з внутрішньої сторони – це привілейоване місце інтенсивних комунікацій, а також зона сакральна, адже тут розташовувалися монастирі релігійних орденів, які сподівалися здійснити ідеологічний вплив на місто (як центр багатства і осередок ересей) [9, с. 257].

Формування середньовічного міста продовжує традицію мобілізації його на піднесеній території. Проте основою для такого розташування міста виступають уже не міфологічні сюжети, що ґрунтувались на наслідуванні богам. Бажання іконічного втілення християнського (біблійного) міста тепер відіграє головну роль у виборі місця для фундації «de iure» – сакрального топосу. Цей ейдос християнського міста-притулку артикулюється у Нагорній проповіді, – «не може сховатися місто, що стоїть на вершині гори» (Матв. 5; 14).

Загалом, необхідно зазначити, що градобудівництво в епоху середньовіччя передбачало два шляхи розвитку, які детермінувалися історичними особливостями. Будівництво середньовічного міста з поступовим оформленням єдиного життєвого простору в основі своїй має два напрями оформлення: «природній» – стихійно сформований та «заснований», або «новий». Ця тенденція підпорядкована історичному чиннику, адже перший тип поселень відповідає ранньому середньовіччю, другий – високому та пізньому.

Для раннього середньовіччя характерним є впровадження тенденції «природного» конструювання, тобто спонтанного, частково хаотичного формування простору міста. Градобудівництво типового ранньосередньовічного граду передбачало поступове об'єднання

уже існуючих поселень, а не заснування абсолютно нових міста. Загалом, на ранньому етапі розвитку середньовічної цивілізації міського типу, «заснування міст на порожньому місці було винятковим» [1, с. 22]. Особливістю заснування «природно» сконструйованих поселень є зосередження навколо релігійного об'єкта, що повністю відповідає геоцентричному характеру розвитку середньовічного міста. Саме навколо церкви або монастиря організовувався простір міста, адже світоглядні переконання не передбачали іншого, сакрального переповнювало середовище граду. «Монастирі зазвичай розташовувалися близько від поселень, як, наприклад, давнє аббатство Сен-Ден і Сен-Жермен на околицях Парижа, але у деяких випадках вони самі ставали причиною виникнення міста. Прикладом може слугувати абатство Мон-Сен-Мишель у Франції» [2, с. 147].

Тому стихійній кристалізації середньовічного граду характерне поступове об'єднання кількох поселень навколо єдиного центру – церкви, монастиря, рідше фортеці. «Плани середньовічних міст показують, що міста, які спонтанно виникли під час першої хвилі урбанізації, тяжіли до радіально-концентричної системи вулиць. Часто вона продиктована рельєфом місцевості і тим, що враховується існування пунктів, які володіють притягальною силою – собору або монастиря, формою огорожі яких визначалося подальше зростання міста» [9, с. 263].

Ця теза підтверджує сакральний характер будівництва середньовічного міста, яке розгортається навколо «священного». Планування міського топосу у формі кіл (розташування будинків та вулиць) реалізує ієрархізацію простору відповідно до сили покладеного в основу чинника: вважається, що чим ближче до осередку сакрального, тим сильніша його дія. Заданий чинник детермінує й соціальну стратифікацію, що підтверджується розташуванням (проживанням) «у перших колах» місцевих вельмож, знаті, правлячої верхівки та священнослужителів.

У період високого та пізнього середньовічного починають виникати міста нового штибу – «нові», тобто засновані, так би мовити, з чистого листа. Просторова організація «нових» міст визначалася політичними чинниками, що характерно для зазначеного періоду, впродовж якого економічні цінності, практичність та класово-міжособистісна боротьба є основою суспільного розвитку. Місто одержало розвиток саме завдяки своїй економічній функції, було створено відновленою торгівлею й стало творінням купців [1]. Тому в забудові такого типу міст чітко прочитується раціоналізаторське начало, а сакральне частково губиться на задньому плані. Град набуває квадратної форми, головним його компонентом стає центральна магістраль, від якої й розходить увсебіч місто. Населення уже перестає групуватися навколо сакрального, а жителі міста – це люди, які переїхали з поселень сільського типу задля торгівлі та з перспективою отримання правових привілеїв. Потрібно зазначити, що особливістю розвитку простору міста в період пізнього середньовіччя стає виділення значної території міста під суспільно-публічний простір.

Таким чином, визначаючими чинниками основ топографії «заснованих» («нових») міст та його формотворчим матеріалом є економічний, провладний та раціоналізований елемент. «Засновниками цих міст були правителі – князі, королі, нерідко монастирі, метою яких було зміцнення своєї влади. Населення залучалося туди за допомогою торгівлі та правових привілеїв. У забудові цих «нових» міст досить ясно прочитується тенденція до попереднього раціонального планування внутрішнього і зовнішнього простору» [9, с. 263], на відмінну від «природних» міст, формотворчі процеси яких підпорядковувалися підсвідомій потребі у близькості сакрального. Лапідарність «нових» градів, зокрема прямокутна форма та сітка плану міста, підтверджує раціональний характер та економічний детермінізм, що можна простежити в розгортанні цього виду поселення від головної магістралі, що виконує роль ринку.

Особливістю розвитку середньовічного міста є формування його внутрішнього простору, атрибутом якого стає троїчний силует. Це твердження впливає з трансформації статусу граду відповідно до утилітарних цілей та функціоналізму. Якісне забарвлення міського топосу детермінувалося історичними вимогами, пов'язаними з економічною, політичною, релігійною сферами діяльності людини. Функціональне навантаження корелює з формотворчим портретом міста. Загалом, лише «природне» формування міста залишається вірним центричній оформленості топосу. Що стосується «нових» міст, то вони поліцентричні. Структурують такий міський простір фактично три центральні координати: ринок-площа або ринок-вулиця, ратуша та храм. Ці «гарячі точки» слугують міщанам «орієнтирами» в процесі повсякденних практик та безпосередньо впливають на відчуття топосу загалом, який здатен як містично вабити, так і мати демонічну відштовхуючу енергетику. Так, здійснюється впровадження розробленої середньовічними теологами ще у X – XI ст. ідеології тривимірно функціонального соціального устрою. Ця ідеологія «формує уявлення середньовічної людини про соціальну ієрархію, організації влади та функції кожного з громадян. Так чи інакше, це давало про себе знати в міському інтер'єрі, новостворених елементах й інституціях; специфіці соціотопографії, в реаліях повсякденної соціальної практики і поведінки городян, тобто в способі життя» [9, с. 267].

Незважаючи на поліцентричний характер середньовічного міста, що впливає зі зміни функціонального навантаження (три головних функції – економічна, політична, релігійна, відповідно три центри: ринок, ратуша, церква), головна роль залишається за собором – сакральним центром топосу. Цей факт зумовлений домінуючим у Середні віки теоцентричним світоглядом. Саме тому храм розташовувався в самому серці міста, він різко виділявся з маси міських будівель своєю висотою та значністю форм. Це свідчить про виконання основоположних функцій кафедральних храмів, зокрема сакрального орієнтиру, адже церковні бані та дзвіниці – найвищі точки внутрішньоміського простору. «Храм притягував до себе як центр благочестя і літургії, володар священних реліквій, а також як місце офіційних церемоній, відправний пункт релігійних та мирських урочистих процесій» [9, с. 267].

Центр артикуляції християнських цінностей, місце діяльнісного втілення – Тіло Христове, перебуваючи під владою меркантильних священнослужителів, які гоняться за владою, зламається під навалюю економічних вартостей. Власне «церква взяла місто під свій контроль, однак, щоб в подальшому його зберегти, вона повинна була змінитися й сама – пристосовуватися до еволюції міста, забезпечуючи його необхідними духовними орієнтирами. Так відбувається трансформація традиційних та створення нових форм організації самого ж релігійного життя, яке відповідає сподіванням і уявленням городян, а завданням самої церкви стає потреба діяти як найбільш ефективний ідеологічний інструмент впливу на свідомість ком'юніті» [9, с. 268]. Саме за таких умов у сакральний простір середньовічного храму, який починався за огорожею, проникають профанні елементи. На території храму з'являються складські та торговельні приміщення, розгортаються ринкові процесії, а сама церква стає вищою судовою інстанцією, як архієпископський суд, та починає виконувати економічні функції: збирає десятину, розгортає діяльність по оренді навколишніх територій, що належать їй власності, тобто владарює над торговельними ятками та ремісницькими цехами.

За таких умов знаходять виправдання своїй діяльності й новостворені чернецькі, так звані «жебрацькі ордени», які витісняють на другий план традиційні норми чернецького життя – аскетизм, прагнення до усамітнення та відповідно формування своїх обителів за стінами місто, тихе життя підпорядковане молитвам Богові та роботою на сільськогоспо-

дарських угіддях, лише для забезпечення мінімуму життя. «Жебрацькі ордени, новий церковний інститут, що народився з прагнення церкви адаптувати еретичні течії, що висували своїм ідеалом смирення і абсолютну бідність. Вони намагалися звернути увагу на ранньохристиянські цінності та трансформувати їх на міське середовище» [9, с. 270].

За таких умов топографічно формується економічний складник середньовічного міста – Ринок. Залежно від зміцнення міської самостійності, зростання купецьких багатств, ремесел і політичного впливу бюргерства у містах з'являються нові суспільні будівлі, що символізували цей процес: криті торгові ряди, ринки, де міська влада здійснювали контроль за вагою і довжиною, якістю монети, тобто за ремісницьким виробництвом і торгівлею, комунальні будинки, провісники ратуш [9].

Ратхаус – будівля міського самоврядування, що символом перемоги міської громади над єпископським владарюванням. Матеріально оформлюючи свою перемогу та окреслюючи панівне становище керуючого органу міста, починається будівництво ратуш як центральних координат міста, які вражають своєю масштабністю, помпезністю архітектурних комплексів та претензійністю. Так, формується політичний центр топосу пізнього середньовіччя.

У боротьбі за просторові орієнтири в середньовічному місті виникають готичні собори – дзеркальне відображення духу міської культури, шпилі яких торкаються неба, а капели, що носять ім'я патронів, грошима яких вони будувались, свідчать про причетність до земного, економічно визначеного. «Величне спрямування ввись форм готичного храму відповідало й естетичним уявленням епохи, першим критерієм краси для якої є грандіозність розмірів» [9, с. 273]. Тому готичний собор, з одного боку, є вираженням адаптації церкви до просторових структур міста та претензійної всеохопності духу міщан, а з іншого – маленькою перемогою над процесом профанації сакрального простору центру середньовічного міста.

Поряд із трансформацією простору середньовічного міста зазнає змін і смислове наповнення часу, яке відрізняється від усвідомлення «вічного часу» жителями стародавніх цивілізацій. Відчуття часу в середньовічному місті суттєво відрізняється й від переживання його сучасною людиною, яка в погоні за можливістю контролювати час сама стала заручником часових відрізків, підкорювач став підкореним. На відсутність строго визначеного хроносу вказує й відсутність його конкретних матеріальних репрезентацій (відсутність годинника як такого). Церква (як один із перших соціальних інститутів) стає першою володаркою та організаторкою часу. Церковний час за своєю суттю відрізняється від природного тим, що підпорядковується релігійній обрядовості, зокрема богослужінню, а не боговстановленим природним ритмам. Перші репрезентації часу мали звукове оформлення та отримали матеріальність у формі дзвону, тобто новий спосіб виявлення часу (акустичний). Дзвіниці розташовувалися на території храму, чим констатували сакральний характер часу та володіння, розпорядження ним священнослужителями.

Інтенсифікація міського образу життя та зміна його ритмів, необхідність чіткого визначення робочих годин, реформістські настрої людей, щодо панування «священною» верствою над містом загалом та часом зокрема, призводять до боротьби населення міста за право мати «свій час» та свободу в його констатації та визначеності. Символом перемоги громади та переходом часу в її «відомство» стає «монументальна споруда – беффруа, що височіє подібно собору над усіма міськими будівлями, вежа якого видніється здалеку і була зведена з каменю, укріплена та увінчана дзвоном» [9].

Таки чином, в основі таких змін, які спричинили переоцінку фундаментальних християнських цінностей, буде здійснено секуляризацію, винесення релігійного, сакрального

за межі світобудови. Профанація змісту християнських цінностей, зміщення акцентів у чернечому житті, наголошення на земній праці та висування на передній план матеріальних цінностей, теологічні наративи священнослужителів на підтримку вищезначеного, зведення усього цього у ранг виконання божественних задумів та заміщення сакральних центрів міста і світу, політичним та економічним центрами сприяє формуванню міщанського світосприйняття. А у наступних століттях це виллється в Реформацію та у теорії містобудування на основі веберівського та марксистського «духу капіталізму», що здійснили остаточну розправу над священними основами буття.

Отже, аналіз простору міста в контексті медієвістики дозволив виявити основні процеси трансформації сакрального модусу міста. Домінантний характер теоцентризму в епоху середньовіччя сприяв деміфологізації основ конструювання граду. Структурні компоненти простору міста набувають християнських смислових культурних конотацій. Так, мобілізація міста на піднесеній території опосередковується втіленням ейдосу біблійного міста на вершині гори. Укріплення – образ середньовічного «граду за стіною», символізує диференціацію простору на сакральний та профанний, внутрішній соборний об'єднаний під покровом божим та зовнішній, аморфний, хаотичний та демонічний. План міста узгоджується з центром ієрофанії, розвивається навколо храму. Проте вже в пізньому середньовіччі сакральний простір міста розбавляється утилітарними та функціональними чинниками, які корелюються з формуванням троїчного силуету міста, який формують ринком, ратуша та кафедральним храмом. Ратхаус із беффруа та ринок – це десакралізовані орієнтири міста та конструкти поліцентричного міста. Однак домінуючий у Середні віки теоцентричний світогляд детермінував собор як головний центр та сакральний орієнтир міста. Проте він поступається авторитетом під навалою економічних цінностей та профанується втручанням ринкових, економічних та політичних процесів у його священний простір.

Список використаної літератури

1. Беліков О.В., Белікова К.О. Побудова сакрального простору середньовічного міста під впливом християнського світосприйняття. Наука. Релігія. Суспільство. 2014. № 2. С. 22–29. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nrs_2014_2_6.
2. Бунин А. История градостроительного искусства. Москва: Государственное издательство литературы по строительству и архитектуре, 1953. 533 с.
3. Вебер М. Избранные произведения / пер. с нем. сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.
4. Город как социокультурное явление исторического процесса РАН. Науч. совет по комплексной проблеме «История мировой культуры» / отв. Ред. Э. В. Сайко. Москва: Наука, 1995. 351 с.
5. Городков А.В., Федосова С.И. Основы территориально-пространственного развития городов: Учеб. пособие. Брянск: Брян. гос. инженер.-технол. акад., 2009. 326 с.
6. Элиаде М. Мифы, сновидения, мистерии / пер. с англ. А.П. Хомик. Москва: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 1996. 288 с.
7. Элиаде М. Оккультизм, колдовство и моды в культуре / пер. с англ. Е. В. Сорокиной. Киев: «София»; Москва: ИД «Гелиос», 2002. 224 с.
8. Элиаде М. Священное и мирское / пер. с фр. Н. К. Гарбовского. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 144 с.
9. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. Учебное пособие. Москва: Интерпракс, 1995. 416 с.
10. Mumford L. The City in History: It's Origins, Its Transformations, and Its Prospects. San Diego: New York: London: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1961. 696 p.

THE TRANSFORMATION OF THE SACRED SPACE OF THE MEDIEVAL CITY

Anastasia Sorochuk

*Lesya Ukrainka Eastern European National University,
Faculty of History, Political Science and National Security,
Department of Philosophy and Religious Studies
Volya Avenue, 13, 43025, Lutsk, Ukraine*

The article determined the main directions of the sacred transformation in medieval of a city space. The paper examines the key objects of the urban environment, reflecting the theocentric culture of the Middle Ages. The author offers the complex approach to medieval town studying. The paper examines to the influence of the theocentrism of the space of the city and city's life. On the basis of analysis by were determining new forms of sacralization of the urban space which is characteristic for the early Middle Ages; also by were determining basic principles of desacralization of the urban space of the late Middle Ages. The author argued that desacralization contributes to destruction of traditional cultural values and determines new forms of the sacred space of a city.

Key words: the space of the city, sacred space, medieval town, profane space, theocentrism, desacralization, the sacred structure of the city.

УДК 27.1

ДИАЛОГІЧНІ ВИМІРИ «ВИСОКОЇ ХРИСТОЛОГІЇ» ЕМІЛЯ БРУННЕРА

Юлія Стрелкова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті аналізуються особливості «високої христології» Еміля Бруннера; акцентується увага на змісті бруннерової концепції одкровення як зустрічі «Я» і «Ти», людини і Бога, на здійсненому Бруннером аналізі парадоксальної єдності одкровення та його словесного закріплення в тексті Біблії. Прослідковується зв'язок розуміння Бруннером істини як зустрічі особистості людини та Особистості Бога з традицією діалогізму в екзистенціальній філософській думці ХХ ст., насамперед із діалектикою «Я – Ти» відношення М. Бубера.

Ключові слова: Еміль Бруннер, діалектична теологія, «висока христологія», одкровення, діалог, істина як зустріч людини з Богом.

Постановка проблеми. Однією з найприкметніших ознак богослов'я другої половини ХХ – початку ХХІ ст. є поступове згасання його інтересу до проблематики богопізнання, а отже, й до теології як можливості помислити Бога (нехай навіть у діалектичний спосіб), і актуалізація досвіду богоспівкування, що виникає в момент зустрічі людини з Богом, зустрічі, яка водночас створює і передумови власне людського спілкування, взятого у його екзистенціальному вимірі. Вельми показовим тут є те, що все гостріше і в сучасному філософсько-гуманітарному дискурсі звучить тема стосунків з Іншим, від філософського переосмислення яких очікується прояснення можливості здобути або ж поновити довіру та причетність. У цій ситуації особливу увагу привертають до себе ті різновиди духовних практик, які є дотичними водночас і до богослов'я, і до філософії, в яких самовизначення людини стосовно Іншого є конститутивним елементом. Тому особливої актуальності набуває звернення до діалектичної теології початку ХХ ст., яка зробила суттєвий внесок у справу становлення традиції діалогізму на теологічному ґрунті, насамперед до аналізу творчого доробку одного з найяскравіших представників неоортодоксії Еміля Бруннера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, пов'язана з аналізом поглядів визначного представника діалектичної теології Еміля Бруннера, є предметом зацікавлення як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Спроби реконструкції і критичного розгляду вихідних ідей швейцарського теолога, діалогічних аспектів його «високої христології» можна відшукати у працях Б. Бланшарда, О. Ворохובהва, Г.Е. Дугласа, Ч.В. Кеглі, Х. Д. Льюїса, А. МакГрата, Т. Петерсена, В. А. Пігчера, В. Пока, Дж. В. Харта, Дж. Хендерсона, Ф. Р. М. Хітчока та ін. Водночас слід визнати недостатній рівень дослідженості означеної проблематики, особливо у вітчизняній релігієзнавчій та історико-філософській літературі, що й зумовлює наше звернення до праць Еміля Бруннера.

Метою дослідження є аналіз діалогічних аспектів христології Еміля Бруннера, зокрема його концепції одкровення як зустрічі людини і Бога.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна поклала кінець цілої історичної епохи, а разом з нею і теологічної епохи – епохи оптимістичної віри в прогрес, яка була відголоском Просвітництва. Війна означала не лише поразку армії; це була й поразка духу, яка загострювала проблему обмеженості людських можливостей, людської безпорадності.

За цих умов людина особливо гостро відчула потребу в Іншому, в Богові, без якого втрачає сенс будь-яка її автономія і позірне всесилля.

Одним із теологічних напрямів початку ХХ ст., в межах якого тема переосмислення взаємин людини і Бога набуває особливої значущості, є діалектична теологія. Причому в цьому питанні серед представників нового теологічного руху ми не бачимо одностайності, однозначності. Можливо, і в такий спосіб проявляє себе діалектичність змістового наповнення вихідних ідей неоортодоксії.

Так, наприклад, у фундатора діалектичної теології К. Барта діалектика божественного і людського означена своєю асиметричністю з її чітко вираженою домінантою на першому, що залишає Бога поза будь-якими буттєво-мисленнєвими визначеннями, а людському буттю надає статусу всього лиш відповіді на Його звернення-запит (Одкровення). Неважко помітити, що в цьому разі відношення «Бог – людина» не тільки перестає бути формою взаємодії співіснуючих в одному часі та просторі сутностей (взаємної дії одна на одну), оскільки тут має місце онтологічний пріоритет Бога, а й взагалі втрачає ознаку бути помисленим (мисленнєво схопленим). Ця ситуація є аналогічною до тієї, яка виникає під час спроби концептуалізувати феномен спілкування, побудувати його теоретичну модель, адже спілкування, якщо його не зводити до інформаційного обміну, завжди поставатиме своєю надраціональною реальністю, до якої мислячий суб'єкт (людина) знаходить себе вже втягненим у ту мить, коли він починає мислити. Взяті саме в цьому сенсі, спілкування набуло парадигмального статусу в сучасній соціально-гуманітарній та філософській думці, щоправда далеко не завжди навіть серед фахівців-філософів має місце усвідомлення унікальності цього феномена.

Прийняття цієї парадигми зобов'язує дослідника вміти не стільки розпізнавати прояви спілкування в будь-якому культурному бутті людини, тобто здійснювати своєю комунікативну редукцію і в такий спосіб зберігати звичний для будь-якого мислячого індивіда когнітивний комфорт як мету і наслідок акту *ego cogito*, скільки готовності від нього відмовитися і, занурившись у глибини людської міжсуб'єктності, стати спроможним до справжньої зустрічі з іншим, але вже не як власним *alter ego*, а як вільним від мого Я іншим суб'єктом (особою). Поза цією зустріччю спілкування в його подієво-екзистенційному вимірі навряд чи можливе. Найскладнішим (проте й найістотнішим за такого підходу до спілкування) є відтворення (утримання) у свідомості усієї парадоксальності буття Іншого, адже сам факт його присутності в ній, тобто відображення його мною вже є актом його схоплення (захоплення) моєю суб'єктивністю, актом своєї панування над ним. Саме цей суперечливий спосіб буття Іншого й утруднює можливість створення власне філософської теорії спілкування й нерідко змушує теоретиків апелювати до релігійних ідей як таких, що спроможні більш адекватно «модельовати» це явище. Особливе місце серед них належить корпусу ідей, висловлених одним із соратників і водночас опонентів К. Барта Емілем Бруннером.

Одним із найменувань концепції Бруннера була «висока христологія»: в ній акцентується увага на значенні особистої зустрічі в Ісусі Христі, яка розглядається ядром християнської віри. Теолог був переконаний у тому, що Бога можна пізнати тільки в особистій зустрічі, і рішуче виступив із критикою релігійного лібералізму з його спрощеними, унітаристськими уявленнями про Ісуса. Відкриття Бога людині є не системою пропозицій, а відбувається аналогічно тому, як Я відкриває себе Ти. Швейцарський теолог наголошує на тому, що розуміє зустріч тільки як істину, що приходить до нас у вірі в самоспілкування Бога. Таке розуміння християнської істини, на переконання Бруннера, має прийти на зміну поширеній у західній традиції суб'єктно-об'єктній антитезі, де істина мислиться чимось статичним і досяжним, тоді як справжнє Біблійне одкровення є завжди динамічним і особистісним, є зустріччю. Ми «не в змозі зробити його об'єктом епістемологічної

дискусії, лише шляхом повернення до його власного джерела, до самоспілкування Бога» [10, р. 334]. Істина як зустріч, віра, екзистенція та любов не може бути досягнута шляхом раціонального аналізу її підстав і змісту.

Варто зазначити, що відстоювана Бруннером позиція була у своїх принципових вимірах тісно пов'язаною з ідейним рухом, що виник у 20-х роках ХХ-го ст. і згодом отримав назву «філософія діалогу (зустрічі)», становлення якого збігається в часі з періодом формування та поширення й самої діалектичної теології і який, на нашу думку, істотно вплинув на неї.

Слід підкреслити, що найбільш повно діалогічний зріз творчості Бруннера знайшов відображення у його праці «Істина як зустріч» («Wahrheit als Begegnung»), що вийшла у 1938 році. У ній Бруннер ототожнює Одкровення із зустріччю двох особистостей, Я і Ти, людини і Бога. Тобто Одкровення здійснюється у діалозі Бога і людини. Нагадаймо, що сучасна філософія все частіше говорить про діалог як про той топос, про те місце, в якому відкривається справжнє буття. Бруннер, своєю концепцією, зокрема намагається подолати крайнощі об'єктивізму та суб'єктивізму, зазначаючи, що в теології К. Барта ми бачимо неподолану форму об'єктивізму, а в Бультманівській реакції на Барта – нову форму суб'єктивізму [8]. Бруннер відстоює думку, що єдиним виходом із глухого кута суб'єктивізму та об'єктивізму в християнському сповіщенні є розроблення теми «істина як зустріч» як основного принципу християнського послання.

Тут слід підкреслити, що на розробку Бруннером концепції істини як зустрічі людини з Богом суттєвий вплив мали ідеї двох мислителів-екзистенціалістів ХХ ст. – Фердинанда Ебнера і Мартіна Бубера. І насамперед своєрідний ідейний діалог Бруннера з Бубером мав вирішальне значення для відкриття швейцарським теологом біблійної концепції істини як зустрічі людини з Богом. М. Бубер у своїй програмній праці «Я і Ти» (1923) обстоює ідею існування більш глибокої, порівняно зі звичною для нашого повсякденного сприйняття, реальності – діалогу. Щоб пізнати природу божественного одкровення, стверджував Бруннер в унісон із Бубером, необхідно навчитись розрізняти два види істини і знання: «істина-воно» та «істина Ти». Перше стосується світу речей, безособових реалій, а друге – світу людей та вищих, духовних сутностей. Бубер у цьому зв'язку зазначає, що «людина не може жити без Воно. Але той, хто живе лише Воно, той не є людиною» [1, с. 35–36]. З іншого боку, в кожній сфері через все існуюче людський погляд «ловить край Вічного Ти, в кожному наш слух ловить його віяння, в кожному Ти ми звертаємось до Вічного Ти» [1, с. 18]. Таким чином, Бубер уважає, що відношення Я – Ти може бути встановлено не тільки між людьми, а й між людиною та всім живим та неживим світом, а це можливо, коли в кожному Ти ми звертаємось до Вічного Ти – Бога. Цю Буберову ідею Бруннер адаптує до християнського віровчення. Діалогічний підхід швейцарського дослідника до теології, на думку А. МакГрата, певною мірою укорінений і в прочитанні швейцарським дослідником праць С. К'єркегора [9, р. 16].

Сутність християнства, за Бруннером, полягає в зустрічі людини з Богом. Ця подія вимагає від людини особистого вільного волевиявлення, здатності відгукнутися на заклик та взяти на себе певні зобов'язання. Вона вимагає від людини змінити розуміння себе. Сутність Євангелія, як зазначає Бруннер, це наша особиста зустріч. Справжнє Одкровення – це не якісь раціональні слова, не якісь букви, які можна прочитати; це глибоко особистісна подія, що розгортається як зустріч з Іншим. Це той момент, коли долаються суб'єкт-об'єктні відносини, що виникають нові буттєві стани. Бог у цій зустрічі передає нам не набір раціональних свідчень чи якусь інформацію про себе, а безпосередньо самого себе. Він «надає себе мені», він говорить: «Я є Істина і Життя»; і «Ця істина», зазначає Бруннер, «є особиста зустріч» [4, р. 371].

Бруннерівське розуміння біблійного уявлення про істину як зустріч покликаний символізувати еліпс із двома фокусами: з одного боку, самокомунікуючий Бог, з іншого –

людина, яка дає відповідь. Ця концепція теологічного еліпса виражає особистісну природу божественної комунікації. Неправильне ж розуміння чи диспропорція стосовно фокусів, як уважає Бруннер, може привести до помилок суб'єктивізму чи об'єктивізму. Так, ті, хто підкреслює значення трансцендентного Бога, як того, хто єдиний повинен відкрити себе, без відповідного наголосу на особистісній природі одкровення, схильні до помилок об'єктивізму; ті ж, хто робить наголос на відповідальності людини та її свободі ціною об'єктивної реальності Божественного саморозкриття, тяжіють до суб'єктивізму [8].

Звідси Бруннер робить висновок про те, що слово, котре зафіксоване в євангелістами, є Одкровенням лише умовно, адже воно містить у собі момент людського розуміння, людського відношення й людської реакції на нього. Тому Писання є, з одного боку, свідченням про Ісуса Христа і в цьому сенсі воно є джерелом віри, джерелом богословських вчень, а з іншого – його не можна назвати буквально зверненням Бога до людини. Будь-який переклад божественного на людську мову обмежує божественне, тому слід доволі критично поставитись до тексту Писання. «Промовлене слово – опосередковане одкровення, яке свідчить про істинне одкровення: Ісуса Христа, уособлення Бога...» [5, р. 25]. Найважливішою ж є сама подія особистісної зустрічі людини і Бога.

Отже, позиція Бруннера є своєрідною спробою подолання бартової «теології кризи», в якій усе світське не спроможне адекватно свідчити про Бога, спробою знаходження в людині того, що (хто) опосередковує її шлях до Бога. Таким посередником є Христос. Бруннер переконаний, що церква хибить, коли тлумачить Одкровення сукупністю доктринальних істин про Бога, а не як Самоодкровення Боже. На його думку, істина сама по собі є завжди особистісною, як і у К'єркегора. Істина як зустріч – це не просто правдива інформація. Метою одкровення є більше, ніж передання інформації, хай навіть це буде інформація про Особистого Бога, який очікує особистої відповіді від Його творіння. Таким чином, Бруннер розглядає божественне одкровення перехідною подією між двома суб'єктами [4, р. 32]. Це істина, яка руйнує безособистісні поняття істини і розуму. Вона може бути виражена лише у формі Я – Ти [7, р. 24], переконаний Бруннер. Тому Одкровення неможливо досягнути умоглядно чи інтелектуально; до нього слід поставитися як до акту Божого, насамперед як до акту явлення Христа. Безумовно, таке одкровення безпосередньо пов'язане із втіленням Бога в Ісусі Христі і є «внутрішнім свідченням Святого Духа про Ісуса Христа». Це свідчення дає віруючому можливість завжди знаходитись в присутності Христа: «Тільки в цьому Слові Святого Духа Божественне одкровення в Ісусі Христі преображається в живе й дієве слово Боже, звернене до людини, в якому метафора історичного одкровення Deus dixit (Бог сказав), перетворюється в Deus dicit (Бог говорить)» [5, р. 30].

Відтак Бог розкриває себе, по-перше, особистісно, а по-друге, історично, тобто як Христос. Таким чином, істина – це не щось незмінне у вічному світі платонових ідей, що нами пригадується чи теоретично розкривається, а щось, що відбувається в просторі і часі. Істина виникає саме як часовий та просторовий акт Божий. Водночас Бруннер підкреслює, що змістом цього акту є Сам Бог, а не комплекс ідей та доктрин про Бога. Одкровення Боже і є Богоявленням, тобто актом, у якому сутність та явище збігаються, актом, у якому Бог являє самого себе. В Одкровенні Бог присутній як Бог, а не як повідомлення, звістка про себе; ця часово-просторова присутність втілена в особі Христа, наділеного Святим Духом.

На переконання Бруннера, сама сутність християнства знаходить свій вираз у зустрічі людини з Богом. Пізнання Бога (як глибинно особистісний акт) виходить за межі характерного для предметного світу суб'єктно-об'єктного дуалізму й потребує особистого вирішення й відгуку. Спроби описати божественну, абсолютну істину за допомогою безособових термінів, що є прийнятними для характеристики природних, предметних

процесів, є плодом марних зусиль самотнього людського розуму, який бажає говорити про неї, точніше, про Нього [2, с. 111]. Е. Бруннер уважав, що слова і судження про Бога не слід розглядати як одкровення, оскільки в них відбувається своєрідне «заземлення» божественної сутності, повернення Бога до кола матеріальних предметів. «Ні слово, ні мова не здатні передати таємницю Бога як Особистості [5, р. 16], – підкреслює швейцарський теолог. – Навіть апостольське свідчення, яким би важливим воно не було для нас, не повинно ставати об'єктом віри, хоча воно і є невід'ємним елементом християнського віровчення. Істинне одкровення завжди є подією особистих взаємин в момент зустрічі людини і Бога, яка відкриває людині Всевишнього: «Одкровення – це животворне, оновлююче спілкування» [5, р. 20]. Одкровення «відкриває те, якими речі дійсно є. Воно дає нам можливість бачити світ та самих себе з точки зору божественної перспективи» [9, р. 23].

Швейцарський теолог відстоює думку, що правда про Бога відкривається не за допомогою раціонального аналізу та абстрактного теоретизування, а завдяки особистій зустрічі з Ним, яка є вищим рівнем людських сподівань і виразом віри та любові до Всевишнього. Бруннер, намагаючись подолати перепоми як хибного об'єктивізму, так і хибного суб'єктивізму, наголошував, що (відповідно до біблійного свідчення) Бог завжди прагне наблизитись до людини, а людина – до Бога, і їхня зустріч відбувається в Ісусі Христі. На думку швейцарського дослідника, тільки Бог може виступити в ролі ініціатора такої зустрічі, проте це не означає абсолютної пасивності чи залежності від Бога самої людини. Для Бога кожна людина є вільною та відповідальною особистістю, яку Він любить і у якій є завжди вибір: реалізувати можливість зустрічі, прийняти божественну благодать чи відкинути її. Бруннер вважає, що «те, що, здобуте чи народжене є спрямованістю людської волі до Бога, один єдиний акт у якому людина є дійсно вільною і який є цілковито її актом» [3]. І сам акт Бога є немислимим без відповідального акту людини; в цій відповідальності людина має своє буття. «Віра не полягає просто в пасивному прийнятті; вона завжди означає, водночас, акт «витагування себе...»» [6, р. 81]. Зважаючи на абсолютність і незбагненність Божества, зазначає Бруннер, можна було б прийти до висновку, що в цій зустрічі з Богом людина є цілковито пасивною і приймаючою, хоча насправді вона є також і агентом, що вона є цілковито детермінованою, але вона є також і вільною, що дар благодаті є безумовним, але він є також зумовленим нашою, людською готовністю прийняти його.

Слід підкреслити, що зустріч (як спосіб віднайдення істини) фігурує у Бруннера в тому ж самому значенні, що й у О.-Ф. Больнова – виразника і дослідника ідей екзистенціальної філософії. Отже, якщо філософія зустрічі – це філософія діалогу в його екзистенційному вимірі, то й теологія Бруннера може бути витлумачена не стільки як теологія діалектична, тобто така, що уможлиблює синтез протилежностей Бога і людини у ідеї Христа, скільки як теологія діалогічна, в якій Христос постає як висвітлена у момент взаємної зверненості один до одного Бога і людини екзистенційна істина, що тотожна надмисленнєвій, невичерпній у своїй глибині події буття – особистісній зустрічі.

Із точки зору Бруннера, оскільки Бог – особистість, до його пізнання можна застосувати поняття «істини Ти». Тому християнська істина – подія, що відбувається в переламний момент зустрічі людини з Богом, коли Бог говорить, а людина відповідає. Тільки така істина віддає належне свободі, відповідальності та іншості людської особистості, тільки вона здатна зберегти в цілісності сутність Євангелія, зробити можливими справжні взаємини з Богом.

Висновок. Отже, у творчості одного з визначних представників діалектичної теології знайшов своє відображення трагізм людського існування початку ХХ ст., періоду першої світової війни та повоєнної епохи, коли людина особливо гостро відчула свою безпомічність, неспроможність самотійно, без зовнішньої, божественної підтримки і допомоги вистояти, зберегти себе. Саме тема зустрічі з Богом, особистісного діалогу з ним стала визна-

чальною для швейцарського теолога в його розумінні одкровення та христології. Ця тема істини як зустрічі особистості людини та Особистості Бога є, на переконання Бруннера, не тільки дійсно біблійною, діалектичною, а й, на нашу думку, суголосною обґрунтуванню значущості проблематики діалогізму в екзистенціальній філософській думці ХХ ст., насамперед діалектиці «Я – Ти» відношення М. Бубера. Концепція одкровення як зустрічі «Я» і «Ти» стала підставою характеризувати богословський підхід Бруннера як «біблійний персоналізм», а надання цій ідеї особливого статусу та розгляд її як визначальної для розуміння змісту христології суттєвим чином вплинули на подальший розвиток теологічної думки.

Список використаної літератури

1. Бубер М.Я и Ты. Два образа веры. Перевод В.В. Рынкевича. Москва: Республика, 1995. С. 16–92.
2. Гренц С., Олсон Р. Богословие и богословы XX века / Пер. с англ. О. Розенберг. Черкассы: КОЛЛОКВИУМ, 2011. 520 с.
3. Blanshard B. Reason and Belief. London: George Allen & Unwin Ltd., 1974. 620 p. URL: <https://www.giffordlectures.org/books/reason-and-belief>
4. Brunner E. Revelation and Reason / trans. Olive Wyon. Philadelphia: The Westminster Press, 1946. 440 p.
5. Brunner E. The Christian Doctrine of God. Dogmatics. Vol. I. Philadelphia: The Westminster Press, 1950. 361 p.
6. Brunner E. The Divine Imperative: A Study in Christian Ethics. London: Lutterworth Press, 2003. 732 p.
7. Brunner E. Truth as Encounter / trans. Amandus Loos. London: Lutterworth, 1962. 210 p.
8. Douglass Herbert E. Emil Brunner's theology of preaching. URL: <https://www.andrews.edu/library/car/cardigital/Periodicals/AUSS/1967-1/1967-1-01.pdf>
9. McGrath Alister E. Emil Brunner: A Reappraisal. New York: John Wiley & Sons, Ltd., 2014. 264 p.
10. The Theology of Emil Brunner. Charles W. Kegley, ed. New York: Macmillan, 1962. 395 p.

DIALOGIC DIMENSIONS OF EMIL BRUNNER'S "HIGH CHRISTOLOGY"

Yuliia Strielkova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The author analyses the main features of Emile Brunner's "High Christology"; the special attention is accented on maintenance of his conception of revelation as an encounter of "I" and "Thou", man and God, on Brunner's analysis of paradoxical unity of revelation and its verbal fixing in text of Bible. The article stresses the connection of understanding of truth as encounter of personality of man and Personality of God with the tradition of dialoguism in the existential philosophical thought of XXth century, first of all, with M. Buber's dialectics of "I – Thou" relation.

Key words: Emil Brunner, dialectical theology, "high theology", revelation, dialogue, truth as encounter.

УДК 1(316)

СОКРАТ ПРО СПРАВЕДЛИВІСТЬ

Руслан Шмат

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008 м. Житомир, Україна*

У статті проаналізовано життя Сократа крізь призму показового судового процесу над філософом. Акцентовано увагу на пристрасному прагненні Сократом справедливості, який дійсно замислювався над питанням цінностей, але він повністю відрізняється від Софістів тим, що вони вчили того, як досягти успіху в суспільстві, тоді як Сократ наполягає над пізнай самого себе. Розглядається відношення Сократа до законів, де Сократ переконаний, що ніколи не треба робити незаконно. На думку Сократа, навіть на несправедливість не треба відповідати несправедливістю, як уважає більшість, тому що в жодному разі не слід робити несправедливо. Сократ упевнений, що треба ні відплачувати за несправедливість несправедливістю, ні робити комусь зло, навіть якщо хтось тобі зло заподіяв. Навіть несправедливий смертний вирок не змусив його відчувати себе приниженим, скільки він ганьбить не самого Сократа, а тих, хто ухвалив його.

Ключові слова: добро, зло, суд, чесноти, обвинувачення, втеча, закони, справедливість.

Справедливість є вічною темою роздумів людини і метою її діяльності, актуальність проблеми справедливості є зворотною стороною її вічності. Справедливість має свій конкретний сенс для кожного покоління, інтерес до проблеми справедливості особливо зростає в епоху криз і перемін, зміни цінностей і традицій. Епохи соціально-політичних криз є вирішальними, поворотними моментами в духовному розвитку людства, вимагаючи як пошуку нових загальнолюдських цінностей і ідеалів, так і переосмислення і переоцінки старих. Справедливість є однією з центральних цінностей, її значення для людини і суспільства незаперечні. Необхідність у справедливості визначається соціальною практикою, ідея справедливості виступає об'єднуючою ідеєю. Суспільство, що знаходиться в стані реформування і переходу в новий стан, особливо вразливе, нестійке і потребує цементуючої ідеї. Вибір ідеї є вже певною мірою вибором дороги, помилкова ідея може призвести до нових страждань і катастроф. Подальше поглиблення теоретичних та практичних поглядів про справедливість пов'язане з ім'ям філософа Сократа

Метою статті є висвітлення показового судового процесу над Сократом та його ставлення до справедливості, заради якої філософ готовий померти.

Виклад основного матеріалу. У лютому 399 р. до н. е., починається судовий процес над 70-літнім жителем міста Афін – філософом Сократом. У тогочасних Афінах не існувало інституту обвинувачення, на відміну від сучасності, де стороною обвинувачення виступає орган прокуратури (прокурор). У ролі сторони обвинувачення міг виступати будь-який повноправний афінянин, який передавав обвинувальний акт у письмовій формі архонту-басилевса, а той повинен був з обвинувальним актом ознайомити підсудного. Архонт-басилевса один із дев'яти архонтів (вищих державних посадових осіб), до компетенції якого належали справи та спори про релігійні проступки та злочини проти моральних засад.

Скаргу в суд на Сократа подали троє афінських громадян: молодий посередній поет Мелет, політичний діяч, шкіряник Аніт і ритор Лікон. Ці ж особи і виступали стороною

обвинувачення на суді. Аніт був ображений за ремісників і політиків, Лікон – за риторів, Мелет – за поетів, бо Сократ висміював і перших, і других, і третіх. Текст обвинувального акту, за Діогеном Лаерцкім, звучав так: Сократ винен у тому, що не шанує богів, яких шанує місто, а вводить нові божества, і винен у тому, що розбещує юнацтво; а покарання за це – смерть» [1, с. 116].

Варто зазначити, що афінське судочинство формувалося тривалий час і було достатньо демократичним, відкритим і складно-вибагливим. Справа Сократа розглядалася в одній із колегій суду геліастів, тобто суду присяжних. Ця колегія налічувала 501-го суддю, вибраних із різних верств суспільства. Учасники судового засідання отримували плату в 3 абола. Підсудному доводилося виправдовуватися перед натовпом (або ж великим зібранням). На судовий процес щодо Сократа зібралася безліч публіки. Адже не було афінянина, який би не знав Сократа, не було і такого, хто не знав би Аніта. Можна навіть припустити, що суд став сенсацією, бентежив населення, тому що впливова особа поліса (міста-держави) Аніт вимагає смерті прославленого мудреця, софіста, балакуна Сократа. Про значимість суду над Сократом свідчить і те, що на нього відвели повний день. Зазвичай суд протягом дня розглядав 2–4 справи.

Отже, учасниками судового процесу були: підсудний – 1, обвинувачів – 3, суддів – 501. Саме суддям і належало вирішити долю Сократа, тому вони повинні були її вирішити по совісті та справедливості, про що вони поклялися у своїй присязі. Афінській кримінальний процес проходив у два тури. У першому турі присяжні повинні були абсолютною більшістю голосів визначити, чи обвинувачений винен, чи ні. У другому турі вони мали, після встановлення вини підсудного, призначити для нього покарання.

У діалозі Платона «Апологія» де Сократ захищає сам себе перед судом, він називає першим своїм обвинувачем комедіографа Аристофана, звісно ж не промовляючи його імені. Але все настільки зрозуміло, що не виникає жодного сумніву щодо цього [2, с. 21]. Аристофан – великий старогрецький поет, «батько комедії», найбільш ушлюблений представник старогрецької комедії, для якої характерна гостра політична сатира. Аристофан присвятив Сократу дві комедії («Птахи», «Хмари»). У комедії «Птахи» він представляє його як хіпі свого часу, жартуючи над тими, хто мав довге волосся, хто не мився, голодував словом поведився по сократівськи. Звичайно це шарж, але з іншого боку він висміює Сократа ще за життя і це означає, що абсолютно хибним не може бути все.

Ще задовго до судового процесу, Аристофан зробив Сократа головним персонажем своєї п'єси «Хмари», яка має комічний характер. Аристофан із метою висміяти Сократа розповідає, як старий Стрепсіад мучиться через фінансові борги і єдиним можливим способом налагодити справи є послати сина вчитися до софістів, які вчать того, як праве діло зробити неправим і навпаки. Але син категорично відмовився йти вчитися до модних філософів. Тоді Стрепсіад сам іде до школи. По дорозі він здибав Сократа, який, підвішений у коші, розмірковує про таємниці потойбічного життя, і цілу юрбу його учнів. Сократ розтлумачує Стрепсіадові, що, по-перше, немає ніяких богів, крім хмар, що немає й і самого Зевса Олімпійського, місце якого займає вихор. Тобто Сократ у п'єсі «Хмари» зображений шкідливим філософом-софістом, що підриває підвалини традиційної суспільної моралі. Його Сократ – це збірний тип псевдомудреця, шарлатана й наставника в пороках, якому приписані теорії різних натурфілософів, від яких реальний Сократ був дуже далекий. Уже в цій комедії можна віднайти два основні закиди: закид у безбожності, яка виражається в тому, що Сократ пояснює явища природи без впливу богів (стародавні греки вірили в цілковиту залежність усіх явищ природи та всього людського життя від волі богів) та закид псування молоді. Це псування поля-

гає ніби в тому, що він навчає юних тому, як можна брехню видавати за правду, і прищеплює їм неповагу до батьків, традицій, законів.

Порівнюючи ідеї Сократа з тим, на що здатний він сам, рядовий грек думав, що це дійсно якісь хмари. І Аристофан у комедії це і відображає, тому що Аристофан, будучи великим комедіографом, не доріс до рівня великого філософа. Філософи – це особливий тип людей, які присвячують своє життя тому, щоб поліпшити, вдосконалити людину. За Сократом ходили натовпи, деякі, щоб посміятися над ним, проте багато прозрівали. Спочатку приходили просто потішитися над тим, як Сократ із його кирпатим носом, його товстим животом, кривими ногами, виряченими очима просвітлює публіку в галузі моралі, при цьому постійно її смикаючи, постійно іронізуючи, постійно приголомшуючи її чимось.

Сократ був афінським громадянином, палким патріотом. Батько Софроніск – скульптор і каменяр, мати Фенарета – повитуха-акушерка. Ні в зовнішності Сократа, ні в його поведінці не було нічого аристократичного. Його часто бачили босоніж на базарах і майданах. Одяг у нього був один і той же взимку і влітку, навіть гірший, ніж у рабів. Тобто рід був не знатний, але, як відомо, Афіни – це демократичне місто, в якому кожен може утвердитися завдяки своєму таланту. Але спеціальності у Сократа теж не було ніякої, тому важко сказати, чим він, власне, займався. Проте одне його заняття дійсно можна вважати певною професією. Воно полягало в тому, що він постійно ставив усім які-небудь запитання, наприклад, що таке справедливість.

Сократ ходить повсюди, він чує початок розмови, вклинюється в неї і починає своє відоме сократівське випробування: якщо ти пророк, то скажи, що є священне, якщо полководець, що є мужність, якщо ти відомий своєю справедливістю, скажи, що таке справедливість. Ставлячи питання за питанням, він просить тебе визначити той від чесноти, яким, як передбачається, ти володієш. Не важко здогадатися, яке це викликало роздратування і злість, якщо уявити юнаків, які посміхалися або «хихикали», бачачи, як хтось із видатних громадян не міг відповісти Сократу і потрапив у незручне становище. Але Сократ, зображуючи себе простаком, завжди робив вигляд, що всі невдачі свого співрозмовника приписує тільки собі. Людина здавалося б досягла істини і раптом виявляється за цим методом, що вона абсолютно її не досягла і більш того, вона взагалі нічого не знає по цьому методу іронії. Тому метод іронії в знаменитій фразі: «Я знаю, що я нічого не знаю». Якщо людина іронізує над своїми власними заслугами і достоїнствами – це добре. Бо вона тоді очищає себе від цього самовдоволення, яке сковує її творчі сили. Самовдоволена людина нічого не хоче міняти.

Оскільки в суперечках він був сильніше, то нерідко його били і тягали за волосся, а ще того частіше висміювали і паплюжили; але він сприймав усе це, не опираючись. Одного разу, навіть отримавши стусана, він і це стерпів, а коли хтось здивувався, він відповів: «Якби мене брикнув осел, хіба став би я подавати на нього в суд?» [1, с. 110].

Потім Сократ приступав до другого етапу – продовжував стверджувати, що людина все ж таки знає, просто вона не може сказати, що я знаю, що я нічого не знаю. Ми за інерцією робимо наголос на другій частині «Я знаю, що я нічого не знаю». Я скептик, адже все відносно. І тут Сократ раптом несподівано розвертається в бік софістів і ставить їм в докір, що ну це ж я знаю – істина існує! Сократ іноді жартував і говорив, що його мати теж саме робила, вона допомагала вийти плоду з утроби назовні. Тому він сам нічого не пропонує, а спільними зусиллями під час бесіди він починає прояснювати не зрозуміле. Поступово, не обрушуючи шквал ерудиції, якою звичайно Сократ володів, він на прикладі найпростіших речей підводить людину до розуміння найважливіших для неї істин: що є правда, що є справедливість, що є чеснота, що є держава, що є закони тощо. Це повивальне мистецтво повільно в натовпі виробляє певний катарсис, очищення.

Головна думка Сократа – це дивне і дивовижне його висловлювання, що добро, і знання одне і те ж. Коли ми прагнемо до якогось глузду, то ми розуміємо, що, крім інформації, є бачення якогось сенсу. Ну а сенс завжди несе трішки етичне навантаження. Також ми можемо міркувати про чесноти, допоки ми діємо несвідомо або ненавмисно, це ж недобре і це ж наше стремління, це емоції або обставини. А все ж таки людина справедлива – це людина, яка свідомо виконує те, що вона повинна виконувати, а не те, що їй хочеться. Але для цього їй необхідна свідомість, а свідомість – це форма знання. Ось навіть два цих простих міркування показують, що в знанні є заряд етики, а в моралі якась вимога знання і свідомості. Але Сократ, як належить генію, бачив точку, де ці лінії перетинаються. У цій точці знаходиться людина, він прорвався в цей вимір, де існує конкретна людина.

Він говорив, що є одне тільки благо – знання; одне тільки зло – нещасття. Коли він почув у драмі Еврипіда такі слова про справедливість: «Чи не краще пустити її напризволяще. То він встав і вийшов геть: не смішно, сказав він, що зниклого раба ми не лінуємося шукати, а справедливість пускаємо гинути напризволяще?» [1, с. 112].

Сократ насправді пристрасно прагне справедливості. Він насправді замислюється над питанням цінностей, тому Сократ великий вихователь, як його часто називають у діалогах Платона. Але він відрізняється від софістів тим, що вони вчили того, як досягти успіху в суспільстві, тоді як Сократ наполягає над пізнай самого себе. Цьому вислову Сократ надає особливий сенс. Пізнати самого себе не означає пізнати пристрій свого тіла або навіть про свою психологію. Це означає, що ти єдина точка на землі, саме ти, твоє я, яке може від свого імені щось робити і робити, скажімо добро, справедливість. Немає симетрії добра і зла. Коли ти робиш зло, то ти робиш не від свого імені, а від імені пристрастей, природи схильностей. Тобто ти завжди своє «я» повинен віддати якомусь потоку. Але коли ти робиш добро, то ти за нього відповідаєш і робиш його ти. Це і означатиме усвідомити себе і пізнати себе. Звідси починається суспільне служіння Сократа. Оскільки пізнай самого себе це не тільки турбота про себе, а й про інших.

У свої 70 років Сократ знав місто у всіх фазах його розвитку. Переможця Перських воїн, сильного главу Афіського союзу куди стікалися мудреці зі всієї Греції щоб прославити тут своє ім'я. З іншого боку, він знав і Афіно-Пелопоннеські війни (431–404 роки до н. е), в яких він тричі героїчно брав участь. Учасниками Афіно-Пелопоннеського військового конфлікту були Делоський союз на чолі з Афінами і Пелопоннеській союз під проводом Спарти. Між Афінами і Спартою давно існували протиріччя. У чималому ступені вони були зумовлені різним політичним устроєм держав. Афіни були демократією, тоді як у Спарті влада знаходилась в руках олігархії. У полісах, які входили з ними в союз, обидві сторони намагалися затвердити аналогічний власний державний лад. У цій війні Афіни зазнали поразки, втративши високі стіни, флот і природно свою демократичну єдність. Під натиском Спарти народні збори Афінів обрали олігархічний уряд із 30 осіб. Тому на короткий період в Афінах у квітні-грудні 404 року до н. е. встановилася олігархічна влада «Тридцяти тиранів», відкрито підтримуваних Спартою. Найбільш відомим із них був Критій – учень Сократа. 30 тиранів розгорнули в місті справжній терор як проти своїх політичних супротивників, так і просто проти багатих людей, чийми засобами бажали заволодіти. Спочатку Уряд 30 тиранів хотів залучити Сократа на свій бік як людину вельми популярну в народі і суспільстві. Але він від цього ухилився, ризикуючи зазнати репресій. Тоді Сократу сказали, щоб він замовк, перестав проповідувати незрозумілі речі. Фактично Сократ був в опозиції до олігархічної влади 30 тиранів. Однак через деякий час олігархія була повалена, тому в Афінах відновилася демократія. У цей час нова демократична афінська влада вирішила влаштувати якийсь показовий процес. Нічого розумнішого не придумали, як судити Сократа.

Нам відомо, що великі люди завжди мають заздрісників, недоброзичливців, ворогів. І звичайно у Сократа такі були. Насамперед ті випещені аристократи, яким не подобалося, що діти бігають до босоногого Сократа, тобто відбиваються від рук. Для них тепер головне – Сократ, а не батьки. Це викликало велике занепокоєння в суспільстві. У Аристофана ми бачимо, що Сократ замінює божества поліса трьома дивними невідомими сутностями. Це хмари, мова і порожнеча. Так само Сократ переконує юнака Фідипіда, що син має право відшмагати батька. І це був привід до серйозного звинувачення в розбещенні молоді. Був закон, якому амністії підлягали всі злочини скоєні під час Пелопоннеських війн і під час правління «Тридцяти тиранів». Із цього вони не могли прямо засудити Сократа з політичних причин і звинуватили його в неблагочесті. Водночас процес проти Сократа мав політичне підґрунтя. Обвинувачення опосередковано звучало в тому, що Сократ виступає проти афінської демократії і своїми розмовами деструктивно впливає на молодь, вселяючи їй ненависть до демократичного ладу та намагається його повалити.

На судовому процесі першими виступали обвинувачі, а потім підсудний. Промови обвинувачів Мелета, Аніта і Лікона були гучними, пересипані модними тоді риторичними прикрасами й наповнені переконливими аргументами та справили позитивне враження. Афінський закон вимагав, щоб обвинувачений сам виступав на свій захист. Проте не всі були настільки грамотні, щоб могли підготувати собі промову на належному правовому й літературному рівні. Цим в Афінах займалися так звані «логографи», які за гроші складали для відповідачів захисні промови, що їх потім ці виголошували на суді.

Захисну промову для Сократа написав найбільш відомий афінський логограф того часу Лісій; філософ, прочитавши її, сказав: «... Чудова у тебе промова, Лісій, та мені вона не личить», бо ця промова швидше судова, ніж філософська. «Якщо промова відмінна, – запитав Лісій, – то як же вона тобі не до лиця?» «Ну, а багатий плащ або сандалі хіба були б мені до лиця?» – Відповів Сократ [1, с. 111].

«Тим-то, афіняни, я промовляю тепер не заради себе самого, як це може комусь здатися, а заради вас, аби ви, засудивши мене на смерть, не втратили дару, одержаного вами від Бога. Адже якщо ви мене стратите, то вам нелегко буде знайти другого такого, який би – смішно сказати – немов гедзь, приставлений Богом до нашого міста, мов до коня, великого й благородного, але зледачілого від жиру, який потребує того, щоб його підганяв якийсь гедзь. І бачиться мені, що Бог послав мене в це місто, що чимсь таким для міста є саме я, посланий йому Богом, аби я, цілими днями повсюдно вештаючись, кожного з вас без упину будив, намовляв і картав. Другого такого вам нелегко буде знайти, афіняни, а мене ви не захочете позбутись, якщо мені повірите» [2, с. 32].

Захисна промова Сократа має характер невимушеної розмови з Мелетом і суддями – розмови – улюбленого засобу Сократа розглядати те чи інше філософське питання. Крім того, в Афінах був звичай, що обвинувачені для пом'якшення вироку намагалися розчулити серця суддів: одягнені якнайнужденніше, вони приводили до суду своїх заплаканих рідних, самі плакали й просили милосердя. А Сократ відкинув цей загальноприйнятий прийом як недостойний невинуватої людини.

У своїй промові – відповіді обвинувачам – Сократ доводив, що не почуває себе ні до якої вини, навпаки, він твердив, що виконував із Божої волі благородну місію морального піднесення афінських громадян і не виявляв ні крихітки покаяння. Він говорив: «Адже я тільки й роблю, що ходжу та переконую кожного з вас, молодого й старого, турбуватись раніше й сильніше не про ваші тіла і гроші, а про душу, аби вона була якомога кращою...»

На підставі голосування Сократ був визнаний винним 281 голосом проти двохсот двадцяти. Тепер, у другому турі, залишилось визначити кару для засудженого. Закон доз-

воляв йому самому запропонувати кару, м'якшу від тієї, яку пропонував обвинувач. Якби Сократ хотів урятувати своє життя, то міг би від себе запропонувати вигнання, ув'язнення або великий штраф, який за нього готові були заплатити його друзі.

Багато що, афіняни, не дозволяє мені обурюватися тим, що зараз сталося. Тим що ви мене засудили і між іншим тим, що не стало для мене несподіванкою. Яке ж покарання повинен я покласти сам собі. Що підходить для людини заслуженої і водночас бідної, яка потребує дозвілля заради вашого повчання. Для подібної людини немає більш нічого кращого, ніж дармовий обід у Пританеї [2, с. 36]. Пританея – їдальня при урядовому органі Афін для особливо важливих громадян, серед яких були переможці Олімпійських ігор. Олімпійці були для афінян майже святі істоти. І от цей «нахабний» Сократ таке зажадав. Взагалі, з іншого боку, це загадка, навіщо Сократ став дратувати натовп присяжних. Він що, хотів смерті?

Напевно, Сократ говорив щось такого змісту: думка – це найголовніше. Це означає, що якщо думка неправильна, вона веде до зла і несправедливості, і це необхідно викоринувати всіма силами, а покарання має бути саме найвище, а якщо Сократ правий, то його варто нагородити. Але найголовніше, що він зумів збунтувати натовп і вселити їм думку, що річ іде про дуже серйозне, про смертельно важливе. Якщо греки пишаються своєю філософією, справедливістю, мудрістю, то це необхідно визнати; життям потрібно відповідати за такі речі!

Така горда поведінка аж ніяк не сподобалась судцям, вона настільки їх роздратувала, що під час другого голосування, яке мало визначити міру покарання для відповідача, навіть ті судді, які раніше виправдали Сократа, тепер проголосували за смертну кару для нього. У результаті Сократа засудили до смерті, і тепер за засудження було подано ще на 80 голосів більше.

У третій частині промови, яка була останнім словом Сократа, він звертається до суддів «А зараз, афіняни, я хотів би провістити майбуття вам, які мене засудили. І ось я заявляю, афіняни, вам, які мене вбили, що зразу після моєї смерті спіткає вас кара, куди тяжча, клянусь Зевсом, від тої смерті, якою ви мене покарали. Учинивши це, ви сподівалися, що таким чином звільнитесь від необхідності здавати звіт про своє життя, а я вам кажу, що трапиться з вами щось цілком протилежне: більше знайдеться таких, які будуть вас картати – я досі їх стримував, а ви цього не помічали. Вони будуть тим прикріші, чим вони молодші, і ви будете ще більше обурюватись. І справді, якщо ви вважаєте, що, вбиваючи людей, змусите їх не картати вас за те, що живете несправедливо, то ви глибоко помиляєтесь. Такий спосіб самозахисту і не цілком надійний, і негарний, а ось вам спосіб і найкращий, і найлегший: не затуляти рота іншим, а самим старатися бути якомога кращими. Провістивши це вам, тим, що мене засудили, я залишаю вас» [2, с. 39].

Згодом натовп охолов і майже легально сказали, що в загальному, Сократ може втекти з майже не охороняємої в'язниці. Після цього Сократ починає другу частину цієї битви і вважає такий вчинок втечі несправедливим, а тому обговорює питання: чи добре, чи справедливо він вчинить, якщо він самочинно, не питаючи згоди держави, утече із в'язниці [2, с. 47]?

Сократ переконаний, що ніколи не треба робити незаконно. «Навіть на несправедливість не треба відповідати несправедливістю, як це вважає більшість, тому що в жодному разі не слід робити несправедливо» [2, с. 47]. На думку Сократа, «не треба ні відплачувати за несправедливість несправедливістю, ні робити комусь зло, навіть якщо хтось тобі зло заподіяв» [2, с. 48].

Із цією метою він уособлює сам афінський Закон, дає йому мову і змушує його говорити. Так, цей уособлений Закон відповідає на питання Сократа, що задумана втеча – поганний і несправедливий вчинок [2, с. 48].

Сократ вважає, що він не має морального права тікати з в'язниці навіть тоді, коли держава образила його і засудила несправедливо, тому що він зобов'язаний афінському закону всім своїм існуванням. У разі його втечі з в'язниці Закони йому скажуть: «Сократе, невже так ми з тобою домовилися? Невже ти ладен не вважати чинними судові вирок Держави, хоч які вони є? Не дивуйся, Сократе, нашій мові, але відповідай нам, тому що це твій звичай питати й відповідати. То що ти закидаєш нам, Законам і Державі, за що намагаєшся нас занапастити? Найперше, чи це не нам ти завдячуєш своїм народженням, хіба це не ми освятили шлюб твого батька з твоєю матір'ю і дозволили йому сплодити тебе? Кажі, чи ти можеш засудити тих із нас, що ухвалює шлюб? Чи ти вважаєш, що ці закони погано складені?» [2, с. 49]? тобто Сократ зобов'язаний Законам та державі усім своїм існуванням. По силі такого значення закону для Сократа він зобов'язаний слухатися його, як син, як слуга. Якби навіть афінський закон був несправедливий щодо нього, тоді було б вкрай невдячно з боку Сократа платити за несправедливість несправедливістю, адже не дозволено сердитися на батька, коли він несправедливий щодо сина.

Закон говорить далі, що Сократ підкорився афінському закону цілком вільно, бо, як афінський громадянин, який брав участь в урядуванні, він мав повну можливість свого часу скасувати ці закони або ж прийняти їх. Якщо він не скасував, то прийняв закони; тому порушувати закон втечею не слід; це означало б порушувати договір, що не справедливо й ганебно. «Отож, якщо ми, вважаючи це справедливим, вирішимо вкоротити тобі віку, а ти в міру своїх сил спробуєш заподіяти смерть нам, Законам, і Батьківщині і при цьому скажеш, що чиниш справедливо, ти, який воістину повинен дбати про чесноту! Отож ти, вважаючи себе за мудрого, не відаєш, що треба шанувати Батьківщину більше, ніж матір, більше, ніж усіх предків, що вона над усе дорога, над усе священна, що вона посідає найвище місце в помислах богів і розумних людей, тому її треба шанувати, їй поступатися, їй коритися, коли вона розгнівана, більше, ніж батькові; треба або її переконати, або виконувати те, що вона повелить, навіть витерпіти смиренно її вирок – чи то тілесну кару, чи то кайдани, чи веління йти на війну, де на тебе чекають рани і смерть; все це треба робити, бо це все справедливо. І не можна ні ухилитися, ні відступати, ні залишати свого місця в лаві. І скрізь – і в бою, і в суді – треба виконувати те, що велить Держава і Батьківщина, а якщо ми не згодні з їхніми веліннями, можна переконати їх змінити їхню думку, але законним способом. Чинити ж насильство над матір'ю чи над батьком – це злочин супроти богів, а тим більший злочин – чинити насильство над Батьківщиною» [2, с. 21].

У разі втечі Сократа всюди стали б вважати ворогом Законів, спочатку за кордоном – людські закони, а потім і після смерті – божі закони. Тому задуманий план врятувати життя втечею не міг бути прийнятий із трьох причин: по-перше, своєю втечею Сократ висловив би крайню невдячність до афінського закону; по-друге, порушив би вірність договору; по-третє, образив би все людське законодавство. «Отож, Сократе, послухай нас, своїх вихователів, і не цінуй нічого вище за справедливість - ні дітей, ні життя, ні нічого іншого» [2, с. 51].

Висновок. Захоплює хоробрість і мудрість Сократа у всьому, що він робив, говорив і не говорив. Цей глузливий і закоханий афінський сатир, змушував тремтіти і заливатися сльозами зарозумілих юнаків, був не тільки наймудрішим базікою з коли-небудь існуючих: він був настільки ж великий у мовчанні. З упевненістю можна сказати, що Сократ був по-справжньому високоморальною особистістю. Учні та друзі Сократа підготували йому

втечу з в'язниці. Щоб ствердити свою слушність, глибину переконань, прихильність до власне обґрунтованого принципу жити згідно із справедливістю та згідно з вимогами совісті, Сократ відмовився від втечі й прийняв отруту.

Список використаної літератури

1. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Москва: Мысль, 1979. 620 с.
2. Платон. Диалоги / пер. з давньогрецької. Київ: Основи, 1999. 395 с.
3. Платон. Сочинения. Т. 1–3. Москва: Мысль, 1970. 627 с.
4. Нерсесянц В.С. Сократ. Москва: Наука 1977. 152 с.
5. Материалисты Древней Греции. Москва, 1955. 312 с.

SOCRATES IS ABOUT JUSTICE

Ruslan Shmat

*Zhytomyr State University behalf of Ivan Franko,
Department of Philosophy
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

The article analyzes the life of Socrates through a show trial. The attention to the craving for justice Socrates, who really thought about the question of values, but it is fundamentally different from the Sophists in that they are taught how to succeed in society, while Socrates insists that it is necessary to know yourself. The relation of Socrates to the laws where Socrates believes that you should never do is illegal. According to Socrates, even the injustice is not necessary to respond to injustice, as many believe, because in any case should not be done unfairly. Socrates is convinced that it is necessary to render any injustice for injustice, nor do evil to someone, even if someone you harm caused. Even an unjust death sentence did not make him feel humiliated, because it dishonors not Socrates himself, and those who accepted the sentence.

Key words: good, evil, judgment, virtue, charges, flight, law, justice.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327(488)

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТРЕНДИ УКРАЇНИ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЙ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Артур Аміров

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
Центр підготовки магістрів публічної служби
вул. Рішельєвська, 28, 65011 м. Одеса, Україна*

У статті досліджуються деякі зовнішньополітичні тренди України крізь призму теорій міжнародних відносин. Визначено, що тренди зовнішньої політики України на сучасному етапі обумовлені історично та геополітично, також вони є наслідком внутрішньої політики країни. До них належать такі: внутрішньополітичний вибір між демократизацією та забезпеченням обороноздатності, між горизонтальною чи ієрархічною системою управління, що впливає на зовнішню політику держави, між інтеграцією та дезінтеграцією, між захистом національного інтересу та глобалізацією.

Ключові слова: зовнішня політика, теорія міжнародних відносин, теорії глобалізації, тренди зовнішньої політики, теорія раціонального вибору, світ-системний аналіз.

Постановка проблеми. У сучасних умовах дослідження зовнішньої політики України в широкому контексті внутрішньополітичних трансформацій і зовнішньополітичних викликів набуває особливої актуальності для вітчизняної політичної науки. Адже можна цілком погодитись із думкою В. Горбуліна, який зазначає, що «...попри те, що значна частина українських питань залишається важливим елементом міжнародного (як мінімум регіонального) порядку денного, зовнішньополітичний контекст стрімко змінюється, набуваючи дедалі більш амбівалентного для України характеру, тоді як внутрішньоукраїнський контекст – загрозовано деструктивного характеру» [3].

З огляду на унікальність цивілізаційного простору, який формується у місці перетину декількох «геополітичних масивів» (Європейський, Євroatлантичний, Євразійський, Ісламський) на теренах країни, визначення трендів зовнішньої політики стає одним із головних завдань як у теоретичному, так і у практичному вимірах.

Підвищення ефективності зовнішньої політики потребує ґрунтовного дослідження теорій міжнародних відносин, передусім тих актуальних парадигм, крізь призму яких оцінюють ситуацію наші зовнішньополітичні партнери та опоненти. Крізь цю «оптику» можна визначити політичні тренди та напрями їх вирішення у практичній площині або методом вибору однієї з альтернатив, або шляхом пошуку оптимальної моделі їх синтезу в сучасних складних умовах.

Варто погодитись із тим, що «із набуттям незалежності Україна опинилася перед завданням визначення стратегічних орієнтирів власного розвитку та майбутнього бажаного позиціонування на міжнародній арені <...> Багатовікова дилема «Україна між Сходом і Заходом» активізувалася як у практичній, так і в теоретичній площині. Наукове моделювання геополітичного майбутнього України враховувало її особливості – перебування на порубіжжі між Заходом і Росією, наявність виходу на стратегічно важливий Чорноморсько-Середземноморський регіон, а також на Кавказ і Близький Схід» [12, с. 657].

Водночас зберігає свою актуальність теза, сформульована авторами публікації «Нова зовнішня політика України. Чотири стратегічні пріоритети» ще у 2010 році. Вони зазначають таке: «Зовнішня політика України перебуває на перехресті. Не між Сходом і Заходом, а між адекватністю та неадекватністю <...> подальша відсутність послідовної зовнішньої політики, заснованої на чітко визначених стратегічних інтересах, маргіналізує Київ остаточно <...> навіть найкраща комунікаційна стратегія виявиться безплідною, якщо країна не продемонструє реальних досягнень <...> Київ повинен вступити в регіональну гру. Його здатність керувати складними відносинами у сфері безпеки та енергетики з іншими країнами – запорука незалежності країни. Конструктивні та прозорі відносини із сусідами дадуть Україні змогу не лише захищати власні інтереси, а й довести партнерам – і близьким, і далеким – спроможність до ефективної зовнішньої політики. Великі виклики означають великі можливості...» [11].

Підвищення ефективності зовнішньої політики на сучасному етапі потребує урахування тих актуальних політичних теорій міжнародних відносин, які використовуються в зовнішньополітичному дискурсі та стають теоретичним підґрунтям прийняття рішень. Формулювання трендів зовнішньої політики дає змогу більш рельєфно окреслити виклики та визначити перспективи в зовнішньополітичній стратегії України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню трендів зовнішньої політики України, застосуванню теорій політичної науки для розуміння міжнародних відносин присвячено праці таких учених, як А. Баровська, О. Бодрук, В. Горбулін, Д. Дубов, О. Заремба, В. Ковальський, І. Коваль, С. Кононенко, В. Копійка, В. Манжолла, Г. Перепелиця, О. Федоренко, В. Хонін, С. Шергін, та інших.

Серед наукових досліджень зовнішньої політики України варто виокремити щорічники «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети», у яких фахівці Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України представляють комплексний аналіз зовнішньої політики України, її ключових тенденцій упродовж календарного року та пропонують прогнозні сценарії їх розвитку, а також окреслюють пріоритетні напрями реалізації зовнішньополітичного курсу країни.

У теоретичному вимірі підходи до визначення стратегії зовнішньої політики містять як політологічні концепції (визначення ролі та принципів діяльності бюрократії М. Вебера, теорії прийняття рішень Г. Саймона, В. Парсонса, Т. Дая та інше), так і маркетингові дослідження (теорія наукового управління Ф. Тейлора, ситуаційна теорія менеджменту А. Маслоу, системна теорія менеджменту, теорія організаційної культури, теорія менеджменту людських ресурсів тощо).

Предметом політології міжнародних відносин виступає «...специфічна суспільна сфера, що витворюється міждержавною взаємодією та іншими надкомплексними політичними та соціальними акторами» [10, с. 23]. У сучасному світі необхідно враховувати невпинний процес появи та посилення нових акторів, які підривають монополію національних урядів у формуванні та реалізації зовнішньої політики.

Відповідно, теоретична база дослідження зовнішньої політики держави має брати до уваги такі положення. По-перше, соціологічні теорії глобалізації (У. Бек, З. Бауман, Ю. Габермас, Е. Гіденс, М. Кастельс та інші вчені). У них, попри наявні відмінності у трактуванні глобалізації та її наслідків (наприклад, авторські визначення типу суспільства від «пізнього модерну» в Е. Гіденса до «інформаційної доби» у М. Кастельса), обґрунтовується сутність глобалізаційних процесів, їхній вплив на міжнародні відносини та місце різних держав і регіонів у глобалізованому світі.

По-друге, теорія міжнародних відносин, яка формується кожним окремим дослідником у просторі вибору між положеннями реалізму / неореалізму, лібералізму / неолібералізму, інституціоналізму / неоінституціоналізму, конструктивізму тощо. Важливо зазначити, що ці теорії представляють не лише відповідне бачення міжнародної політики та процесу формування зовнішньої політики, а й визначення впливу міжнародних відносин на внутрішню політику (у разі руху думки дослідника від процесів глобального рівня до процесів національного рівня) і навпаки.

Мета статті – дослідити зовнішньополітичні тренди України крізь призму теорій міжнародних відносин.

Виклад основного матеріалу. Підбиваючи підсумки 2013 р. (а фактично – говорячи про невтішний результат зовнішньої політики періоду президентства В. Януковича), автори щорічника «Зовнішня політика України: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети» зазначали: «Зовнішня політика України у 2013 р. була позначена подіями історичного масштабу. Серед них – зрив підписання угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі України з Європейським Союзом. Активні дії режиму В. Путіна, покликані заблокувати євроінтеграцію України, не знайшли адекватної відсічі з боку Брюсселя. Відносини України з ключовими зовнішніми західними партнерами – ЄС та США – упродовж 2013 р. характеризувалися також стагнацією, процесом утрати державою міжнародної суб'єктності, подальшою фактичною маргіналізацією» [13, с. 5].

Не менш песимістичними були й оцінки 2014 р. Щоправда, порівняно з аналізом попереднього, 2013 року, акценти було перенесено з прорахунків української влади на пасивну позицію партнерів України щодо її захисту від зовнішньої агресії та анексії території. Зокрема, у передмові до книжки Г. Перепелиця зауважує: «Зовнішня політика України у 2014 р. була позначена драматичними подіями, спровокованими зовнішніми загрозами найвищого ступеня – війною, яку Росія розв'язала не лише проти України, а й проти всього існуючого світового порядку. 2014 р. показала входження системи міжнародних відносин у фазу найбільшої нестабільності. Україна, яка опинилася в епіцентрі цих міжнародних трендів унаслідок розв'язаної проти неї російської воєнної агресії, насправді показала реальну слабкість США, безпорадність американської зовнішньої політики в реагуванні на кризові ситуації, подібні до російсько-української війни. Грубе порушення гарантій Будапештського меморандуму Росією та відсутність адекватної дієвої реакції з боку США – зайвий тому приклад. Іншим доказом втрати США своєї ролі гаранта є відсторонення від будь-яких форматів переговорів з урегулювання російсько-українського конфлікту. Небажання Б. Обама реанімувати «жневський формат» також свідчить про це» [6, с. 5–6].

Для демонстрації основних тенденцій в аналізі зовнішньої політики наведемо також цитату із щорічника «Зовнішня політика України – 2015». Тут вже йдеться не лише про відсутність активної підтримки України з боку США та ЄС, а взагалі про поступовий відхід української проблематики на другий план у світовому порядку денному. Серед причин цього – як відсутність реформ, так і пасивність зовнішньої політики країни.

Професор Г. Перепелиця зазначає: «Підсумки 2015 р. не дали відповіді на принципові запитання зовнішньої політики України, нерозривно пов'язаної із внутрішньополітичним розвитком і реформами. Брак сміливих кроків Києва у внутрішньополітичній і зовнішньополітичній сферах підірвав довіру союзників. Відтак сподівання на підтримку та допомогу стратегічних партнерів в особі США та ЄС не виправдовувалися. Як зазначають автори цього дослідження, значна увага Україні приділялася лише

протягом січня й лютого 2015 р., коли відбувалася ескалація бойових дій на Донбасі. За таких умов ФРН і Франція сприяли підписанню 12 лютого 2015 р. пакета документів, які стали відомі як «Мінськ-2». Однак після завершення активних бойових дій проблематика України у світовій політиці відійшла на другий план» [7, с. 5–6].

Отож уже за декілька років після зміни влади в Україні внаслідок революційних подій зовнішня політика знову стала заручником внутрішньополітичної невизначеності, відсутності необхідних змін і затребуваних суспільством реформ. І якщо в оцінках результатів 2014 р. переважає обґрунтування потреби більш активної позиції світового лідера – США щодо підтримки України, то в аналізі підсумків зовнішньої політики 2015 р. акцент знову, як і у 2013 році, робиться на незадовільній внутрішній політиці, її негативному впливі на зовнішню політику.

Політичні процеси демократизації, децентралізації, розвитку політичного представництва, передусім парламентаризму, які визрівали від початку незалежності, сьогодні відбуваються на тлі зовнішньої агресії, «гібридної війни» та анексії території. Українське суспільство та влада мають одночасно вирішувати завдання як демократизації, так і підвищення обороноздатності країни, вибудовувати горизонтальні зв'язки між соціальними групами та спільнотами й створювати вертикально інтегровану структуру управління, яка здатна швидко реагувати на інформаційні, політичні, військові загрози. Тобто необхідно вирішувати політичну дилему, яка полягає у виборі між ідеалами політичної свободи та безпекою громадян, а насправді означає забезпечення їх гармонійного поєднання в сучасному політичному процесі. Цей вибір однозначно буде впливати на зовнішньополітичні тренди, потенціал України в зовнішніх відносинах.

Водночас у зовнішній політиці стикаються процеси інтеграції та дезінтеграції, які обумовлюють позиціонування країни у просторі міжнародних відносин. Можна сформулювати один із головних трендів зовнішньої політики України – одночасні процеси інтеграції та дезінтеграції. З одного боку, політичний клас остаточно зробив вибір на користь європейських цінностей, європейської та євроатлантичної інтеграції. З іншого боку, з об'єктивних причин нині прискорюються процеси дезінтеграції з Російською Федерацією та усіма країнами, що продовжують себе ідентифікувати з пострадянським економічним, соціокультурним, політичним простором. Надзавданням зовнішньої політики на сучасному етапі стає синтез процесів інтеграції та дезінтеграції, коли на зміну втраченим зв'язкам мають приходити нові партнерські відносини та можливості.

На особливу увагу в цьому контексті заслуговують дослідження інтеграційного потенціалу України щодо країн Європейського Союзу. Йдеться не лише про економічний напрям. Адже політичне прагнення досягти правового закріплення статусу України як європейської держави передбачає суспільно-політичний, економічний, культурний напрями інтеграції. Саме це закріплено в Угоді про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами та Україною (1994 р.), Стратегією інтеграції України до Європейського Союзу (1998–2000 рр.), підписанням Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.). У дисертації А. Донської зазначено: «В ексклюзивному, або виключаючому, аспекті Європа розглядається як континентальна «торговельна держава», як «фортеця» та як «не-актор» світової політики, що обмежує можливе розширення Європейського Союзу <...> Це дає змогу інтерпретувати та розглядати Європу крізь призму понять різних типів сил (військову, цивільну, нормативну, етичну, глобальну, малу). В інклюзивному аспекті на основі панівних політичних і теоретичних ідей можна визначити вплив концепту Європи на майбутній розвиток світової політики» [4].

Дані соціологічних досліджень переконливо свідчать, що тренд інтеграції / деінтеграції не є однозначним на рівні громадської думки в Україні. Наприклад, за даними соціологічного дослідження, яке було проведено Інститутом Горшеніна у співпраці з Представництвом Фонду ім. Фрідріха Еберта в Україні та Білорусі, «більшість українців (51,6 %) вважає, що Україні варто інтегруватися до Європейського Союзу, при цьому 10,2 % виступає за тісне співробітництво з Митним Союзом Євразійського економічного союзу. Водночас 23,3 % респондентів висловилися проти інтеграції як з ЄС, так і МС, ще 8,8 % не змогли відповісти на поставлене запитання. Зазначимо, що в Західному регіоні України курс на зближення з ЄС підтримує більшість респондентів (77,9 %), у Північному – кожен другий (50,5 %), в інших регіонах – кожен третій (Східний – 38,2 %, Центральний – 37,8 %, Південний – 32,7 %)» [13].

Наступний тренд зовнішньої політики полягає в потребі захисту національного інтересу (а спочатку його чіткого визначення!) в умовах глобалізації як основного загальносвітового тренда сучасності.

Справді, встановлення стратегічних пріоритетів зовнішньої політики є наслідком кристалізації національного інтересу. Саме на захист і реалізацію національного інтересу спрямована зовнішньополітична діяльність. Натомість глобалізація створює нові зовнішньополітичні умови. Тут ідеться не лише про державні організації, адже формування глобального фінансового ринку створило передумови появи нових потуг: транснаціональних корпорацій та агломерацій. У процесі глобалізації міжнародних відносин заявляють про себе «гібридні» суб'єкти (державно-корпоративні), які використовують як бюрократичні, так і ринкові (маркетингові) інструменти впливу.

У теорії світ-системного аналізу І. Валерстайна як одній із новітніх версій марксизму та неомарксизму пропонується поділ країн на «ядро», «периферію» та «напівпериферію» економічної та політичної світ-системи. Зокрема, «...російський представник цього напрямку Юлій Кагарлицький презентував інтерпретацію історії Росії з позицій світ-системного аналізу як історію периферійної імперії» [8].

Серед причин розвитку країн ядра світ-системи І. Валерстайн називає використання ресурсів країн периферії. Світ-системний аналіз має велике значення не лише з теоретичного погляду. У ньому пропонується нова методологія аналізу міжнародної політики та нова опція досліджень зовнішньої політики. Як зазначає В. Калінін, «світ-системний аналіз робить одиницю аналізу предметом дискусії <...> Адже перегляд нібито «звичайних» понять дає змогу повернути увагу до тих обставин і фактів, які втрачаються в загальній картині конвенціонального наукового дискурсу. Як приклад варто навести державоцентристський характер наукового знання, де національні кордони є перешкодою дослідженню та формуванню наукової картини світу. Різноманітні соціальні та історичні дослідження «підганяються» під рамки національної держави, що викривляє становлення та розвиток суспільних феноменів. Вказана думка має як ретроспективний, так і перспективний ракурси» [9].

В умовах глобалізації посилюється розрив між багатими країнами «глобальної півночі» та бідними країнами «глобального півдня», що фактично унеможливує зміну статусу для країн периферії та напівпериферії.

У процесі формування зовнішньополітичної стратегії не можна за дужками залишити систему цінностей і політичну культуру українського суспільства. Як зазначає В. Горбулін, «...саме «цінності» є основою національних інтересів держави, а такі речі, як суверенітет, фізична безпека кордонів, внутрішня стабільність, – усе це лише необхідні елементи для захисту цінностей, що формують наше суспільство як вільне, демократичне, толерантне й прогресивне» [2].

Передусім, тут треба апелювати до теорії політичної культури, яку запропонували Г. Алмонд і С. Верба. Вони розробили типологію політичних культур, виділивши патріархальний, підданський та активістський «чисті» типи політичної культури та їхні «змішані» форми.

На особливу увагу заслуговують результати порівняльних досліджень політичної культури. Наприклад, використовуючи теорію політичної культури (а в основі будь-якої політичної культури є відповідні цінності), можна визначити, наскільки ціннісні орієнтації українців збігаються із європейськими цінностями.

За даними соціологів, які запропонували респондентам визначити, які три європейські цінності є найважливішими для них особисто, та відповіді, які з переліку цінностей, на їхню думку, є найголовнішими для мешканців України та європейців, для респондентів «...найбільшою цінністю є «мир» (56,6 %), «цінність людського життя» (42,7 %) та «права людини» (33,3 %). Найменш цінними для них є «повага до інших культур» (5,4 %) та «толерантність» (9 %). Водночас більшість опитаних (61,2 %) вважають, що для українців, загалом, сьогодні найголовнішим є «мир». Окрім того, кожен четвертий респондент вважає, що для українців важливими є «цінність людського життя» (29,2 %) і «демократія» (27,4 %). Одночасно, відповідаючи на поставлене запитання, вони найрідше за все обирали таку цінність, як «повага до інших культур» (6,2 %)» [13].

Результати соціологічних досліджень свідчать, що, незважаючи на істотні відмінності в ціннісних орієнтаціях прихильників і противників європейської інтеграції в Україні, вони демонструють єдність у тому, що визнають європейські цінності основою економічного успіху та політичної стабільності країн-членів ЄС. Це свідчить про значний потенціал об'єднання навколо європейських цінностей представників різних соціальних груп на основі зовнішньополітичного інтеграційного процесу.

У процесі вирішення зовнішньополітичних конфліктів однією з найбільш ефективних вважається теорія раціонального вибору. Вона з'явилась як розвиток ідей прагматизму та раціонального вибору в економічній поведінці індивідів і заявила про себе в політичній науці та теорії міжнародних відносин внаслідок так званого «економічного імперіалізму». Йдеться про поширення на предметні поля соціальних і гуманітарних наук дослідницьких підходів економічної теорії. Серед підходів теорії раціонального вибору та публічного вибору (автори – К. Ероу, Дж. Бюкенен, Г. Таллок, М. Олсон та інші) у міжнародних відносинах активно застосовується моделювання поведінки акторів під кутом зору теорії ігор (Дж. Нейман, О. Моргенштайн, Дж. Неш, Т. Шеллінг, Р. Ауманн, Дж. Стігліц, Л. Гурвіч, О. Рот, Л. Шеплі та інші). Ця теорія застосовується у міжнародних відносинах для створення моделей вирішення міжнародних конфліктів (зокрема, хрестоматійними вже стали приклади її застосування під час Карибської кризи, переговорів щодо скорочення ядерної зброї між СРСР та США під час Холодної війни та інше).

Зазначимо, що потенціал теорії ігор не досить ефективно використовується у вітчизняній політичній науці з метою вироблення зовнішньої політики як серії послідовних раціональних дій, спрямованих на визначення альтернатив зовнішньої політики України, обрання однієї з них як стратегії, прагматичне визначення механізмів її реалізації в умовах конкурентного середовища, прогнозування стратегій союзників та опонентів заради досягнення перемоги.

Висновки. Отже, для вирішення завдання підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності, вироблення стратегії зовнішньої політики в умовах новітніх викликів, пов'язаних із глобальними трансформаціями світового порядку, «гібридною

війною» та анексією території, необхідно переосмислення ролі теорій міжнародних відносин у дослідженні зовнішньополітичних трендів.

Саме у просторі політологічного дискурсу щодо міжнародних відносин, комунікації між представниками різних наукових шкіл (реалізм і неореалізм, лібералізм і неолібералізм, інституціоналізм і неінституціоналізм, теорія політичної культури, світ-системний аналіз, теорія раціонального вибору тощо) формується теоретична призма, крізь яку наші зовнішньополітичні опоненти та міжнародні партнери оцінюють курс України, її стан і перспективи у міжнародній політиці.

Список використаної літератури

1. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер с англ. П.М. Кудюкина; под общей ред. Б.Ю. Кагарлицкого. СПб.: «Университетская книга», 2001. 416 с.
2. Горбулін В. «Цінності суспільства» і «гібридний мир»: криза моделі захисту. Дзеркало тижня. 2017. 24–30 червня. № 24. URL: <https://dt.ua/gazeta/issue/1112>.
3. Горбулін В. Україна – 2018: дорога між викликами й ризиками. Але дорога... Дзеркало тижня. 2017. 29 грудня – 13 січня. № 49–50. URL: https://dt.ua/internal/ukrayina-2018-doroga-mizh-viklikami-y-rizikami-ale-doroga-264644_html
4. Донська А. Політична концептуалізація Європи в сучасному науковому дискурсі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.01. Київ, 2015. 17 с.
5. Зовнішня політика України – 2013: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. К.: ВД «Стилос», 2014. 352 с.
6. Зовнішня політика України – 2014: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці, О.В. Потехіна. К.: ВД «Стилос», 2015. 326 с.
7. Зовнішня політика України – 2015: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. К.: ВД «Стилос», 2016. 308 с.
8. Калінін В. Дисциплінарна приналежність світ-системного аналізу: до питання визначення. Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. пр. Київ, 2016. № 1/2 (29/30). С. 117–123. URL: <file:///C:/Users/admin/Downloads/119137-253488-1-PB.pdf>.
9. Калінін В. Світ-система та держава як одиниці аналізу у політичних дослідженнях. Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 105. С. 322–326. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_105_87.
10. Кононенко С. Форми політологічного розуміння міжнародних відносин: монографія. К., 2012. 899 с.
11. Нова зовнішня політика України: чотири стратегічні пріоритети: дослідження Міжнародного центру перспективних досліджень у межах проекту «Об'єднуємося заради реформ» (UNITER). 2010. 11 с. URL: http://pasos.org/wp-content/archive/NFP_15_ukr_ICPSmarch10.pdf.
12. Політична наука в Україні. 1991–2016: у 2 т. Т. 2: Теоретико-методологічні засади і концептуальні підсумки вітчизняних досліджень. К.: Парлам. вид-во, 2016. 704 с.
13. Українське суспільство та європейські цінності: звіт за результатами соціологічного дослідження Інституту Горшеніна. Київ, 2017. 42 с. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/13570.pdf>.

**THE TRENDS OF THE FOREIGN POLICY OF UKRAINE
THROUGH THE PRISM OF THE THEORIES OF INTERNATIONAL RELATIONS**

Arthur Amirov

*The National University «Odessa Academy of Law»,
The Graduate School of Public Service
Richelieu str., 28, 65011, Odessa, Ukraine*

Some trends of foreign policy of Ukraine through the prism of theories of international relations are researched in this article. It is determined that the trends of the foreign policy of Ukraine at the present stage are determined historically and geopolitically, and they are also a consequence of the domestic policy of the state. These include: the domestic political choice between democratization and defense capabilities, between a horizontal or hierarchical management system that influences the foreign policy of the state, between integration and disintegration, between protecting national interest and globalization.

Key words: foreign policy, theory of international relations, theory of globalization, foreign policy trends, theory of rational choice, world-system analysis.

УДК 328.185:32.001

ПРОТИДІЯ ПОЛІТИЧНІЙ КОРУПЦІЇ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

Вадим Асафайло

*Національний університет «Одеська юридична академія»,
факультет психології, політології та соціології,
кафедра політичних теорій
вул. Академічна, 2, 65009, м. Одеса, Україна*

Статтю присвячено дослідженню проблеми політичної корупції. Визначено, що протидія політичній корупції передбачає інституційний та організаційний напрями, які взаємно доповнюють один одного. В Україні створено антикорупційну інфраструктуру, яка складається із НАБУ, САП та НАЗК, ухвалено закон щодо створення Вищого антикорупційного суду. Натомість без зміни правил гри (інституціональних умов) діяльність нових органів не буде ефективною. Визначено напрями подальшої демократизації політичних інститутів, які мають сприяти протидії політичній корупції в Україні: перехід від змішаної виборчої моделі до пропорційної, консенсус еліт, розвиток парламентаризму, співпраця з міжнародними організаціями.

Ключові слова: протидія політичній корупції, політична корупція, політичні інститути, антикорупційна інфраструктура, організації, неінституціоналізм.

Постановка проблеми. Сучасний етап демократизації політичної системи України має власну специфіку, яка обумовлена анексією частини території та тривалим збройним конфліктом на сході, загостренням економічних проблем і падінням життєвого рівня різних соціальних груп і класів. В умовах, коли держава потребує демократичних перетворень одночасно з підвищенням рівня безпеки та обороноздатності, особливого значення набуває протидія політичній корупції. Лише системна боротьба з політичною корупцією здатна забезпечити ефективність діяльності влади, тому вона має вестись на декількох взаємодовнюючих напрямках одночасно: інформаційному, правовому, політичному, економічному тощо. Протидія політичній корупції в Україні відбувається в комунікативному, організаційному та інституційному вимірах.

З огляду на важливість політичних інститутів та організацій у процесі боротьби з корупцією варто зазначити, що визначенню їхньої ролі як засобу системного забезпечення демократичних реформ під кутом зору неінституціоналізму приділяється недостатньо уваги. Це стосується як політологічних досліджень, так і міждисциплінарних студій. Відсутнє єдине розуміння ролі інститутів та організацій у процесі здійснення демократичних реформ, взаємодії з громадянським суспільством, економічною та соціальною сферами. Натомість стає дедалі більш очевидним, що саме інституційний та організаційний виміри протидії політичній корупції є ключовими.

Складність інституціональних реформ і суперечливий досвід їх реалізації після подій 2004 та 2013–2014 років актуалізують політологічні дослідження оптимізації інституціонального дизайну політичного простору та визначення напрямів підвищення ефективності діяльності як окремих політичних інститутів у процесі протидії політичній корупції, так і покращення результатів їх взаємодії. Надії суспільства на швидку демократизацію політичних інститутів і подолання корупції (або хоча б зниження її рівня, порівняно з попередніми роками) не справились повною мірою. Це вимагає переосмислення під кутом

зору неoinституціоналізму ролі політичних інститутів та організацій щодо протидії політичній корупції в Україні в умовах демократизації суспільства, пояснення причин успіхів і поразок на цьому шляху та прогнозування подальших змін. Проведення інституціональних реформ у полі антикорупційної діяльності ускладнюється їхньою фрагментарністю, дефіцитом політичної волі та адміністративної свободи й рішучості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошук ефективних засобів реформування політичних інститутів та організацій задля забезпечення протидії політичній корупції потребує звернення до неoinституціональних теорій, які пропонують пояснення раціональної ролі політичних інститутів та організацій у суспільствах «відкритого» та «закритого» доступу.

Теорії, які розмістили в центрі дослідницької уваги економічні та політичні інститути, з'явилися ще в першій половині ХХ століття. До батьків-засновників інституціоналізму в економічній та політичній теорії зараховують Т. Веблена й Дж. Коммонса. Інститути розглядаються як засоби економії транзакційних витрат, натомість поза увагою залишається те, що діяльність інститутів та організацій може бути спрямована на отримання зиску (як економічного, так і політичного), а не лише на захист суспільного блага. Якраз спробам подолати цю прогалину в економічному аналізі присвячено праці неoinституціоналістів, передусім Р. Коуза, Г. Саймона, Д. Норта, О. Вільямсона, Г. Петерсона, Д. Марч, Й. Олсена.

В основі неoinституціоналізму є принцип методологічного індивідуалізму, теорії обмеженої раціональності в діяльності інститутів та опортуністичної поведінки. Новий інституціоналізм об'єднує декілька підходів, представники яких, спираючись на спільні ключові положення, розробляють окремі теоретичні напрями. Йдеться про теорію публічного вибору (Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, М. Олсон та інші), теорію прав власності (Р. Коуз, А. Алчіані, Г. Демсец та інші), теорію відносин агентів (Л. Гурвіц, В. Меклінг, М. Дженсен та інші), транзакційний підхід і концепцію інституціональної еволюції (І. Барцель, С. Чен, Д. Норт, Дж. Воліс, Б. Вайнгаст та інші).

Далі відбулась експансія теорії нового інституціоналізму на предметне поле інших наук, зокрема політології. У межах неoinституціоналізму працювали такі зарубіжні політологи, як С. Роккан, Х. Лінц, А. Степан, Т. Скокпол, а його вплив явно відчувається у роботах Р. Даля, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра, С. Ліпсета, Р. Патнама та інших учених.

Серед українських дослідників теорія неoinституціоналізму використовується з метою пояснення складнощів демократизації пострадянської країни, ролі інституційного чинника в гальмуванні реформ. Неможливо виконати завдання подолання політичної корупції без вирішення концептуального питання щодо «...перетворення раціональних дій індивідуальних і колективних політичних акторів на колективну раціональну дію із задоволення суспільного інтересу: <...> Відкритим залишається питання: як спрямувати раціональні дії егоїстичних акторів на забезпечення всеохоплюючого інтересу? Причому зробити це необхідно в рамках гарантування демократичних прав і свобод громадян» [13, с. 29].

Теорія неoinституціоналізму дає змогу подолати обмеження транзитології та інституціональної теорії щодо дослідження переходу України до демократії та ринкової економіки. Варто зазначити, що неoinституціоналізм «набирає обертів» в українському політологічному дискурсі. До кола дослідників, які використовують елементи теорії неoinституціоналізму, можна зарахувати В. Андрусіва, Т. Грозицьку, А. Колодій, Е. Мамонтову, Ю. Мацієвського, А. Романюка, О. Фісуна та інших учених.

Метою статті є дослідження ролі політичних інститутів та організацій у процесі протидії політичній корупції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Інститути інтерпретуються як відповідні правила та певні обмеження, які мають історичну та соціальну природу, спонтанно виникають

у процесі соціальної взаємодії та/або цілеспрямовано формуються елітами. Створення організацій у процесі органічної модернізації суспільства – це наслідок процесу формалізації інститутів. З іншого боку, як показує досвід навздогінної модернізації деяких європейських країн або демократизації посткомуністичних суспільств, нові організації можна створити досить швидко, а от відповідні інститути формуються (трансформуються) протягом десятиліть, адже вони мають увійти у тканину політичного та повсякденного життя.

Специфіка українського досвіду формування інституту корупції обумовлена історично, її джерело – тоталітарна політична та економічна система радянського зразка. За більш ніж 70 років перебування у складі СРСР українське суспільство, пройшовши через масові репресії, голодомори та війни, зрештою, змушено було призвичаїтись до радянських інститутів.

Варто погодитись із думкою В. Полохала, яка була висловлена в середині 90-х років минулого століття та пройшла перевірку часом: «... український тип посткомунізму постає не як перехід до демократії, а як наслідок еволюції колишньої радянської політичної системи, як певна логічна та природна інерція комуністичної історії» [6, с. 15].

Песимізм стосовно швидкого реформування вітчизняної політичної системи відповідно до «лекал» демократичних країн ґрунтується на тому, що новим організаціям не вдається відразу змінити правила гри, організації програють інститутам. Повною мірою це стосується й протидії політичній корупції: нові організації (державні антикорупційні органи, організації громадянського суспільства та інші) не здатні швидко та ефективно змінити правила гри, вони змушені діяти у старих інституційних умовах. До того ж українське суспільство характеризується традиційно низьким рівнем довіри до державних органів. За результатами соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральних орієнтацій», проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 року, серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру громадян мають волонтерські організації (їм довіряють 66 % опитаних), Церква (63,3 %), Збройні сили України (55,9 %), Національна гвардія України (49 %), добровольчий рух (територіальна оборона) (45,2 %)... Президенту України довіряють лише 22 % опитаних, не довіряють – 71,9 %, Уряду – відповідно 12,8 % і 81,9 %, Національному банку – відповідно 11,7 % і 81,5 %, Верховній Раді – відповідно 9 % і 86,6 %, прокуратурі – відповідно 9,5 % і 83,3 %, судам – відповідно 7 % і 86,6 %. Національному антикорупційному бюро України довіряють 21,3 % опитаних, не довіряють – 64,8 % [9].

Суспільство важко переконати в необхідності тих чи інших нових організацій (навіть спрямованих на боротьбу з корупцією), а також у їхній ефективності та спрямованості діяльності на служіння суспільному благу, а не егоїстичним інтересам окремих політичних гравців і груп. Це зумовлено номенклатурним характером діяльності посткомуністичних органів влади в Україні (коли в центрі уваги, як і за радянських часів, перебувають інтереси бюрократії) та відсутністю балансу й чіткого розподілу повноважень щодо антикорупційної діяльності між інститутами державної влади (Президент, парламент, уряд), антикорупційними організаціями, між центром і регіонами.

Від шляхів (ре-)формування політичних інститутів та організацій, процедури їх взаємодії між собою та із суспільством залежить тип політичного режиму, який обере Україна – авторитарний або демократичний. Отже, одним із головних завдань реформ стає забезпечення протидії політичній корупції, розширення інституційних та організаційних можливостей щодо здійснення антикорупційної політики та управління в інтересах широких верств населення.

У посткомуністичних країнах політична корупція – це інституційне явище, яке спирається на посттоталітарну соціальну систему та живиться за кошт пострадянської економіки. Створені останнім часом антикорупційні організації змушені діяти всупереч сформованим правилам політичної та економічної гри.

Навпаки, у країнах ЄС корупцію пов'язують із діями окремих політиків та організацій, вона не є інституціональною. Зокрема, про це свідчать результати соціологічних досліджень «Євробарометр» (регулярні соціологічні дослідження, які здійснюються під егідою Європейської комісії з 1974 року). За цими даними, «68 % європейців вважають, що корупція є поширеним явищем у їхній країні <...> Водночас лише 2 % опитаних особисто піддавались корупції, а 3 % – були свідками корупційних дій» [3]. Це означає, що в повсякденному житті більшість європейців не стикається з явищем корупції, а про корупційні скандали, пов'язані з політикою, дізнаються з повідомлень мас-медіа.

Варто навести приклад: «Один із найуспішніших прикладів боротьби з корупцією – Естонія – досягла цього, не створюючи окремих органів <...> Створення антикорупційних органів не забезпечує гарантованого викорінення корупції. Навіть більше – успішна боротьба можлива й без таких органів. Проте якщо у країні корупція є досить поширеним феноменом, створення окремих автономних органів може бути необхідним» [3].

За даними дослідження Transparency International «Індекс сприйняття корупції» (CPI), Україна здобула 30 балів (зі 100 можливих) за 2017 рік і піднялась у рейтингу на 1 позицію, посівши 130 місце зі 180 країн [2].

Успіхи держави у процесі протидії корупції пов'язуються, насамперед, зі створенням відповідних організацій, які мають забезпечувати боротьбу з політичною корупцією.

В Україні було сформовано антикорупційну інфраструктуру, яка складається з таких органів:

- Національного антикорупційного бюро України (розслідування корупції серед чиновників топ-рівня, сайт: <https://nabu.gov.ua>);
- Національної агенції з питань запобігання корупції (розслідування корупційних дій усіх інших чиновників, сайт: <https://nazk.gov.ua>);
- Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (нагляд за діяльністю НАБУ та допомога слідчим НАБУ) [8];
- Вищого антикорупційного суду. Закон про Вищий антикорупційний суд був прийнятий ВР України 7 червня 2018 року, а вже 11 червня 2018 року його підписав Президент України [7].

Але постійні складнощі та протиріччя в їхній діяльності та взаємодії, які стають публічними та перетворюються на медіа-скандали, свідчать про недостатню ефективність застосування лише організаційного підходу щодо протидії політичній корупції в Україні.

Дискусії, які розгорнулись в українському істеблішменті з приводу Вищого антикорупційного суду, є одним із яскравих прикладів того, як створення антикорупційного органу стикається з інституціональним спротивом. Через невідповідність наявних інститутів («правил гри») демократичним принципам і нормам уся антикорупційна інфраструктура створювалась під зовнішнім тиском. Для підтвердження цього можна навести лише декілька заголовків провідних медіа: «Рада створила антикорупційний суд: чим невдоволений Захід?» [11], «США наполягають на змінах до закону про Антикорупційний суд – Держдепартамент» [10], «ЄС очікує від України поправок до закону про антикорупційний суд» [1].

Для реальних інституціональних змін як трансформацій правил гри державі та громадянському суспільству необхідно наполегливо працювати в інформаційному полі й формувати відповідну громадську думку, змінювати структуру економічних відносин через приватизацію та дерегуляцію, долати етатизм і патерналізм. Деякі важливі кроки вже було зроблено. Йдеться про запровадження реєстру електронних декларацій, реформу системи державних закупівель на основі ProZorro, дерегуляцію окремих секторів економіки.

У процесі протидії політичній корупції в Україні на зміну усталеним нормам поведінки, традиційним цінностям і посткомуністичним моделям політичної взаємодії прихо-

дять інші, які потребують легітимації у громадській думці та політичному дискурсі. Інституціональні реформи в посткомуністичних умовах потребують створення та забезпечення ефективної діяльності антикорупційних органів.

Очевидно, що в умовах посттоталітарного суспільства виникають організовані групи, діяльність яких полягає в захисті власного інтересу за кошт усього суспільства. Це феномен «безбілетництва», який описує М. Олсон [5]. Ці групи перекладають на суспільство власні транзакційні витрати, отримуючи монопольний доступ до політичних, економічних, інформаційних ресурсів країни.

Політична корупція – не причина, а наслідок монополізації власності, спотворених політичних відносин між владою та суспільством, неподоланої радянської системи розподілу та перерозподілу суспільних благ.

Варто погодитись із тим, що «впровадження необхідних реформ ускладнюється не лише активізацією прямих, публічних опонентів, але й «тихим», тіньовим спротивом тих, хто мав би реалізовувати обраний політичний курс. Ідеться про опортуністичну поведінку частини правлячих еліт, які намагаються отримати односторонні преференції та переваги, декларуючи при цьому необхідність досягнення спільного блага. Реформи завжди приймають виклик із боку опортуністів, які прагнуть реалізувати власні інтереси не відкрито та публічно, а діють підступно» [12, с. 203].

Звичайно, організації також впливають на правила гри, до якої призвичаїлись та яку відтворюють актори політичної взаємодії. Але вони діють не у вакуумі. Без вирішення фундаментальних протиріччя посткомуністичної політики годі розраховувати на швидке подолання політичної корупції. Ідеться про протиріччя між приватними інтересами, на реалізацію й захист яких якраз і спрямована корупційна діяльність політиків, та суспільним благом.

Висновки. Отже, антикорупційні органи пострадянських країн діють в умовах інституціонального спротиву та темпорального дефіциту. Вони змушені постійно шукати «швидкі», а тому й не зовсім адекватні відповіді на виклики часу: економічні та соціальні, управлінські та електоральні, ідеологічні та історичні. Це ставить під сумнів не лише легітимність демократичних організацій у пострадянських країнах, а й змушує переосмислити традиційні теоретичні концепції щодо інтерпретації ролі політичних інститутів та організацій у процесі протидії політичній корупції.

Водночас на основі аналізу створення та діяльності організацій антикорупційної інфраструктури можна визначити напрями подальшої демократизації політичних інститутів.

По-перше, вдосконалення антикорупційного законодавства з використанням кращого європейського досвіду. По-друге, перехід від змішаної виборчої системи до пропорційної. Це не лише дасть змогу структурувати парламент відповідно до реального партійного представництва, а й посилити роль партій в урядуванні, перевести діалог еліт у площину партійних програм та ідеологій. По-третє, велике значення для зміни правил гри у процесі протидії політичній корупції має консенсус еліт. На нашу думку, цьому буде сприяти перехід від парламентсько-президентської до парламентської форми правління. По-четверте, продовження та посилення співпраці щодо протидії політичній корупції з демократичними країнами та міжнародними організаціями.

Список використаної літератури

1. ЄС очікує від України поправок до закону про антикорупційний суд. DW. 09.07.2018. URL: <https://www.dw.com/uk>.
2. Індекс сприйняття корупції 2017. Transparency International Україна. URL: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiyi-cpi-2017/>.

3. Мініч Р. Боротьба з корупцією: чого вчить досвід ЄС. Європейська правда. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/07/3/7083870/>.
4. Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / Пер. з англ. Т. Цимбал. К.: «Наш формат», 2017. 352 с.
5. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / Пер. з англ. А. Іщенка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 174 с.
6. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу). Політична думка. 1998. № 2. С. 9–22.
7. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 7 червня 2018 р. № 2447-VIII. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2447-viii>.
8. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII, редакція від 8 липня 2018 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>.
9. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації: результати соціологічного дослідження. Центр Разумкова. URL: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf>.
10. США наполягають на зміні закону про Антикорупційний суд – Держдепартамент. Українська правда. 27.06.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/06/27/7184653/>.
11. Червоненко В. Рада створила антикорупційний суд: чим невдоволений Захід? BBC News Україна. 21 червня 2018. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-44547981>.
12. Яковлев Д. Опортуністична поведінка як складова політичних реформ. Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 22–23 травня 2014 р.) / За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.М. Дрьоміна. Одеса, 2014. С. 202–204.
13. Яковлев Д. Рациональний вибір політичних акторів як фундаментальна умова переходу до демократії. Актуальні проблеми політики. 2012. № 47. С. 28–36.

COMBATING AGAINST POLITICAL CORRUPTION IN UKRAINE: INSTITUTION AND ORGANIZATIONS

Vadym Asafailo

*National University "Odessa Law Academy",
Faculty of Psychology, Political Science and Sociology, Department of Political Theories
Academichna str., 2, 65009, Odessa, Ukraine*

The article is devoted to the study of the problem of political corruption. It has been determined that counteraction to political corruption involves institutional and organizational directions that complement each other. Anticorruption infrastructure has been created in Ukraine, consisting of NABU, SAP and NACP, and the law on the establishment of the Supreme Anticorruption Court was adopted. Instead, without changing the rules of the game (institutional conditions), the activities of new bodies will not be effective. The directions of further democratization of political institutions, which should help to counteract political corruption in Ukraine: transition from mixed election model to proportional, consensus of elites, development of parliamentarism, cooperation with international organizations are determined.

Key words: counteraction to political corruption, political corruption, political institutions, anti-corruption infrastructure, organizations, neo-institutionalism.

УДК 327:316.32

АНАЛІЗ ВПЛИВУ ІЗРАЇЛЬСЬКОГО ЛОБІ НА ВЕКТОР ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ ДОНАЛЬДА ТРАМПА

Світлана Бушева

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Дослідження підкреслює важливість і суть нещодавніх змін у тактиці адміністрації Дональда Трампа та його відносин із найпотужнішим важелем впливу у Сполучених Штатах Америки – ізраїльським лобі. Феноменальний і всеохоплюючий масштаб театру політичних дій почав набувати дедалі більш вражаючих обертів під час президентства сорок п'ятого лідера країни-гегемона. Варто наголосити, що арена конфлікту між Ізраїлем і Палестиною зазнала перевтілень і вагомих змін у зв'язку зі зростанням могутності лобі у Вашингтоні. Метою статті є з'ясування методу впливу політичного залякування на прикладі змін політичних поглядів Дональда Трампа у світлі останніх подій на Близькому Сході. Завданням дослідження є встановлення когерентного зв'язку за допомогою порівняльного аналізу подій крізь призму вивчення ретроспективи політичного шляху Дональда Трампа та його відносин з ізраїльським лобі.

Ключові слова: ізраїльське лобі, методи політичного залякування, політична маніпуляція, тактика впливу, вектор політичних поглядів, прихильники про-ізраїльських організацій.

Безпринципна діяльність американських дипломатів і нехтування правилами дипломатичного етикету та протоколу спричинили хвилю обурення з боку палестинців, адже в День Накба, який є своєрідним скорботним символом для дискримінованого суспільства Палестини, посольство США було демонстративно перенесено до серця Ізраїлю – Єрусалиму [3]. Вигнання палестинського населення з територій теперішньої Ізраїльської держави в 1948 році знаменувалося численними насильницькими актами та безжалюбним кровопролиттям між двома націями. Сімдесята річниця трагедії для палестинців була спростованою недбалим жестом гегемона [3]. Протести та заклики палестинської сторони до вшанування рамок політичного такту та співчуття були проігноровані Дональдом Трампом, незважаючи на гучні заклики та ажіотаж у пресі. Двадцять п'ять років мирного врегулювання та намагання сторін налагодити атмосферу розбрату між двома націями вилилися у сфабрикований привід до розпалення конфлікту [3]. Цей крок Сполучених Штатів став черговим загостренням у відносинах між американським суспільством та арабським світом.

Варто наголосити на тому, що адміністрація президента Трампа відверто продемонструвала лояльність і толерантність США до партнера на Близькому Сході. Ба більше: ксенофобія отримала нову форму експресії у Сполучених Штатах. Країна, що була збудована на засадах демократії, почала поволі втрачати автентичну правову бездоганність і довершеність ведення міжнародних справ. Інтереси американців та їхня роль у регулюванні світового порядку стали не першочерговим завданням адміністрації. Натомість ізраїльське лобі освоює апогей свого впливу та всеохоплюючого домінування.

Методика жорсткого політичного залякування є не новою темою, яка масово висвітлюється в засобах масової інформації у Сполучених Штатах. Ізраїльське лобі майстерно

та доречно вживає заходів боротьби з інакодумцями та критиками про-ізраїльської чи антисемітської політики [1]. Необхідно виокремити аспект специфіки цих організацій, який полягає у скрупульозному контролюванні та фільтруванні контенту, який охоплює широкі аудиторії перегляду. Це означає, що інформаційний простір країни-гегемона не належить демократично-вмотивованим лідерам, а ретельно та чітко диктується зусиллями лобі.

Беручи до уваги раціональну сторону розвитку внутрішньодержавних відносин, варто розглянути темну сторону демократії. З одного боку, спроможність громадян брати участь у керуванні політичними процесами є чудовою нагодою отримання балансу в суспільстві та ведення діалогу між урядовцями та населенням США. З іншого боку, задоволення потреб меншин і ступінь їхнього зацікавлення в політичному житті держави не є злочином, оскільки байдужість і відсутність активності більшості не є приводом за-судження меншості. Вочевидь, цей приклад є найбільш розповсюдженим серед громадян США, адже рівень безпосереднього єднання етнічних меншин задля підтримки інтересу громади може бути трактованим як природна закономірність, що характеризує спільноти, які об'єднані спільним походженням і культурно-історичною спадщиною. Тому єдність та організованість ізраїльського лобі у Сполучених Штатах є наслідками демократичного управління, яке не обмежує права етнічних груп і сприяє консолідації їхніх можливостей усередині країни.

Важливим фактором змін у політичному житті США стало порушення стіни тиші, яка панувала у країні та стосувалася повноважень і компетенції ізраїльського лобі [3]. Треба висвітлити тему ізраїльського лобі як феномена, який замовчувався у американському суспільстві та став відкритим для обговорення та масових дискусій лише два десятиліття тому. Антисемітизм і зневага прав меншин вважалися рисами, які присвоювалися індивідам, які виступали проти ізраїльського лобі. Отже, відбиток зневаги та брак політичної коректності вважалися основними означеннями критиків етнічного лобізму.

Лише на початку XXI століття, а саме у 2006 році, напруження, яке існувало всередині країни, розвіяли Стівен Волт і Джон Мершаймер [1]. Автори відомої праці «Ізраїльське лобі та зовнішня політика США» допомогли зняти завісу та з'ясувати цілі етнічного лобі. Публікація цих авторів розвінчала здогадки та упередження стосовно парадоксально успішної організації. Багатогранність перспектив розгляду та пояснення розвитку внутрішніх і зовнішніх подій буквально пролила світло на схеми лобістських груп. Дихотомія та неоднозначний контекст праці С. Волта та Дж. Мершаймера здивували американську аудиторію та створили ще більш складний вимір сприйняття лобістської діяльності. Теоретичні аспекти вивчення лобі як активної конструкції механізму внутрішньої та зовнішньої політики США замовчувалися та не мали перспектив розвитку до абсолютного відкриття у XXI столітті. Отож, цей факт має глибоке значення для розкриття лобістських маніпуляцій і методів практичної адаптації до політичних курсів Сполучених Штатів.

Публікація Стівена Волта та Джона Мершаймера могла поставити під сумнів багаторічну діяльність численних лобістських груп. Попри той факт, що С. Волт і Дж. Мершаймер не вдавалися до різкої та нищівної критики лобі, супротив і перешкоди на шляху до оприлюднення їхньої праці видавалися важчими, ніж можна було уявити. Науковці не знайшли можливості опублікувати роботу в Сполучених Штатах, але оксфордські видавці надали їм шанс пролити світло на вплив лобі, давши Мершаймеру та Волту змогу відкрити світові феномен лобі у *London Review of Books* [1]. Лондон виступив незалежним експертом у справі С. Волта та Дж. Мершаймера проти ізраїльського лобі.

Цікавою у цьому випадку є проблема нейтралітету, якого дотримуються автори у своїй книзі. Не менш заплутаними та незрозумілими аспектами є заборона публікації

у рідній країні та офіційні зізнання авторів про крах кар'єри у зв'язку з лобістським впливом. Навіть більше: поява праці С. Волта та Дж. Мершаймера скоріш нагадує тактичний вступ до масового ознайомлення широких мас з явищем, яке невідворотно вимагало пояснення. Толерантність висловлювань і лаконічність інтерпретації дій лобістів нагадують заготовлений сценарій, який делікатно та драматично був поданим на загальний розгляд із підтекстом правди, яка підсилювалася моментом наявності труднощів у публікації.

Свобода слова в питанні дискусії стосовно ізраїльського лобі у США є чи не найбільш актуальною проблемою всередині держави-гегемона. Існування лобі дивним чином приховувалося в демократичній країні. Варто підкреслити, що, незважаючи на рівень розвиненості інформаційного простору Сполучених Штатів, засоби масової інформації знаходили шляхи стримування та своєрідного гальмування процесу розголошення. Цей факт доводить, що тема етнічного лобі є новою та невивченою, оскільки розкриття її припало на перше десятиліття XXI століття та не завершилося досі.

Відомий представник сфери американських ЗМІ на ім'я Томас Фрідман зробив досить гучні заяви стосовно ізраїльського лобі. Декілька років опісля виходу книги нарисів «Ізраїльське лобі та зовнішня політика Сполучених штатів» Томас Фрідман наважився надати конструктивні пояснення стосовно авторитету лобі [3]. Згідно з його твердженнями, відверта корупція та підкуп конгресу США були лише вступним словом лобістів. Підкуп голосів у конгресі був виділений Т. Фрідманом як звичний метод, яким користуються ізраїльські організації задля просування про-ізраїльських кандидатів і розширення списку союзників усередині державного апарату [3]. Така колаборація має відтінок делікатно прорахованого та виплеканого середовища партнерів, які утворюють піраміду лобістських інтересів.

Голосування проти критиків ізраїльського лобі є також частиною політичної гри. Бюрократична система США є досить складною та скрупульозною системою, яка змушує довго рухатися кар'єрним шляхом. Голосування проти кандидатів украй є тактикою руйнування кар'єри, а також і ключем до залякування, оскільки психологічний тиск надає змогу контролювати дії та наміри. Як наслідок, схема батога та пряника є основною у відборі політичних фаворитів лобістів. Ба більше, виховання лояльності та кооперативної готовності політиків можна назвати одним із інструментів лобі.

Вищезгаданий спосіб політичної маніпуляції підтверджує факт того, що системи американського регулювання внутрішніх і зовнішніх справ не є повноцінно досконалими, якими вони можуть здатися на перший погляд. Фінансування проектів, якими є державні діячі США, можна назвати тактикою беззаперечного успіху та всесильності, які лобісти вмילו опанували, беручи до уваги важливість економічного впливу в сучасному світі. Незважаючи на те, що залякування має досить просту формулу, внесок лобістів у матеріальне життя політиків усе-таки є ефективним. Капіталістична ера та своєрідна безпринципність відіграють роль у моделюванні сучасного суспільства. Зважаючи на те, що доля громадян перебуває під контролем їхніх співвітчизників, які обіймають посади в уряді, людський фактор пояснює алгоритм реакцій на підкуп і непрямий шантаж лобістів.

Повертаючись до питання відносин між Ізраїлем і Палестиною, а також до розгляду позиції президента Дональда Трампа стосовно лобістів, варто наголосити, що зміни в кооперативних планах лідера Сполучених Штатів допомагають висвітлити модель залякування. На початку своєї політичної кар'єри Трамп не виявляв підтримки ізраїльському лобі, проте шанси на президенство стрімко зросли разом із вибором політика про-ізраїльської позиції. Як наслідок зміни векторів інтересів Трампа в питанні колаборації з лобістами, День Накба та зухвале нівелювання принципів толерантності стали новим *casus belli* у справі ведення політики миру на Близькому Сході [3]. Заяви Трампа стосовно Ізраїлю

поступово еволюціонували від негативних коментарів і прогнозів до абсолютної підтримки держави-союзника [3].

Найяскравішим прикладом залякування та маніпуляції треба підкреслити процес отримання поста президента США Дональдом Трампом. Могутній і впливовий бізнесмен покладав усі надії на свої капіталовкладення в передвиборчу кампанію, яка повинна буда принести перемогу [3]. Критичний підхід до відносин Сполучених Штатів та Ізраїлю був першочерговою лінією політичної позиції Трампа, яка змінилася з початком спаду рейтингів кандидата. Його відчуженість і відсутність зацікавлення в палестино-ізраїльських проблемах, а також скептицизм стосовно фінансової підтримки демократичного острівця на Близькому Сході були хибними спробами здобути бажаний пост. Варто знову прагматично окреслити схему лобі, яка є орієнтованою не лише на своєрідну якість вербування прихильників, але й на їхню кількість.

Спонсорство стало передумовою покращенням стану відносин між Дональдом Трампом і представниками ізраїльського лобі в США. Статки та можливості кандидата мали вичерпний характер до моменту, коли в гру вступив Шелдон Адельсон, який свого часу зарекомендував себе як прихильник про-ізраїльського курсу зовнішньої політики Сполучених Штатів. Міцний зв'язок із Близьким Сходом, а саме з Ізраїлем і питання благополуччя країни стали запорукою політичної активності Адельсона. Ба більше: магнат відкрито виявляв інтерес до антиарабського вектора політики США та вкладав кошти в закріплення контакту з прем'єром Ізраїлю. Адельсон надав республіканцям близько вісімдесяти двох мільйонів доларів у 2016 році [2]. Отже, фінансування та просування кандидатури Трампа обійшлися про-ізраїльському прихильнику у тридцять п'ять мільйонів доларів, а кандидату це коштувало зміни його переконань стосовно лобістів та важливості співпраці з Ізраїльською державою [3].

Довготривалі дебати та теорії трактування змін у політичних поглядах Дональда Трампа були розвінчані фактом присутності Шелдона Адельсона на офіційному відкритті посольства США, яке відбулося в День Накба у Єрусалимі [3]. Протягом двох років президентства Трамп відверто виявив прихильність до про-ізраїльської сторони. Треба наголосити, що присутність Адельсона на події, яка пригноблювала день скорботи палестинського населення, відкрила завісу покритих здогадками відносин між Дональдом Трампом та ізраїльським лобі. Лояльність лідера США перевершила сподівання палестинців та всього світу, оскільки нехтування складними обставинами та можливістю їх загострення вийшли за рамки дипломатичних норм і моральних цінностей.

Підсумовуючи еволюцію відносин Дональда Трампа та ізраїльського лобі, варто виокремити теорію політичного залякування як ключовий аспект маніпуляції, яка є поширеним явищем в уряді Сполучених Штатів. Варто додати, що ця стаття доводить необхідність врахування фактора втручання лобістів у прийняття політичних рішень, адже масштаб подій, пов'язаних із цим, може сягати світового рівня важливості. Отже, тактику залякування кандидатів треба вважати ключовим інструментом впливу та моделювання політичного середовища США про-ізраїльськими прихильниками та лобістськими організаціями.

Список використаної літератури

1. Klug B. The limits of the "lobby". The Guardian. 2006.
2. McGeal Ch. Sheldon Adelson: the casino mogul driving Trump's Middle East policy. The Guardian. 2018.
3. Cook J. Under Trump, the Israel lobby is a Hydra with many heads. The New York Times. 2018.

**ANALYSIS OF CURRENT IMPACT OF THE ISRAEL LOBBY
ON POLITICAL DECISIONS OF DONALD TRUMP**

Svitlana Busheva

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

This study coherently elucidates the importance of recent changes in tactics of Donald Trump's administration and his relationship with the most powerful leverage of influence in the United States – the Israeli lobby. The phenomenal and comprehensive scale of the theater of political action began to gain more and more spectacular momentum during the presidency of the forty-fifth leader of the hegemony. It should be emphasized that the arena of conflict between Israel and Palestine has undergone reincarnations and significant changes in connection with the growing power of the lobby in Washington. The purpose of the article is to elucidate the method of the influence of political intimidation on the example of changing political views of Donald Trump in light of recent events in the Middle East. The research objective is to establish a coherent communication through comparative analysis of events through the prism of retrospective study of the political path of Donald Trump and his relationship with the Israeli lobby.

Key words: Israeli lobby, political intimidation methods, political manipulation, tactics of influence, vector of political view, Israel lobby adherents.

UDC 1.17.172.1.172.12

MARX AND SHARIATI: UTOPIC SOCIALISM

Gunel Garayeva

*Azerbaijan University of Languages,
Department of Philosophy and Social Sciences
2 Rashid Behbudov str., Baku, Azerbaijan*

In the article, the thoughts of Karl Marks (1818–1883) and Ali-Shariati (1933–1977) will be compared in the context of utopian socialism. Firstly, we have to explain the meanings of communism and Marxism. Communism is the philosophical, social, political and economic ideology and movement that defends the common ownership on the means of production. However, Marxism is a political, philosophical and economic doctrine that based on Karl Marx (1818–1883) ideas and its main aim is getting the development of the society with help of Socialism. Naturally, the Shariati criticized and rejected materialism, one of the fundamental principles of Marxism and socialism. He believed that materialism was destroying socialism and Islam was the only way for the oppressors. Sociologist also emphasized that the property belongs to God and it had to be distributed equally with justice.

Key words: Islamic socialism, exploitation of classes, The Shiite movement, social equality, revolution.

Introduction. Marxism established capitalism as the abused system of the poor and the institutions like religion, the media, and education are great tools of dominant classes for reaching this purpose. According to Marx, the realization of social equality would be possible if the exploited unified and overthrow the capitalism. So, the emerging of the new communist system would create new opportunity to estimate the proletariat labor and destroy hegemon group notions. The description of ideas state by Karl Marx (1818–1883) and Shariati (1933–1977) may be considered similar:

- 1) They were against to the social inequality
- 2) They believed the necessity of revolution.
- 3) People were estranged from the result of labor (Marx), and the “Tawhid” (Shariati)
- 4) Society should not be divided into classes
- 5) The revolution must embrace the whole world (Marx), all Muslim countries (Shariati)
- 6) Their ideas were realized by followers with the completely different methods.
- 7) The entire proletariat must protest against the bourgeoisie (Marx), and all monotheistic religions must confront the polytheistic religion (Shariati).

1.1. Introduction to problems. The name of Karl Marx became a symbol of the Proletariat’s freedom struggle in the end of the 19th and early 20th centuries. He wrote about the destruction of private property, capitalism and especially the victory of communism.

One of the well-known ideologues of Islamic socialism was Ali Shariati (1933–1977) who strongly supported the communist ideology and tried to radically change the public consciousness. He also was a defender of the Karl-Marks’s concept of a Classless Society and highly valued his honest attitude to the oppressed. The most people in Iran were not ready to accept a pure communist ideology because of atheism and who tried synthesized traditional Islamic values with radical socialism faced a great threat during the riot period of Shah in Iran. So, the associations that speeded that kind of ideas were a special threat to the current

political situation. Therefore, left-wing activists of Muslim group were subjected to more severe punishments.

Shariati's main aim was the social liberation of humanity. He developed the revolutionary and radical left-wing opinions in socio-philosophical concept of Islam. Shariati believed that the Shiites had to overthrow the tsarist regime and create the political system that based on Islamic and socialist principles. During the revolution, the masses might be led by a God-elected leader who would be responsible for the future of the nation and the country. He proposed "Modernization without Westernization" slogan and supported the scientific, technical, economic and cultural development of the Islamic world. So, as supporter of this slogan, he refused the moral values of the West that was not compatible with the traditions of Islam [4, p. 18].

1.2. The slogan "modernization without westernization" by Ali Shariati as one of the ideological basis of the revolution. The influential Iranian intellectual, Shariati considered Islam was a real revolutionary force against the globalization. He also, did not accept the Western democratic governance model and considered Shi'ism as real radical Islam. [8, p. 10].

According to the sociologist, the various countries should use only Western technologies, not their ideology, morals, and rights. The Western Constitution was not a standard for all civilizations and depending on geographical conditions, there should be different legal systems. Therefore, Iran should create its own legal system which based on the Islam especially on the radical principles of Shiite [4, p. 20]. In spite of his revolutionary ideas based on the conservative Shi'ism, in this case, it was a new idea.

At that time, he opposed the existing religious, social and political order in Iran. Shariati saw returning to cultural and religious roots as the main gun in fighting against the capitalism. Shariati tried to provide the social equality in the same way with Marx's ideology. For example, according to Marx, a person was alienated from labor and according to Shariati, this alienation occurred when a person lost his or her faith in the existence and unity of God. In his view, this alienation could be prevented only by the meeting the demands of the times. Islam could be the most important force to destroy injustice and build the fair and equal society. In the Marxist movement, the exploited class was the workers but according to Shariati, this class was the enslaved Muslims.

In both cases, people were oppressed and exploited. The creating a secular state without leaving the Koran was one of his great dreams. As Karl Marx, Shariati said that the main goal had to be living away from hunger and exploitation, not to be rich. According to the Iranian intellectual, a new, just, and equal society could be built on Islam through the struggle. So, with "putting an end to the oppressed suffering and give them hope" slogan, he called The Shiites to overthrow the unjust government. Slowly unprivileged people understand the real situation, choose their own path and eventually become a frightening force. Marx emphasized the same opinion about how wounded and offended mass could become very dangerous. Shariati believed that religious leaders could be the main force in the movement. First of all, the best leader had to be chosen who will achieve his goal by preserving discipline and starting the struggle for the social and political rights. He talked about serious reforms in the Muslim world and criticized the capitalist regime with consumption disease. Ali Shariati also criticized a blind imitation of the West and called people to learn their culture for fighting against Westernization.

He viewed Islam not only religion and culture but also as the only universal revolutionary ideology which supports human development and social equality. In Islam, people was not a helpless, skinny creature, God rewarded the man with spirit. In general, the Tawhid (the unity of God) was the basis of equality and brotherhood. According to the principle of "Tawhid", human beings cannot be used by others and any nation should not be suppressed by another.

Iranian intellectual proved the wrongness of the facts that refused women participation in politics with the “Tawhid”. The Eastern women who did not want to do only housework and also did not approve agree with the Western “modern woman” stereotypes could participate in social life [7, p. 22]. The real Islamic state that based on Tawhid had to lead development, care about material and spiritual values and had to control the law and ethical behavior without breaking the man’s natural needs.

According to Marx the contradiction between classes was the main driving force in the social changes but Shariati accepted four fundamental factors like personalities (prophets and martyrs), traditions, coincidences, and mass as the transformation factors.

In the Shah’s regime, Muslims needed an ideology that could withstand Westernization and lead the mass to create a just society. Of course, this ideology would not be a religion represented by the Sunni ruling class that absolutely did not have any connection with Islam. So, Islam needs the radical changes such as the Protestant revolution in the Christianity. According to the sociologist, first of all, it is necessary to define the “fundamental” and “secondary” postulates of our religion. We have to provide being close to the basic features of monotheism by following its important principles. So, some changes have to be made in the religious education by the non-traditional educational program. Students should be touched original thinking habits by using the new latest Islamic rules and teaching methods. General, the Muslim scholar called “Islamic Protestantism” to give up everything that could hinder the free thoughts and create new ideas.

1.3. Our approach to the problem. Ali Shari’ati is represented as a revolutionary Islamic thinker, who influenced by Marxist opinion. They said that Shariati had collected millions of educated Iranian youth around his ideology. Shariati presented the essence of Islam to his listeners with the help of scientific terminology that Muslim clergies could explain. He expressed his ideas like this: “Be a Marxist if you cannot become a Muslim”. Unlike other scholars, Shariati combined two different points of view, such as Islam and socialism.

Shariati propagandizes the Marxism, the theoretical and scientific source of socialism. He perceived the Marxism as a comprehensive ideology that embracing all aspects of human activity and believed in its scientific character. However, Shariati mentioned negative sides of Marxism or socialism like losing human purpose and moral perfection. Marxism is based on the production but Islam is based on the “Tawhid”. In spite of these great differences, Shariati accepted the important place of Marxism in the history of humanity.

The basic ideas, such as helping the weeks, solidarity between the rich and the poor, an attempt to save the poor from a state, are main aspects of Islam and Marxism. The accumulation of wealth throughout the life and relying on them were unacceptable in the Quran and in the socialist worldview. He said that the socio-economic order of Islam is the basis of scientific socialism.

Naturally, the Shariati criticized and rejected materialism, one of the fundamental principles of Marxism and socialism. He believed that materialism was destroying socialism and Islam was the only way for the oppressors. Sociologist also emphasized that the property belongs to God and it had to be distributed equally with justice. It would be wrong to call Shariati “an Islamic Marxist”, while he did not accept the atheistic and materialistic aspect of the Marxist movement. Of course, Islam has a different theoretical basis, but they share common goals for forming a classless society.

Conclusions. The religion, power, and capital are considered the main sides of Marx triangle and Shariati replaced religion with the clergy. According to the historical facts, the Shah was not overthrown by Khomeini (1902–1989) and his supporters. In reality, the essence of the Iranian revolution was incompatible with the activity of Khomeini as Russian revolution

was not adequate to Lenin's and the Bolsheviks' activities. According to the historical facts, the Shah was not overthrown by Khomeini and his supporters. In reality, the essence of the Iranian revolution was incompatible with the activity of Khomeini as Russian revolution was not adequate to Lenin's and the Bolsheviks' activities. The revolution ended with the victory of right-wing but they were not Ali-Shariati supporters. However, Khomeini and the new officials of the Islamic state had to make new plans to increase social benefits, educate women, provide the poor with work and eradicate poverty.

References

1. Гаев С.Л. Иран: рождение республики. М.: 1984. 342 с.
2. Дорошенко Е.А. Шиитское духовенство в двух революциях. М.: 1997. 227 с.
3. Ежова А. Ислам Али Шариати – единственная универсальная революционная идеология. Исламская интеллектуальная инициатива в XX веке / Под общ. ред. Г. Джемалая; сост., коммент. А. Ежова. М.: 2005. С. 13–40.
4. Дугин А. Модернизация без вестернизации. Сборник «Русская вещь». М. 2001, 500 с.
5. Александров В., Амвросов А., Ануфриев Е. и др. Коммунизм. Научный коммунизм: словарь / Под ред. А. Румянцева. 4-е изд., доп. М. 352 с.
6. Кузнецова Н. К вопросу о типологии исламского республиканского режима в Иране. СБ. № 3(242) М., 1986. 303 с.
7. Малушков В., Хромова К. Поиски путей реформации в исламе: опыт Ирана. М.: Наука, 1991. 342 с.
8. Орлов А. Россия и Иран в XX веке (основные этапы взаимоотношений). Иран: ислам и власть: сборник. М., 2002. 257 с.
9. Rahnema A. An Islamic Utopian. A political biography of Ali Shariati. London: I.B. Tauris, 1998. 448 p.
10. URL: <http://www.shariati.com>

МАРКС І ШАРІАТ: УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ

Гюнель Гарасва

*Азербайджанський університет мов,
кафедра філософії та соціальних наук
вул. Рашида Бейбудова, 2, м. Баку, Азербайджан*

У цій статті розглянуто ідеї Карла Маркса (1818–1883) та Алі-Шаріат (1933–1977) в контексті утопічного соціалізму. По-перше, визначено значення понять комунізму та марксизму. Комунізм – це філософська, соціальна, політична й економічна ідеологія та рух, яке захищає суспільну власність на засоби виробництва. Марксизм – це політична, філософська та економічна доктрина, заснована на ідеях Карла Маркса, і її головна мета – розвиток суспільства на основі соціалістичного устрою. Природно, Шаріат критикував і відкидав матеріалізм – один з основоположних принципів марксизму та соціалізму. Він вважав, що матеріалізм руйнує соціалізм, а іслам – єдиний спосіб для гнобителів. Соціолог також підкреслив, що власність належить Богу, і її потрібно розподіляти порівну на основі правосуддя.

Ключові слова: ісламський соціалізм, експлуатація класів, шіїтський рух, соціальна рівність, революція.

UDC 316.321

**POWER IN THE CONTEXT OF SOCIAL-CULTURAL DYNAMICS OF SOCIETY:
HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL ANALYSIS**

Valerii Denysenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Tetiana Andrushchenko

*National Pedagogical Dragomanov University,
Department of Political Psychology and Socio-Legal Technologies
Saratovska str., 20, 04111, Kyiv, Ukraine*

Yurii Pryvalov

*National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Social Expertise of the Institute of Sociology
Shovkovichna str., 12, 01021, Kyiv, Ukraine*

Objective: to consider the institution of power in different historical periods of social development – from the establishment of Lenin’s ideology to the present.

Methodology: The basis of the research is the methodology proposed by F. Braudel concerning the synthetic approach to the definition of the essence of cultural-civilizational processes through systematic analysis of social, economic, historical, political etc. components. This allows defining more deeply the dynamics, principles, factors, transformations of cultural features of the development of society in its civilizational values.

The scientific novelty of this study is in the considerable attention paid to the analysis of the market model of contemporary Ukrainian society in the context of the establishment and functioning of democratic values.

Conclusions: Analyzing power in the context of socio-cultural dynamics of society it can be noted: the history of the twentieth century recognized the existence of various models of development of society. The market model of society’s development implies the presence of a multi-faceted economy; market regulators with preservation of planned microproportions; openness to world economic influences, involvement in the international division of labor; the creation of a rule of law and civil society. Ukraine represents a whole spectrum of diverse interests of groups and strata, related to their current situation and future movement in the social hierarchy. The state of mass consciousness of Ukrainian society is characterized by ideological and political diversity, of which the main tendencies are democratic and authoritarian. Most of the Ukrainian population is still subjected to stereotypes that do not let the economic potential of free society to develop freely. The future of economic culture depends not only on changes in the minds and behavior of people, but also on institutional conditions. The most promising policy in this socio-economic situation should be modernization based on economic initiative.

Key words: society, power, democracy, market, dynamics, values, culture.

The exceptional complexity of the problems faced by modern Ukrainian society requires a qualitative shift in the study of the mechanisms of their occurrence and ways of resolving them, a deeper penetration into the laws of the dynamics of national history. Complex synthetic theories of hierarchical nature are needed, that is, those that cover both micro-and macro-evolution, both the philosophy of history and the study of particular historical process.

General philosophical stratum is necessary, since it should reveal a certain methodological basis for the explanation and understanding of social processes. The ability of the subject to ideally and materially overcome the socio-cultural contradictions of their own activities, which constantly arise between social relations and culture, becomes more important. Very important stratum of the research should be the philosophy of history, which reveals the general laws of the dynamics of the historical process. The third stratum is an analysis of a specific historical process, or rather, an attempt to logically recreate specific historical process based on a kind of dialogue, interpenetration and co-criticism of the logic of the historical process and empirical historical material.

Synthesis of the achievements of culturology, sociology, systemic research, analysis of modern processes in the world (e.g., modernization) is needed. This will allow you to answer both the “old” and the “new” questions, which arise in connection with the diverse and varied processes and phenomena of the beginning of the XXI century.

New results can be obtained by improving the methodology. To analyze the dynamics of society it is expedient to use the achievements of the reproductive approach, the idea of the existence of two basic types of reproduction: static and intense, as well as destructive. Traditional civilization is characterized by the domination of static reproduction, that is, aimed at maintaining the society, the whole system of communities, each of them; culture, social relations, personality, in accordance with certain ideas that idealize the past. It is considered as ideal, unchanged, even if it changes.

In liberal civilization, the prevailing position is intensive reproduction, which is characterized by the desire to reproduce society, culture, constantly deepening its content, increasing its social efficiency, livelihoods. For example, in its historical development, Russia went beyond the traditional civilization, and took the path to mass (albeit primitive) utilitarianism. However, it has somehow managed to overcome the limit of liberal civilization. This means that Russia occupies an intermediate position between the two civilizations. This makes it possible to speak of the existence of a special, “intermediate” civilization, which combines elements of social relations and the culture of both civilizations [17, p. 153].

The dynamics of a country, which is in between of the two types of civilization, acquired in the process of self-complication of a society of conflict, self-destructive nature. And for the analysis of this problem, one can use the achievements of structuralism interpreted dynamically. It is necessary for the development of a mechanism for the dynamics of culture and social relations. The motions of Russia between the two main types of civilization has become a conflict, inorganic character, which is clearly embodied in such a complex phenomenon, which can be called split [6, p. 101]. This concept, both explicitly and latent, was an important content element of Russian nationalists. Split is a pathological state of society, characterized by a contradiction between culture and social relations, between subcultures of one culture. In the West, more favorable relations between culture and forms of social interactions have developed.

Actually, the split of power arises when society cannot overcome the contradictions between culture and social relations and makes an attempt to adapt to this contradiction. It can be stated that the “mature” split arose during the times of Petr I. In a split society, the society constantly balances on the verge of irreversible disorganization. Characteristic of the split is

the “vicious circle”, that is, the activation of positive values in one part of the split society gives rise to the force in another part of this society, which denies these values.

Activation of the values of progress and development, the desire to go through modernization can intensify the static traditionalist values of a certain part of the population. At the same time, activation of values of traditionalism pushes part of society into enlightenment, struggle for progress. In other words, the desire of each of the divided parts of society generates a double effect of the boomerang. That is, the mutual desire of these parts to act in opposite directions (against each other) paralyzes and disorganizes them.

An important feature of the “old” (pre-soviet) period is the new methods of adapting to the split. By contrasting itself with the past as an uncomfortable state, society perceived itself as the exactly opposite of its history. It tended to its beginning, to syncretism with its state notions. The paradox of a new society, the deep contradiction in its identity, the content of the prevailing levels of culture and the real content of a new society that has long since deviated from syncretism has already appeared here. However, syncretism has remained at the level of values, massive aspirations to create a society – a community – on the basis of everyday relationships. There was a need for a word capable of persuading everyone not only in the possibilities, but also in the need for this attempt. This forced the old society to form a special ideology, which can be called pseudosyncretism.

Lenin created the official ideology of a new society, relying on the actual organization of anti-crime, anti-authoritarian type. This initial mythological form of a new society is the opposite of the initial self-reflection of the past. On the basis of empirical recognition and metaphysical denial of existing differences, a special “Leninist” model of society arose. It consisted of three elements: the bourgeoisie, the petty bourgeoisie (which is basically peasantry) and the proletariat. This model was of a purely Manichean nature, since the bourgeoisie and the proletariat were viewed as extremes that have no ambivalence, interpenetration [2, p. 367].

This mythological model, though published as a result of “Scientific Communism”, did not correspond to the accumulated information about Russia according to any criterion. The main struggle in this country was not carried out between the workers and the bourgeoisie, but between the peasantry (which starting with the discovery of the “insolvency” of extreme authoritarianism, fought for its release from the pressure of the state) and the patrimonial power. The peasantry was not inclined to deepen commodity-money relations beyond a certain limited level, turning them into dominant in society. This Leninist model was internally tense. Its pathos consisted in achieving syncretism, that is, the fusion of all differences in society, in addition to the carriers of evil, in a single sacred point.

Lenin’s ideology was sacred. For example, peasants’ mass beliefs were used not only as a subject of influence, but also as a mean of ensuring the ideals of syncretism, strengthening integration. Peasant beliefs were perceived not from the side of their importance, but from the side of the possibility of using them for external purposes. Any position that did not coincide with the point of view of the sacral center, either was destroyed by force, or perceived as an own one, in order to persuade its carriers to merge in indissoluble syncretism. For example, Lenin was constantly approaching the values of the peasantry, using the “windship effect”, relying on peasants to solve problems that could not receive support in the direct form [2, p. 370].

The internal tragedy of the Leninist model (which turned into utopian) was that there were no forces in the country capable of “pulling” the entire society into the sacred point of the higher Truth. At the same time, one should not forget that the influence of the Bolsheviks in the countryside was significant. Stalin’s attempt to radically increase this influence has led to numerous casualties and could not “pull” a culture out of what was commonly

called “primitive agriculture”. And the causes of this backwardness of agriculture rooted in the depths of Russian history.

An important feature of the new system was that it was an inverse-type reaction to the dualism of the old system. The society sought to combine, on the one hand, the state monopoly on economic activity (based on pre-economic traditionalism), on the other hand – the development of private initiative, commodity-money relations, and later capitalist relations. The bourgeoisie developed spontaneously, that is, sought to work on the market. Being relatively independent, however, it was limited by power. Its activities were not so much an enterprise of bourgeois type as parasitism on the external forms of the capitalist industrial-financial mechanism. The average entrepreneurial stratum was weak and insignificant. Some more advanced business elements “drowned” in the traditional merchant environment with its low culture, the lack of elementary business ethics.

At the same time, it should be noted that before the World War I there was a certain rise of private entrepreneurship. Capitalist Russia, oriented toward the West, coexisted with another feudal and semi-commodity Russia. The latter with its natural-historical self-development was still far from any capitalization and bourgeois. New society and new ideology sought to overcome this duality, to reduce everything to an archaic manifestation of the original dual opposition. The fact that this program corresponded to the values of the majority of the population did not make it less utopian. If at first it was imagined that the destructive force of the socio-cultural conflict was the bearer of a private initiative, then gradually it became clear that traditionalism was an active force. It could exist under the rule of archaic statehood, but ultimately it existed with growing private initiative, state that has embarked on the path of modernization, liberal reforms and betrayed traditionalism.

Bolshevik state, relying on the intensification of mass traditionalism, originated as an attempt to overcome this conflict by suppressing the private initiative and returning to the traditional state monopoly of economic activity. This was possible, because society had extremely weak “intermediate” forces (artisans, mass production). They were oppressed by large-scale production, which was receiving state support, or was directly “merging” with the state. The widespread interpretation was that socialism is nothing more than a state monopoly, aimed at the benefit of the entire nation [1, p. 54].

V. Lenin went not from capitalism to a post-capitalist society, but from the unexpected, controversial subjugation of the state’s life to its consistent conquest. He advanced this idea, striving to justify the syncretisation of the essence of the merger of the economy and the state (as well as ideology), dictatorship and democracy, and the “pulling” into the state of all independent functions. A new society arose as an attempt to return to socio-historical origins. But complicated by the desire for modernization and splits it entered again the new modified inversion cycle on an accelerated scale.

The irony of the fate lies in the fact that, starting from the collegiality, Soviet society turned into terrible authoritarianism, mass genocide, because it could not find other ways to integrate. The collapse and discreditation of extreme authoritarianism stimulated the transformation of direct inversion into inverse. That is, the movement to dissolution in the totem – the father – the leader was replaced with pursuance of the desire for a totem of the local world. Powerful vibrational movement began in the opposite direction, to the collapse of statehood, the triumph of localism.

Mass transition from extreme authoritarianism (totalitarianism) to its polarity (which became a reaction to the non-functionality of authoritarianism) came close to the extreme forms of the cathedral ideal, which was reflected in the growth of localism. At the same time, under localism, one should understand the special situation in the “big” society, which arises

in the conditions of the weakness of cultural integrators. It stimulates attempts to compensate for cultural weakness by administrative mechanisms. Such a society is atomized, divided into self-sufficient, closed communities that are opposed to the surrounding social environment. These communities are inclined to develop their attitude towards it on the basis of a monopoly on the deficit, which causes the collapse of economic ties that operated under administrative pressure. The growth of the deficit leads to a massive transformation of society into discomfort, to the threat of social upheaval, the departure of the ruling version of the moral ideal [4, с. 112–113].

Localism finds its embodiment in a variety of processes, the main of which is the growing separation that arises in the collapse of extreme authoritarianism. This wave of localism moves to its extreme logical point, that is, to the maximum collapse of communities and the loss of ties between them. This process takes place in conjunction with the privatization of interests. The power and deficit monopoly shifted from the center to departments, regions, oblasts and so on. An important feature of localism is that the relations of local worlds with a “big” society become split. That is, towards large society and one another the local worlds become the centers of the formation of mafia clans, corruption as a means of penetration into the socio-cultural environment that surrounds us.

However, localism cannot be confused with decentralization, which is associated with the weakening of the possibility of administrative intervention in making decisions at higher levels relative to the lower ones. Decentralization is possible as a weakening of administrative integrators with a corresponding strengthening of cultural ones. Localism should not be confused with decentralization, which can only exist as one that involves the increase of responsibility of the individual, local communities on the basis of awareness of the rule of law. Finally, localism cannot be confused with the isolation of those nations, territorial communities, which were united in a violent way.

The mass movement towards localism at all levels (during the so-called “perestroika”) merged into a single stream with the liberation movement of former USSR people. This, in the end, led to the complete elimination of the central union power, to the constant reduction of its supporters. In those times the only thing uniting the “left” and “right” was the critique of Mikhail Gorbachev with his permanent attempts to find its resistance in the center. However, both the “left” and the “right” were in agreement with the massive traditional hostility of the people in relation to the authorities as well as the traditions of the past. This process of degeneration of the center in the face of advancing localism could lead to only one – the further weakening of the central government and its collapse, even from a small impetus. The events of August 19–21, 1991, which received the inadequate name of the coup, were equal to the October Revolution of 1917.

At the end of the “perestroika”, people became disillusioned with its ideas and started to hate “bosses” who cared only about themselves. Mikhail Gorbachev, as the first person, lost his sacred significance to society, indicating a serious threat to the central government and the state as a whole. Although it should be noted that the “father of perestroika” came to the leadership of the state of multinational (albeit during the difficult time), socially stable, where the rusty economic mechanism still was providing a subsistence minimum for the people, all supported its culture and education.

One of the peculiarities of the process of disappointing the population in the “restructuring” was the desire for strong power. It was on these sentiments that the supporters of the establishment of authoritarian power sought to rely. However, this was not enough to win authoritarianism. And during the August “coup” Boris Yeltsin (as the charismatic leader of Russia) unmistakably determined for himself an uncompromising stance on “bosses” and became a national hero. However, Yeltsin’s victory, as well as any victory of the charismatic leader, lent latent dangers.

In general, they were the same as those who stood before Mikhail Gorbachev. The first person must constantly hold in the rank of the totem, that is to act and speak in the way that certain part of the society, on which the reproductive activity and the fate of power depends [17, c. 172].

Right before the collapse of the Soviet Union, similar problems arose on the territory of Ukraine. When the Movement came out on the political field, only Leonid Kravchuk, who was entrusted with the dialogue in the most difficult televised debates with strong opponents, was ready to open discussions with his representatives (enough to mention the famous philosopher Myroslav Popovich). It was then that L. Kravchuk was forming as a politician, known throughout the country. He taking over a key position in the then government was, perhaps, a historic chance for Ukraine.

Understanding the responsibility before his people, L. Kravchuk went up to the level of urgent tasks that needed to be resolved both intellectually and politically. It was then that one of the most important (and most mysterious) shifts in history happened – the collapse of the USSR and the CPSU. At that time it was rather consistent position of L. Kravchuk's (the interests of Ukraine above all) helped him to stay on the crest of the revolution, when the "lower classes" did not want to live in the old way, and the "upper classes" were unable to rule in a new way. In ten days that shocked Ukraine, L. Kravchuk as a true politician underwent the way from the first statement in the media to the Decree on independence and the logical conclusion – the suspension of activity, and then the prohibition of the Communist Party of Ukraine. The referendum on December 1, 1991 gave him a political and moral card-blanc, which he brilliantly took as an advantage. L. Kravchuk already fully mastered the situation and knew what, when and how should be done in the future.

Then there were presidential elections, the rupture of a single national economic complex of the former USSR, catastrophic inflation. Later on, we saw "riots" of the adversaries and the strikes of miners. But from the standpoint of the present it seems secondary, insignificant events.

In this difficult situation, L. Kravchuk goes to an early democratic presidential election, although all real power was in his hands. And he would not be the first nation-elected President if he had not demonstrated an honest, legal transfer of power. He was again at his best of the current historical moment, showing the descendants that the moral imperative for politics is the main thing.

Leonid Kuchma became the President of Ukraine in 1994. Evaluating the period of his reign (1994–2004) it can be noted that he showed himself as a brilliant tactician and worthless strategist. During the reign of L. Kuchma, society has changed in the direction of social differentiation. As a result of the "liberal" reforms, "ordinary Ukrainians" not only did not receive their share of state property, but also became less socially protected (compared with Soviet times). During the so-called "reforms", the national wealth of the country was in the hands of a number of clans, whose representatives managed not only to increase their capital, but also to worsen the living conditions of the majority of the population of Ukraine. It is the strengthening of the economic and political status of these clans that has become the main achievement of this power.

During L. Kuchma's presidency, national, mostly comprador capital is formed, primarily as a result of predatory privatization. Like mushrooms after the rain grow corrupt officials. Initial accumulation, with its cynicism and criminal methods, acquired unprecedented scope. In public speeches L. Kuchma is all allegedly correct. A course on the investment (innovation) model of development is proclaimed, but nothing really is being done. Significant projects included the Odessa-Brody pipeline, the Kyiv-Odessa motorway, the Danube-Black Sea channel, which in fact turned out to be bluff [5, p. 45].

The third President of Ukraine, Viktor Yushchenko (2005–2010), who took over this position after the Orange Revolution, has shown himself as a patriotic, “pro-Western” person. At one time, he successfully and efficiently managed the National Bank and the Cabinet of Ministers. As the history showed, two weeks after taking the oath of the President of Ukraine, Viktor Yushchenko made the first (irrevocable) mistake, nominating Yulia Tymoshenko as Prime Minister. This appointment was forced, under the “pressure” of the Maidan. Although the President himself wanted to see P. Poroshenko (who was appointed as the secretary of the National Security and Defense Council) in this post. Therefore, in fact, the entire presidential term of V. Yushchenko was marked by the struggle against Yulia Tymoshenko, in whose activity two trends dominated: social populism and preparation for the presidential laurels. Subsequently, the President “fell into the same trap”, re-appointing Yulia Tymoshenko as Prime Minister.

V. Yushchenko’s presidency was remembered for inconsistency, the adoption of unexploited, groundless decisions, political contradictions and wars (including corruption) in the camp of “dear friends”. The “western” direction of the President’s activity was more effective. We are talking about the efforts aimed at joining the WTO, NATO and the European Union. The logical conclusion of V. Yushchenko’s presidential career was a defeat at the 2010 elections (5th place with 5.45% of the votes) [5, p. 102].

Viktor Yanukovich, the leader of the Party of Regions, won the victory in the 2010 presidential election (in a tough fight with Yulia Tymoshenko). At that time, he was a well-known figure not only in the Donetsk region, but also in the political field as a whole, occupying the position of the Prime Minister. In addition, we have note one “interesting” feature of Yulia Tymoshenko. There were no doubts that Yulia Volodymyrivna is eager to gain the power (like most politicians). But this is not the main feature of Yulia’s “political” figure. She wants to gain not just power, she wants “fame”, she wants to be remembered as a “President”.

Viktor Yanukovich continued the glorious “achievements” of Leonid Kuchma on “improving” the clan system of government in Ukrainian society. Almost all key positions in the Ukrainian authorities under Yanukovich were occupied by Donetsk representatives. All the “minor” positions (remaining after “Donetsk clan”) Viktor Yanukovich “gives” to the representatives of Lugansk region. At the same time, it is quite noteworthy that Yanukovich’s eldest son (nickname “Sasha-dentist”) was “managing” the power structures.

Without any doubt, Viktor Yanukovich consistently pursued a pro-Russian policy, constantly being in contact with D. Medvedev (at that time, the President of the Russian Federation) and V. Putin (the Prime Minister). The result of these contacts was an agreement on the conditions for deepening economic, political and socio-cultural cooperation between Ukraine and Russia. First of all, it is a question of an Agreement between Russia and Ukraine on the issues of the Russian Black Sea Fleet presence on the territory of Ukraine (the location of the Russian fleet on Ukrainian territory after 2017 was prolonged for another 25 years). Accordingly, documents were signed on reducing the price of Russian gas by 30%, as well as the construction of a bridge across the Kerch Strait, the completion of which was planned for 2014. Ironically, this year, Russia has committed aggression against Ukraine, annexing the Crimean peninsula.

During the “Revolution of Dignity” in 2014, Viktor Yanukovich fled to Russian Federation, where he occasionally proclaims his “Rostov speeches” openly directed against the Ukrainian state, Ukrainian society and the Ukrainian people.

In the spring of 2014 (at the beginning of the military conflict in the Donbass) in the first round, Petro Poroshenko was elected the President of Ukraine. At this time, Petro Alekseevich was a well-known figure in the business and political circles of Ukrainian society. Under Viktor

Yushchenko, he served as the Secretary of the National Security and Defense Council, and was later Minister of Economy and Minister of Foreign Affairs.

The greatest achievements of P. Poroshenko on the post of the President of Ukraine are connected with foreign policy activities. Thus, an agreement on association with the European Union was signed and Ukraine got visa-free regime. Also P. Poroshenko should be noted as the commander-in-chief of the Armed Forces of Ukraine. To a large extent, thanks to his efforts, Ukraine now has a capable army, which gives a decent rebuff to Russian aggression. After all, current situation is considered by citizens as a struggle with an external enemy (Russia). Such opinion was mentioned by 37.7% of respondents (according to sociological monitoring of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine 2017). At the same time, 34.3% of citizens believe that there is a struggle between the oligarchs and 26.4% stated that the struggle of foreign policy players in Ukraine.

Much modest is the success of the current government inside the country. The deterioration of the economic situation, the decline in the material well-being of the population (also due to the situation in the Donbass) affected the assessment of the activities of the President of Ukraine. Thus, according to sociological monitoring, while accessing the performance of P. Poroshenko as the President only 1.7% of Ukrainian citizens estimated it as highly effective, while 33.3% indicated his incompetence. At the same time, 43.1% of respondents do not trust the President at all. It should be also noted that the level of distrust in the Verkhovna Rada and the Cabinet of Ministers is even more significant. Accordingly, 50.3% and 48.0% of Ukrainian citizens do not trust these institutions.

Analyzing power in the context of socio-cultural dynamics of society (both Soviet and modern Ukrainian) one can state: the history of the twentieth century has shown that recognition of the multivariable process also means recognition of different models of social development. At the heart of the latter - not only the diversity of economic, political and socio-cultural prerequisites in individual countries, but also the understanding of historical subjects of goals, content and functions of the corresponding system. His models have variations within a range of alternatives: economic, commodity, market, democratic or administrative-command.

The market model of society's development implies the presence of a multi-faceted economy; market regulators with preservation of planned microproportions; openness to world economic influences and involvement in the international division of labor; the creation of a rule-of-law and civil society with a multitude of interests; spiritual freedom.

Ukraine's coming out of economical, political and socio-cultural recession, which is, in essence, permanent, should be considered as a transition to a market economy system, where a multi-faceted economy forms the basis of civil society. The market path is connected to the Ukrainian society with radical changes in the system of economic relations, with such transformations in the economic sphere, which will create a strong motivation of labor. It is now clear that the success of market transformations depends crucially on the willingness and ability of people to realize their economic interests, to engage in the process of socio-political, socio-economic, and socio-cultural transformations, without interacting with indescribable contradictions.

Today's theoretical view is focused on a single sacramental question: the lack of obvious success in society's reform is the result of initially incorrectly chosen course or the consequence when the correct reforms are not brought to a logical conclusion? We can say that the consideration of plans for market reforms in Ukraine, due to the prism of their coordination with the logic of a particular economic field (economic school), is not important for the modern period of Ukrainian independence. Here it is more important to understand the initiated processes. It should be realized with all responsibility that political, economic and socio-cultural reforms

throughout the period of Ukrainian democratization did not become the focus of reformist politicians, their priorities were not determined by the logic of the socio-economic and socio-cultural process.

Consequently, those who go beyond the scope of the positivist interpretation of the “Democrats”, as well as the economic doctrine of the transformation of Soviet society, should be included in the scope of research problems. The development of the normative image of the future society was and remains an integral part of any serious reform in the socio-economic and socio-cultural spheres, without which they perish in the routine of rigid pragmatics.

The collapse of the Soviet Union and subsequent changes in the alignment of political forces in Ukraine, at first glance, simplified the transition to a system of market relations. And this very transition has turned out to be a civilized “entry” into the market. But this euphoria instantly disappeared, faced with the reality of the economic crisis, the impoverishment of the majority of the population, the marginal pluralization of social consciousness. The processes taking place in the Ukrainian society show a dangerous tendency to increase the economic differentiation, accompanied by lumpenization of the population. Under such conditions, it is likely that the interests of social groups and strata of society will collide, and it is problematic to find their consensus.

Ukraine represents a whole spectrum of diverse interests of groups and strata, related to their current situation and future movement in the social hierarchy. Under these conditions, the issue of how economic entities entering the market will become of paramount importance. As the world experience shows, the best economic results have entities that own the resources and bear full financial responsibility for their use.

The state of mass consciousness of Ukrainian society is characterized by contradictions, segmentation, ideological and political “diversity”. According to the data of sociological monitoring of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine for 2017, in the political spectrum the most “popular” is the national democratic trend (14.5% of respondents prefer it). 10.2% of citizens of Ukraine, socialist – 5.8%, nationalist – 3.9%, communist – 3.8%, Christian-democratic – 3.7% are the adherents of the social-democratic direction.

For such a public consciousness there are various manifestations and tendencies, of which the main is democratic and authoritarian. The social foundations of these trends have a rather complicated structure. In addition to a relatively stable “core”, both democratic and authoritarian tendencies can be based on the same, and quite significant, strata of the population, which, on some issues, take a democratic stand, and on the other, they are supporters of authoritarian aspirations. Such a paradoxical situation is a logical reflection of socio-economic, political and socio-cultural processes inherent in a transitional, transformational society.

In an empirical dimension, the democratic tendency prevails in the public opinion of Ukrainian citizens. Thus, according to the opinion of 36.0% of the respondents among the majority of the population of Ukraine, the “Democracy” is the dominant feature. The advantage of authoritarianism is provided by 20.4% of citizens. And 25.4% of respondents do not favor any of them. At the same time, 22.8% of citizens agree that democracy provides the person with the greatest opportunities for an individual political choice, and 36.9% – rather agree with this statement. And only 10.4% of respondents hold the opposite opinion.

The authoritarian tendencies to a large extent are generated by the social stratification of Ukrainian society, its economic and political instability, not enough successful searches for the country’s coming out of the recession. The signs of authoritarian sentiment are differently traced both in social strata (who benefit from reforms) and among those whose financial situation

has actually worsened. The most democratically oriented is the social stratum, whose welfare has grown with a simultaneous loss of confidence in tomorrow. That is, it refers to people who perceive a market economy as a combination of growing opportunities and a rather high risk.

Currently, in Ukrainian society, there are two main types of value systems: 1) values based on the principles of equalization; 2) values that characterize a society of equal opportunities. In general, the first orientation is much less popular than a second one. According to monitoring data, the most close to Ukrainian citizens are the values, traditions and standards of behavior inherent in the population of the Western European countries. Thus, 16.5% of respondents give a clear preference to these values, and 14.6% are more likely to prefer them. It should be noted that a fairly large proportion of respondents prefer the values of citizens of East-Slavic countries (24.8%).

The main significance for the majority of the population is the value of life and the possibility of self-realization. From the point of view of the prevalence of paternalistic-conformist and individualistic types of mentality prevails individualistic orientation of the individual and the corresponding type of consciousness. The paternalistic type of consciousness is less specific to the Ukrainian population. Empirical evidence suggests that among the majority of the population such traits as individualism prevail (according to 44.2% of respondents). And only 18.0% believe that in the mentality of Ukrainians, collectivism prevails. At the same time, it is interesting to note that in the context of initiative-passivity characteristics, the second feature is dominant (41.2% of the respondents).

From the point of view of the socio-cultural dynamics (development) of society, the psycho-emotional state of Ukrainians has an important significance. According to the results of sociological monitoring, the psychological atmosphere in the Ukrainian society is most likely to be described by such feelings as the desire for change (40.7% of the respondents), insecurity (39.5%), anxiety (37.4%), disappointment (34, 0%), tension (32.0%), fear (27.2%), indignation (26.0%) and hope (22.8%). The future of Ukraine is connected with hope (as stated by 46.7% of the respondents), anxiety (34.3%), optimism (20.6%), confusion (16.5%), and fear (16.9%).

In the context of Ukrainian emotional state have reason to say that the particular individual life situation, combined with feelings of anger, fear, anxiety, frustration and insecurity are able to provide a splash of authoritarian attitudes. One should not forget that the desire for change is definitely associated with shame for the current state of the country, understanding the impossibility (disabilities) influence on what happens in society.

As we have already noted, Ukrainian citizens generally accept democracy in the first place, but primarily as a normative value. Democracy as a set of institutions, rules and procedures is still not widely and deeply perceived. In addition, the mass disappointment in the "democratic" reforms generates in society a primitive gravity toward a "strong hand". Domestic historical consciousness, undoubtedly, leads to the cult of personalities and creates the possibility of degeneration of democracy into a regime of strong power. Arguably, this feature is stored throughout the period of transformation (dynamics) until the new social strata and groups and their interests are in the process of modernization.

The population as a whole does not support violent actions as a possible means of bringing the country out of crisis. For social stability, order and prosperity, most Ukrainian citizens disagree (at least in this case today) to pay a very high "democratic price", to abandon fundamental democratic institutions. It is the recognition of democratic values (even at the level of the symbols) that remains a barrier to the totalitarian regeneration of power. The degree of rigidity of the system of governance (generally accepted by the public) serves as an alternative to the totalitarian regeneration of power and society, an alternative that seems to be more real than the strengthening of its own democratic institutions.

At the same time, not all citizens agree to endure all sorts of material difficulties for the sake of preserving the peace and order in the country, or in cases of significant deterioration of living conditions. Thus, 38.1% of respondents believe that it is necessary to actively protest against the constant deterioration of living conditions. And 36.2% – adhere to the idea that it is necessary at all costs to maintain peace in the country. At the same time, 55.7% of citizens do not consider mass protests (riots, demonstrations) against the decrease of living standards as the way of protection of their rights. The idea of taking part in protest actions is considered only by 21.3% of respondents. Citizens are most actively involved in collecting signatures under collective petitions (32.7% of respondents), in election campaigns (25.2%), legal rallies and demonstrations (29.1%). And 36.1% of the citizens state that none of the protest measures seems to be effective and reasonable enough for them to participate in it.

There is very significant difference in the verbal and real protest behavior of the Ukrainian population. According to empirical data, only 8.7% of respondents participated in protest actions against tariff increases over the last 12 months. 3.6% of the citizens protested in defense of their labor rights; against dismissal from work – 2.2%; insufficient financing of the industry – 1.6%; the exploitation of objects that carry a health hazard – 1.9%; illegal building, construction scams – 1.8%. 3.4% of the respondents personally participated in protest actions, related to insecurity of normal living conditions at the place of residence. Another 3.8% of respondents participated in actions focused on civil rights and freedoms. The vast majority of citizens (84.3%) did not participate in any of the protest actions.

The most active motivators of the possible participation of citizens in protest actions is the need to uphold justice (16.0% of the respondents), inability to tolerate living conditions (13.2%), and the way to influence the power (5.5%). At the same time, 15.6% of those polled will not take part in protest actions because they do not believe that something can be achieved, and 11.3% of respondents prefer to “defend their rights in court, not in the streets”. 6.8% of Ukrainian citizens do not show any interest in protest actions.

Nowadays, in Ukrainian society the lack of culture is one of the most acute shortages. The formation of a new, market culture takes place in confrontation with the consequences of the culture of administrative-command. After all, stereotypes of economic behavior do not disappear without a trace, but inherited, transmitted from the former systems to the future. Most of the population of Ukraine still has captive stereotypes that do not release and develop the potential of free economic growth of society.

The main stereotypes of mass consciousness include:

- a comparative ideal of material goods;
- the notion of the independence of the immorality of the acquired great wealth, the criminal nature of entrepreneurs, their exploiter nature;
- laying responsibility for the material welfare of a person (regardless of his own economic activity) to the state and the official system of social protection;
- a sense of personal responsibility for state ownership, which is expressed in maintaining a course to abandon real privatization;
- understanding of economic reform in the categories of administrative regulation of the economy.

The socio-cultural dynamics of society, of course, “means” the development (transformation) of culture. And it is undeniable that economic culture is a very important factor in this process. It is now quite obvious that Karl Marx’s thesis “the being determines the consciousness” does not “work” in the post-Soviet sphere and, in particular, in the Ukrainian society. In fact, it acts exactly the opposite way. It is the country’s economy that is determined

by the culture of the nation. That is, culture made an impact on the development of the economy. Thus, the behavior of the population to a large extent (and especially at the stage of market transformation) is determined by the level of its economic culture.

According to the results of sociological monitoring of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine conducted in 2017, 41.1% of respondents indicate that they do not have enough of modern economic knowledge. In this case, the cultured person is considered to have stable moral principles (54.0% of Ukrainian citizens agree with this). According to 52.0% of the polled, cultured person is a well-educated, tactful person who respects the thoughts of others. And 43.7% of the respondents consider the person, who is interested in cultural life, understands the matters of art, literature, music, etc as a cultured person. According to the opinion of 25.2% of citizens, a cultured person should be interested in national culture and take care of its development. Finally, 22.1% of the respondents see the cultured person as the one who is concerned about the moral and spiritual upbringing of the younger generation, and 23.7% – as the one who cares about nature and the environment.

The future of economic culture (as well as culture in general) depends not only on shifts in the minds and behavior of people, but also on institutional conditions. We mean the main institutions of society – politics, law, morality. The first institutional condition for the formation of a new economic culture is the political stability of society. In case of achievement of political agreement on the main directions of socio-economic transformation there will be the time and conditions for the formation of market relations and market culture. The second institutional condition for the formation of a new economic culture is the reorientation of old management structures in support of market relations, as well as the creation of new, effective management structures capable of providing such support. The third institutional condition is the introduction of legal economic structures, the possibility of capital investments. Finally, the fourth institutional condition is the moral well-being of the population. Indeed, in an atmosphere of moral raiding, criminal accumulation of capital and crime, the formation of a “normal” economic culture is impossible.

It is very difficult to form a market economic culture and in the absence of an effective system of economic education of the population, which has three main functions: educational, disciplinary and ideological (ideological support for reforms). The system of economic education should be aimed at “development” of such forms of the market, which correspond to national traditions and culture, reproduction of the ethics of labor. A certain system of education of citizens is needed, as well as awareness that adequate psychological preparation of the nation is an indispensable condition for the successful implementation of radical economic transformations [13, p. 109–110].

The most promising policy (action of the authorities) in this socio-economic situation can be modernization, which is based on economic initiative where it really appears, including legal protection from monopolies and arbitrariness of officials. The policy should be combined with a balanced state support of those productions and projects that can really stop the process of disappearing in the value added society, slipping into destructive reproduction. The most important elements of such a policy should be the development of the necessary infrastructure, which stimulates effective economic activity, support of the initiative of each person, small and medium business.

The real subject of modernization cannot be a state-monopoly of economic life, issuing policy plans of a coercive nature. They cannot be an isolated person, freed from the power of the state. The real subject can be (based on real culture) the dialogue between the state and the individual, a complex tense system of communities, where the real reproduction program

is constantly developed at all levels. Such a program implies a constant desire to shift the focus of this subject to the centers of economic initiative for modernization development.

From the point of view of the effectiveness of the impact on modernization processes in Ukrainian society, the most “attractive” (according to sociological monitoring) are domestic NGOs and associations (18.7% of respondents), international public organizations (18.4%), business centers (11.6%) and employers’ associations (9.1%). The contribution to the modernization of the Ukrainian society was estimated by 8.9% of citizens, the Verkhovna Rada influence – 6.2%, the Cabinet of Ministers – 5.1%. At the same time, 27.5% of respondents believe that the greatest obstacle to successful modernization is the lack of leaders capable of initiating (leading) this process. The unwillingness of the ruling elites to radically change (modernize) Ukrainian society drew the attention of 26.2% of citizens, and the reluctance of the authorities to bear costs (material, financial, time, etc.) – 24.7%.

The degree of autonomy of each subject of dynamic development (modernization) should be constantly critically rethought in accordance with the creative resources of a changing society. This requires a permanent political dialogue, pluralism based on the required level of agreement. Here, support is needed not only for liberalism. On the basis of the latter we should, in our opinion, develop a dialogue between traditionalism and liberalism, authoritarian and communal values. Moreover, the growing communicative role can play utilitarianism, its real and potential opportunities to stimulate economic activity.

This path cannot be easy. And here it is not worth hoping for success, jumping over the necessary stages, giving in to the historical temptation to see the destruction of the outlines of the new building. The future of society cannot be predicted only by extrapolation of our past. It is also about the ability of society to overcome its limitations on the basis of the development of new cultural values that are in line with the multidimensionality of the modern world. Necessary is not so much the desire to improve the effectiveness of reproduction within the framework of cultural programs and existing relations, but the desire to solve this problem based on more effective means and consolidating goals, the deepening of power (political) decisions up to super-civilizational scales.

References

1. Авторханов А. Технология власти. М.: СП «Слово», Центр «Новый мир», 1991. 194 с.
2. Атаев А.А. Власть и правители. СПб.: «Скрипториум», 2001. 605 с.
3. Ачкасов В.А., Елисеев С.М., Ланцов С.А. Легитимация власти в постсоветском обществе. М.: «Аспект-Пресс», 1996. 127 с.
4. Врублевский В.К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. К.: «Довіра», 1993. 254 с.
5. Врублевский В.К. Знаковые феномены: Леонид Кравчук, Леонид Кучма, Виктор Ющенко. К.: «Интеллект», 2005. 135 с.
6. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России. Вехи исторической эволюции. М.: «Интеллект», 1998. 416 с.
7. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности: от тоталитаризма до демократии. К.: «Наукова думка», 1992. 126 с.
8. Канетті Е. Маса і влада / Пер. з нім. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 416 с.
9. Луман Н. Власть / Пер. с нем. М.: «Праксис», 2001. 256 с.
10. Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия / Отв. ред. А.А. Ручка. К.: «Наукова думка», 1993. 136 с.
11. Пилипенко В. Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура. К.: «Фоліант», 2005. 226 с.
12. Пилипенко В.Є., Привалов Ю.О., Ніколаєвський В.Д. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. К.: «Фоліант», 2008. 158 с.

13. Пилипенко В.Є., Сапелкіна О.В., Чепурко Г.І. Модернізація: теорія, практика, цивілізаційний вимір. Київ–Львів: «Ліга-Прес», 2016. 130 с.
14. Пилипенко В.Є., Поддубный В.А., Черненко И.В. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход). К.: «Наукова думка», 1993. 104 с.
15. Политическая культура населения Украины: результаты социологических исследований / Отв. ред. Ю.Н. Пахомов, Е.И. Головаха. К.: «Наукова думка», 1993. 135 с.
16. Сиренко В.Ф. Интересы – власть – управление. К.: «Наукова думка», 1991. 156 с.
17. Согрин В.В. Политическая история современной России. 1985–1994: от Горбачева до Ельцина. М.: «Прогресс-Академия», 1994. 192 с.
18. Шульга Н.А. Дрейф на обочину. Двадцать лет общественных изменений в Украине. К. «Друкарня «Бізнес-поліграф», 2011. 448 с.
19. Эттеллинг В. Политика и культура при Хрущеве и Брежнев: 1953–1970 гг. М.: АИРО – XX, 1999. 312 с.
20. Pylypenko V., Pryvalov Y. The Political Elite of Ukraine: Historical and Sociological Analysis. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2016. № 3. С.171–191.

ВЛАДА В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДИНАМІКИ СУСПІЛЬСТВА: ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Тетяна Андрущенко

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова,
кафедра політичної психології та соціально-правових технологій
вул. Саратівська, 20, 04111, м. Київ, Україна*

Юрій Привалов

*Інститут соціології Національної академії наук України,
відділ соціальної експертизи
вул. Шовковична, 12, 01021, м. Київ, Україна*

Мета роботи: розглянути інституцію влади в різні історичні періоди суспільного розвитку – від встановлення ленінської ідеології до сьогодення.

Методологія: основою дослідження є методологія, запропонована Ф. Броделем, яка стосується синтетичного підходу до визначення сутності культурно-цивілізаційних процесів через системний аналіз соціальних, економічних, історичних, політичних та інших складових. Саме це уможливило більш глибоко визначити динаміку, принципи, чинники, трансформації культурних особливостей розвитку суспільства в його цивілізаційних означеннях.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що автори значну увагу приділяють аналізу ринкової моделі сучасного українського суспільства в контексті становлення та функціонування демократичних цінностей.

Висновки: Аналізуючи владу в контексті соціокультурної динаміки суспільства, можна констатувати: історія XX століття визнала існування різних моделей розвитку соціуму. Ринкова модель розвитку суспільства передбачає наявність багатокладної економіки, ринкових регуляторів зі збереженням планових мікропропорцій, відкритості світогосподарським впливам, залучення в міжнародний розподіл праці, створення правової держави та громадянського суспільства. Україна репрезентує цілий спектр різноспрямованих інтересів груп і прошарків, пов'язаних з їхнім нинішнім становищем і майбутнім переміщенням у соціальній ієрархії. Стан масової свідомості українського суспільства вирізняється ідейно-політичним різноманіттям, з якого основними є демократична й авторитарна тенденції. Більшість населення України досі перебуває в полоні стереотипів, які не дають вивільнитися й розвинути потенціалові вільного економічного зростання суспільства. Майбутнє економічної культури залежить не тільки від зрушень у свідомості та поведінці людей, а й від інституційних умов. Найперспективнішою політикою в цій соціально-економічній ситуації повинна бути модернізація, що спирається на господарську ініціативу.

Ключові слова: суспільство, влада, демократія, ринок, динаміка, цінності, культура.

УДК 81'272(477):316.775.2.001

СЕМІОТИЧНИЙ І СЕМАНТИЧНИЙ КОНТЕКСТИ ТЕОРЕТИЧНОЇ МОДЕЛІ МОВНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Валерій Денисенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Світлана Савойська

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

На засадах семантичного та семіотичного підходів розглянуто сутнісні ознаки семіотики та семантики як наук, їхні ціннісні характеристики та вплив на формування теоретичної моделі мовної політики України. За допомогою таких семіотичних знаків-символів і семантичних понять, як «семіотика політики», «символічна політика», «символічні дії», «символічні особи» та «символічна поведінка», визначено місце семіотичних і семантичних цінностей у формуванні складових зазначеної моделі, виявлено їхній вплив на здійснення мовної політики, формування сутності та змісту досліджуваної моделі.

Ключові слова: семіотика, семантика, теоретична модель мовної політики України, знак-символ, термін.

В умовах демократизації та модернізації українського суспільства зростає потреба у формуванні конструктивної (раціональної) моделі мовної політики, комунікативний контекст якої досліджували Ю. Габермас, М. Кастельс, У. Бек, Дж. Маклеод, А. Шойфеле, М. Патрісія та інші. Політологічним контекстом моделі мовної політики в цьому разі є семантичний ряд таких понять, як «раціональна політика», «конструктивна політика», «ефективна політика», «мовна політика консенсусу», «комунікативна дія», «комунікативність політика» та інші, який допомагає висвітлити зазначену проблему з позитивного боку. Тобто семантика вивчає зміст, значення, тлумачення слів і знаків [10, с. 551]. Вона є частиною семіотики, яка тісно з нею пов'язана, позаяк висвітлює зв'язок певних термінів і висловів до позначуваних ними об'єктів та змісту, що вони виражають, пояснюючи поняття «зміст», «значення», «ім'я» тощо [16, с. 588].

Більшість понять семантичного ряду так чи інакше пов'язані з таким явищем, як спілкування, яке М. Прищак ототожнює з терміном «комунікація» [12, с. 29], що у різні часи мало свою сутність, значення та особливості. Невід'ємною складовою цього поняття є «комунікативність політика», що варто розуміти як бажання політиків і політичних спільнот познайомитися з історією України, вивчити мову українського народу та послугувати нею під час здійснення службових і державних повноважень, успішне засвоєння, використання та передавання політичної інформації, спрямовані на ефективне здійснення мовної політики, обмін думками, знаннями, ідеями, дружні відносини, взаєморозуміння між владою, народом, спільнотами, групами, опозицією, політичними лідерами, членами

партій та організацій, які можливі завдяки конструктивній взаємодії особистостей, симпатії, розумінню один одного та повазі. Комунікативність політика, що базується на людській взаємодії у процесі реалізації інтересів і цінностей, аналізували К. Вілкінсон, К. Реннер, Л. Річард та інші вчені. Слово (пер. з грец. λόγος), яке покладено в основу філософії Геракліта як поняття та божественне начало, у філософську термінологію він вводить першим. Його варто розуміти як джерело думки людського розуму та свободи, сутність усіх речей, вічний розум, котрий створює все із протилежностей, упорядковує світ, робить його гармонійним та єдиним. Геракліт стверджує, що все здійснюється за логосом, який є загальною та необхідною вічною мудрістю. Філософ стверджував, що одне й те саме є водночас відмінне та навіть протилежне, які разом виявляють цінність іншого. Окремі аспекти зазначеного досліджував також Р. Кабісов [6, с. 135–155]. Логосом, за Гераклітом, є слово, що виражається у мові, яка нас цікавить як комунікація та культура, адже, на думку науковців, поки існує мова, є і народ, немає мови – нема й народу, а також комунікація, за допомогою якої здійснюється рух інформації від комунікатора до реципієнта та навпаки. У цьому разі ми маємо справу зі спілкуванням, коли суб'єкти та об'єкти комунікативного процесу обмінюються думками. Категорію спілкування не можна розглядати окремо від культури відносин, про що йшлося ще у віршах і промовах Солона, який закликав бідних людей та аристократів до взаємних поступок заради загального блага [5, с. 602].

Деструктивні (ірраціональні) складові формування теоретичної моделі мовної політики автор подає через семіотичний підхід щодо аналізу проблеми – усе це зумовлює необхідність комплексного підходу щодо дослідження зазначеної проблеми. Семіотика як наука про знаки та знакові процеси, якими в політологічній науці, на думку А. Акайомової, є символічні дії та символічні особи – політики, виникла на початку ХХ ст.: «Знакова сутність цих процесів виявляється у двох аспектах: політик як представник групи та метонімічний знак, що заміщає групу. З цим, на думку науковця, пов'язана персоналізація політичних партій, які легко ідентифікуються з іменами їхніх лідерів, які одночасно виступають як символи політичних поглядів, концепцій і напрямів» [1, с. 32, 33].

Теоретичні основи семіотики (грец. semeiotike) як науки про знаки, функціонування інформаційних знакових систем, що використовуються для передачі інформації [10, с. 551], за допомогою яких здійснюється спілкування у людському середовищі (система речових сигналів обрядового, побутового, сакрального характеру) [16, с. 589], механізми передачі інформації, що вивчає природу, види та функції знаків, знакову діяльність людини, а також символи та їхню природу, досліджували Ч.С. Пірс, Ф. де Соссюр та Ч.В. Морріс. Ці науковці сформулювали завдання семіотичної науки, визначили методи та напрями, котрі з часом стали використовуватися в політологічних дослідженнях як зарубіжними (Р. Барт, У. Еко, В. Капіцин, М. Фуко та інші вчені), так і вітчизняними (А. Акайомова, О. Павлишин, І. Присяжненко, О. Проскуріна, С. Романчук, Н. Юшина, В. Ярошенко та інші) науковцями. Тобто засновниками семіотичної науки є швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр та американські філософи Чарльз Пірс, який ввів у науковий обіг термін «семіотика», і Чарльз Морріс, який видав працю «Основи теорії знаків», що стала першим систематичним викладом семіотики як науки, що на сучасному етапі її розвитку є міждисциплінарною наукою. Загальнотеоретичні та методологічні проблеми семіотики розглядали Г. Щедровицький, Ю. Степанов, А. Ветров, І. Хабаров, В. Розін та інші, які, як зазначає С. Романчук, викликали інтерес до особливостей функціонування знаків у суспільстві та їхнього впливу на соціально-політичні процеси [14, с. 326].

Так, семіотичний контекст теоретичної моделі мовної політики формується з семантичного (змістового, який стосується семантики) [16, с. 588] та семіотичного конструктив-

них рядів таких, наприклад, термінів-символів, як «тризуб», «український прапор», «гімн», «українська культура», «українська мова», «вишиванка» та інші, які об'єднують навколо себе не лише етнічних українців, а й кримських татар, грузинів, етнічних росіян, поляків, угорців, румун та інші спільноти, які мешкають в Україні та вважають себе українцями. Це є тим консенсусом, тією стратегічною метою та національною ідеєю, яка об'єднує не лише україномовну частину, а й увесь український народ навколо єдиної мети – збереження, розвитку української нації та державної незалежності й соборності. Зокрема, семантика інтерпретує зміст і значення поняття, а семіотика політики, яка є міждисциплінарною галуззю досліджень і самостійною галуззю знань, що сформувалася у зв'язку із застосуванням досягнень загальної семіотики для аналізу політичних феноменів, використовує його як знак і символ. Тобто семіотика політики, як зазначає О. Павлишин, – це філософсько-політичний напрям, у межах якого політика інтерпретується як знакова система; теоретико-методологічна парадигма філософсько-політичних досліджень, знакова теорія політики; знакова структура політичної реальності, основною метою яких є дослідження політики як знакової системи, відношень і закономірностей функціонування політичних знаків [15, с. 257].

Варто зазначити, що конструктивні знаки-символи ототожнюються із комплексом дій і засобів, котрі держава, суспільство та інші суб'єкти мовної політики використовують для досягнення певних цілей у сфері мовно-політичних відносин. Мовна політика є невід'ємною складовою політики, що, на слухну думку В. Ярошенко та І. Присяжненко, набуває символічного характеру, символічна дійсність якої перетворює її на сферу виробництва символів, що зумовлює пошуки нових теоретико-методологічних підходів до визначення впливу символів на процеси конструювання та відтворення політичного життя в умовах інформатизації дійсності [18, с. 28].

Зважаючи на зазначене, конфліктно-консensusними семіотичними складовими є такі: а) українська мова, якою спекулюють як внутрішні, так і зовнішні суб'єкти мовної політики, що за будь-яких обставин намагаються зберегти статус-кво для російської мови; б) мовні закони, які хоча й проголосили українську мову державною, але водночас будували бар'єри для гальмування її розвитку та поширення в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя та на всій території України; в) законопроекти, метою яких є не поліпшення мовно-політичної ситуації в державі, а відновлення статусу-кво для російської мови в Україні та її поширення як офіційної на всій території; г) ухвалення декларативних концепцій, комплексних заходів, державних програм, виконання яких не підкріплено жодним механізмом, а тим більше бажанням політиків поліпшити мовно-політичну ситуацію в державі; г) декларативне проголошення парламентських слухань, які начебто спрямовувалися на поліпшення функціонування української мови як державної й тих мов, які є на межі зникнення; д) неконституційне ухвалення закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», яке спрямовано не на вирішення мовно-політичних проблем, а на гальмування розвитку, функціонування та поширення української мови як єдиної державної в усіх сферах і галузях суспільно-політичного життя та в усіх регіонах країни, особливо на її сході та півдні. Семіотичний підхід щодо формування теоретичної моделі мовної політики базується на міфах про «дві України», ненаукову основу української мови, її бідний словниковий запас, двомовність як природний процес для української спільноти та інше. Наукою, що вивчає семіотичний підхід щодо аналізу теоретичної моделі мовної політики, є політична семіотика, яка, на думку А. Акайомової [1, с. 34], немислима без використання графічних і політичних символів, до яких належать такі національні символи, як українська мова та культура, прапори, герби, емблеми політичних

партій і рухів тощо, які з проголошенням незалежності набули особливого значення, що відкрило шляхи для демократичного розвитку Української держави, у якій український народ має бути джерелом влади, де домінують демократичні інститути, що забезпечують його участь у вирішенні загальнодержавних справ із широкими громадянськими правами та свободами [11, с. 100].

Розгляд семіотики як методу дослідження дає можливість, на думку С. Романчука, краще усвідомити сутність семіотичної концепції. Досліджуючи комунікативні процеси, семіотика описує структури (коди), які дають можливість перейти від аналізу реальних взаємозв'язків до сфери комунікативних моделей [14, с. 327]. Семіотичний метод дослідження складається з певних політичних символів, якими є назви певних понять, що формують, наприклад, політичну свідомість чи політичну культуру суб'єктів мовно-політичного процесу. Наприклад, як уже зазначалося, українська мова є символом культури української нації, а також центром комунікації та символічної політики, яка використовує ресурси ідеологічно різних політиків та їхніх політичних сил для легітимації мовно-політичних дій, рішень і впливу на індивідуальну та масову свідомість громадян. Зокрема, В. Ярошенко та І. Присяженко вважають, що символічна політика – це дія з використанням символів і дія, яка сама виступає як символ [18, с. 28]. Долю української мови, що є ключовою фігурою формування комунікативної моделі мовної політики, яка може як об'єднувати, так і роз'єднувати українську спільноту, на думку Б. Ларіна, «визначають три чинники: культурна вага, характер соціальної бази, втручання політичних сил», а також ідеологічний плюралізм і комунікативне навантаження. На нашу думку, втручання політичних сил у проблеми української мови є одним із вагомих чинників, на якому базується маніпулятивна символічна поведінка окремих політиків, зокрема й під час створення, обговорення та аналізу законопроектів, ухвалення політичних рішень, програм і законів [9, с. 126]. Політична поведінка містить такі основні елементи, як суб'єкт, форми (способи) реагування, типи (характер) поведінкової взаємодії та наслідки. Наприклад, УПЦ МП свою деструктивну символічну політику вербального (хору було заборонено виконувати гімн українською мовою в одній з українських церков) та поведінкового (в одній із церков було знищено книги, написані українською мовою) характеру поширює й на інші церкви. Ця конфесія конфліктує не лише з УПЦ КП, яка бореться за об'єднання всіх православних церков в Українську помісну православну церкву, а й з іншими українськими церквами. Така її деструктивна комунікативна дія виявляється в боротьбі за землю, майно, мирян, матеріальні та культурні цінності, мовно-культурний і духовний простір методами залякування віруючих УПЦ КП, запевняючи їх, що патріарх Філарет заведе їх в унію, заборонивши у ній церковнослов'янську та російську мови [4, с. 86].

Зокрема, на Закарпатті такі символічні комунікації поширюються угорською, русинською та румунською мовами, які гальмують поширення функціонування української мови навіть у статусі єдиної державної. На Буковині за рішенням місцевих рад символічні комунікації подекуди проводяться румунською мовою, яка тут є регіональною, а на півдні і сході країни – переважно російською. Такі символічні дії та символічна поведінка суб'єктів мовної політики й сьогодні, на думку П. Гриценка, «залишаються одним із центрів протистояння українській мові, котрі роблять усе можливе, аби Україна не вийшла за межі силового поля Росії» [2] та інших сусідніх держав, які протягом тривалого часу утримували українську мову та культуру в тілі своїх символічних дій. Загалом, символічна поведінка суб'єктів мовної політики також пов'язана з інформаційними технологіями, які, на слухну думку О. Проскуріної, посилюють процеси глобалізації та негативно вплинули на політичні, економічні, екологічні, гуманітарні та інші складові дослідження проблеми [13, с. 105].

«Символічна дія» як термін, на думку А. Акайомової [1, с. 33], є метафорою, що театралізується. Прикладами таких символічних дій було ухвалено у Верховній Раді закони «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» і «Про засади державної мовної політики», котрі супроводжуються символічними діями політиків, які «покликані створити враження ніби в Україні забезпечуються мовні права етнічних меншин» [3, с. 314] і передумови для впровадження російської мови як другої державної, намагаючись надати їй статус домінуючої мови на всій території країни [11, с. 94]. На слухну думку Л. Масенко [7], некваліфікований переклад «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» та ухвалення на його основі Закону «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», де у ролі тих мов, які в Україні є на межі зникнення, було введено для захисту тринадцять мов етнічних меншин, яким в Україні ніщо не загрожує, призвели до розколу української спільноти за мовно-політичною ознакою. Ба більше: усі ці мови етнічних меншин за межами України в історичних батьківщинах мають статус офіційних, наприклад, російська у Росії є державною мовою, білоруська – у Білорусі, угорська – в Угорщині, румунська – у Румунії та інші. Неправильний переклад «Європейської хартії регіональних або міноритарних мов» та ратифікація українського закону, що відбулася без належного обговорення та із порушенням процедури ухвалення, викликали спротив і критику в середовищі національно-демократичних політичних сил. У цю конфліктну мовно-політичну ситуацію вимушений був втрутитися Конституційний Суд України, який визнав неправомірність її ухвалення. У зв'язку з цим зазначений Закон втратив чинність як неконституційний. Наступний закон, який було ухвалено 15 травня 2003 року із незначними змінами, став причиною мовно-політичних конфліктів, які активізувалися у 2004 році на півдні та сході країни. Вони є складовою мовно-політичних конфліктів, які мають як локальне, так і міжнародне значення. У ці та інші конфлікти активно втручається Росія, яка намагається послабити, наприклад, не лише українське, грузинське, азербайджанське, вірменське та інші суспільства, а й розколоти європейське співтовариство, цінностями якого є справедливість і верховенство права. Ці цінності були порушені та проігноровані українськими політиками, зокрема О. Єфремовим, П. Симоненком і С. Гриневецьким, які є розробниками та редакторами законопроекту «Про мови в Україні», де зазначається, що поширення комунікацій українською мовою не може стояти на перешкоді вільного використання російської та інших мов етнічних меншин в усіх сферах суспільно-політичного життя в Україні. Російська мова за цим законопроектом має, по суті, статус другої офіційної (державної) мови в Україні, що прямо порушує статтю 10 Конституції України, яка зазначає, що державною мовою в Україні є українська мова, яка завдяки державному статусу поширюється у сфері діловодства, науки, освіти, інформатики, культури, ЗМІ та інше.

Тобто семіотичний метод дослідження теоретичної моделі мовної політики тісно пов'язаний із театралізованою символічною поведінкою окремих політиків, особливо тоді, коли вони ухвалюють ті законопроекти, які не лише належним чином не обговорюються в залі Верховної Ради, а й супроводжуються мовно-політичними конфліктами. Мовно-політичні конфлікти є складовою соціально-політичних комунікацій, які представлені у знаково-символічних формах взаємодії між політичними акторами під час здійснення службових обов'язків, спілкування зі спільнотою під час виборів та інше [8, с. 30]. Таку вербальну та символічну поведінку українських псевдопатріотів поклали в основу власної політики на території України імперська та радянська російська влади, які свого часу заборонили використання української мови в науці, освіті, культурі, діловій сфері, підірвали її фонетичний і лексичний склад, а також здатність до самовідтворення як самодостатнього організму [17].

Отже, завдяки семантичному та семіотичному методам було підбрано ті терміни та знаки-символи, які за певних обставин формування теоретичної моделі мовної політики дали можливість дослідити її конструктивну та деструктивну сутність. За допомогою таких семіотичних знаків-символів і семантичних понять, як «семіотика політики», «символічна політика», «символічні дії», «символічні особи» та «символічна поведінка», виявлено конструктивну сутність закону «Про мови в Українській РСР», який проголосив українську мову єдиною державною, та Конституції України, яка закріпила державний статус української мови статтею 10. Деструктивний характер законів «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» і «Про засади державної мовної політики» визначено завдяки знакам-символам і символічній політиці комуністів та символічним діям інших лівоцентристських політичних сил, які своєю символічною поведінкою довели, що їх цікавлять не національні інтереси, а цінності, мова й культура Росії та інших сусідніх держав, які у минулому насаджували українцям власну мову та культуру.

Список використаної літератури

1. Акайомова А. Невербальні знаки в політичній семіотиці. Політичний менеджмент. К., 2010. № 5. С. 31–37.
2. Гриценко П. Українська мова на осі невідкладного часу. Віче. 2016. № 15. С. 3–5.
3. Євсєєв К. Символічна політика в Україні. Наукові записки. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. Вип. 6 (62). С. 310–322.
4. Здіорук С. Церковна політика і геоконфесійні інтереси України. Віче. К., 1993. № 8. С. 22–25.
5. Денисенко В.М., Угрин Л.Я., Шипунов Г.В. та ін. Історія політичної думки: навч. енцикл. словник-довідник для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. Н.М. Хоми. Львів: «Новий Світ», 2000, 2014. 766 с.
6. Кабісов Р. Логос Геракліта і наука логік. Філософія і суспільство. М., 1998. № 3. С. 135–154.
7. Масенко Л. Синдром залежності. «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин» у контексті українських реалій. День. 2008. № 45.
8. Моргун О. Філософсько-методологічні засади формування інтегрованого комунікативно-практичного світогляду європейського демократичного співтовариства. «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації»: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 29–30 травня 2015 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. С. 30–32.
9. Нагорна Л. Політичний дискурс як об'єкт наукового аналізу. Наукові записки. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005. Вип. 27. С. 125–137.
10. Новий словник іншомовних слів: близько 40000 сл. і словосполучень / За ред. Л.І. Шевченко. К.: «АРІЙ», 2008. 672 с.
11. Політична лексика сучасного українського політика і громадянина: енциклопедичний словник-довідник / Укладач В.М. Піча; наук. ред. Л.Д. Климанської, Я.Б. Турчин, Н.М. Хоми; колектив авторів: І.В. Алексеєнко, О.І. Романюк, М.В. Школяр та ін. Львів: «Магнолія 2006», 2017. 438 с.
12. Прищак М. Дискурс поняття комунікація в контексті формування сучасної парадигми освіти. Вісник Вінницького політехнічного інституту. 2010. № 1. С. 25–29.
13. Проскуріна О. Виклик комунікацій і відповідь культурного поля політики. Політичний менеджмент. К., 2005. № 2 (11). С. 103–107.
14. Романчук С. Семіотична модель осягнення соціальної комунікації. Мовні і концептуальні картини світу. 2013. Вип. 46 (3). С. 325–331.

15. Вдовичин І.Я., Угрин Л.Я., Шипунов Г.В. та ін. Сучасна політична лексика: енциклопедичний словник-довідник / за наук. ред. Н.М. Хоми. Львів: «Новий Світ – 2000», 2015. 396 с.
16. Сучасний словник – мінімум іншомовних слів: близько 9000 слів / уклали: О.І. Скопченко, Т.В. Цимбалюк. К.: «Довіра», 2008. 798 с.
17. Шевчук Ю. Мовна шизофренія. Збруч. 14.07.2015.
18. Ярошенко В., Присяжненко І. Символічна політика та символи в інформаційно-комунікативному просторі: аспекти впливу. Наукові праці. Політологія. Дніпро, 2014. Вип. 236. Т. 248. С. 28–33.

SEMIOTICAL AND SEMANTIC CONTEXT OF THEORETICAL MODEL OF THE LANGUAGE POLICY OF UKRAINE

Valerii Denysenko

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory
and History of Political Science
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Svitlana Savoyska

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory
and History of Political Science
Universytetska str. 1, 79000, Lviv, Ukraine*

On the basis of semantic and semiotic approaches, the essential features of semiotics and semantics as sciences, their value characteristics and influence on the formation of the theoretical model of the language policy of Ukraine are considered. With the help of such semiotic symbols and semantic concepts as “semiotics of politics”, “symbolic politics”, “symbolic actions”, “symbolic persons” and “symbolic behavior”, the place of semiotic and semantic values in the formation of components of the given model is determined, their influence is revealed on the implementation of language policy, the formation of the essence and content of the model under study.

Key words: semiotics, semantics, theoretical model of language policy of Ukraine, symbol-symbol, term.

УДК 321.6/.7

ПІДХОДИ ДО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ГІБРИДНОГО ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ

Роман Кисленко

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політичних наук
вул. Володимирська, 64, 01033, м. Київ, Україна*

У статті системно досліджено підходи до концептуалізації гібридних політичних режимів. Виокремлено, узагальнено та структуровано теоретичні напрями осмислення сутності феномена гібридного режиму. Проаналізовано переваги та недоліки кожного підходу крізь призму створення єдиної теоретичної основи гібридних режимів.

Ключові слова: гібридний режим, демократія, авторитаризм, трансформація, демократизація, концептуалізація, перехідний режим.

За даними міжнародної неурядової організації Freedom House [4], станом на 2018 рік у світі налічується 59 «частково вільних» країн, які більшість фахівців інтерпретує як гібридні режими. Загалом, це 30 % від загальної кількості держав, у яких мешкає 1,8 млрд осіб. Ігнорувати факт існування режимів, які не є ні ліберальними демократіями, ні закритими авторитаризмами, стало просто неприйнятно як із наукового, так і з політичного кутів зору. Недоцільно також очікувати від них, що будучи «перехідними», рано чи пізно ці країни стануть повноцінними демократіями. Проте за чверть століття наукових студій політологи так і не досягнули однаковості навіть у тлумаченні сутності цього типу політичного режиму, а підходи до його визначення й далі неузгоджені між собою, часом принципово відрізняючись одне від одного.

Різнобічний аналіз гібридних політичних режимів був започаткований ученими-транзитологами та дослідниками демократизації, такими як Л. Вей, Л. Гілберт, Л. Даймонд, Й. Екман, Ф. Закарія, Т. Карл, Т. Карозерс, Д. Кольєр, С. Левицький, Й. Лінде, В. Меркель, Л. Морліно, П. Мохсені, Г. О'Донелл, М. Оттавей, А. Шедлер, Ф. Шміттер та інші. Серед вітчизняних науковців вирізняються праці Ю. Дзюбенко, К. Лавренової та Ю. Мацієвського.

На жаль, запровадження різних напрямів дослідження, що так чи інакше стосувалася гібридних режимів, а також швидкість, із якою було опубліковано значну кількість відповідної наукової літератури, призвели до певної гносеологічної та методологічної плутанини. Унаслідок слабого діалогу авторів сучасні розвідки гібридних режимів і досі не відповідають важливій меті – побудові спільної теоретичної основи. Усе це перешкоджає накопиченню знань і підриває цінність майбутніх студій. Метою статті є виокремлення та систематизація існуючих підходів до концептуалізації феномена гібридного режиму. Для цього перед автором постають такі завдання: виділити й узагальнити за історичним принципом основні напрями дослідження гібридних режимів, структурувати концептуальні підходи за атрибутивним критерієм, критично проаналізувати кожен із них і виокремити їхні переваги та недоліки.

Традиційним і найбільш популярним визначенням гібридного режиму є його розуміння як різновиду політичного режиму, що поєднує риси демократії та авторитаризму. Саме з та-

ким значенням термін «гібридний режим» і був запроваджений у науковий обіг професором Стенфордського університету Т. Карл із заувагою про «проміжний «гібридний» ландшафт» на політичній карті [8, с. 72–73]. Однак далі вона концептуально не розвинула цю ідею.

Подібна дефініція не відображає видових особливостей гібридного режиму. Демократизація закономірно передбачає певний період інституційних перетворень, за яких режим буде змішаним. Відтак історично перший контекстуальний напрям дослідження був пов'язаний з інтерпретацією гібриду як перехідного режиму. У ньому політичні інститути попереднього недемократичного режиму, що так чи інакше продовжували функціонувати або все ще перебувати в процесі демонтажу, змішувалися з демократичними інститутами, які починали запроваджуватися чи розвиватися.

Невизначеність і поліваріативність трансформаційного процесу не дає підстав односторонньо стверджувати, яким буде його результат – чи консолідація демократії, чи повернення до авторитаризму. Ця двоїстість не давала змоги до кінця обґрунтувати тотожність гібридного та перехідного режимів. Проблему ускладнює той факт, що «гібридний» перехідний політичний порядок, як показує практика, може застигнути без видимих в якому б то не було напрямі змін на тривалий час. Щоб упевнено говорити про дієвість того чи іншого типу режимів, потрібно слідкувати за ним якраз протягом певного періоду. Щодо термінів, то автор схиляється до часових рамок приблизно в десять років, які обґрунтував італійський політолог Л. Морліно [11, с. 283, 285].

У підсумку щоб упевнено стверджувати про те, що гібридний режим перебуває в стані транзитивності, необхідні достатні емпіричні підстави й надійна теоретична модель пояснень і прогнозувань його розвитку. На жаль, на хвилі невиправдано оптимістичного «тріумфу демократії» 80-х років ХХ століття в першій половині 1990-х років багато вчених надто поквалилося проголосити більшість посткомуністичних та африканських країн, які скинули свої недемократичні уряди, такими, що прямують у бік демократії.

Надмірний оптимізм початку 90-х років був сформований, зокрема, успішною демократизацією раннього періоду «третьої хвилі» (1974–1989 роки). Справді, у Південній Європі (Греція, Іспанія, Португалія), Південній Америці (Аргентина, Бразилія, Уругвай, Чилі) й у Центральній Європі (Болгарія, Польща, Угорщина, Чехословаччина) авторитарні кризи послідовно призвели до демократизації. Першим авторитарним відкриттям майже завжди вдавалося уникати контролю за перехідним процесом із боку колишніх авторитарних еліт і перетворюватись у повноцінні демократичні транзити. Коли ж авторитарні режими руйнувались, їх практично завжди змінювали демократії.

С. Левицький і Л. Вей щодо теоретичних прорахунків дослідників демократизації констатували: «Спостерігачі узагальнили з успішних випадків режимної трансформації принаймні два хибні правила, які сильно вплинули на те, як вони інтерпретували переходи 1990-х років. По-перше, вчені почали ототожнювати авторитарну руйнацію із власне демократизацією. <...> По-друге, всі авторитарні розкриття вважались ознакою початку переходу, який у підсумку призведе до демократії» [10, с. 49].

Розпад недемократичного режиму може призвести до різноманітних результатів, починаючи від демократії (Польща після 1989 року) до створення нової форми авторитаризму (Іран після 1979 року) чи навіть до розпаду держави й анархії (Лівія після 2011 року). Історично більшість авторитарних полумок не увінчалася демократією [13, с. 25–27]. Хоча розпад авторитаризму створює можливості для демократизації, не вистачає теоретичних та емпіричних доказів такої прямої залежності. Був проігнорований і той факт, що автократи можуть здійснювати видимість реформ або ж їхні реформування можуть спрямовуватися на короткострокове послаблення внутрішніх криз.

Тож навіть обмежені відкриття, що були спрямовані на запобігання міжнародному тиску з боку демократичних держав після розпаду СРСР, сприймалися як демократизація. Цей оптимізм поділявся, зокрема, і Freedom House, що на початку 1990-х років покращила стан автократій у Габоні, Йорданії, Казахстані, Туркменістані й Узбекистані до «частково вільних» [5, с. 484]. Майже всі ці режими характеризувалися як «нові демократії» або принаймні як зменшені підтипи демократії.

Першим повноцінним підходом у трактуванні гібридного режиму була концепція так званої «демократії із прикметниками». Їй теж притаманні вищезазначені недоліки, проте вона актуальна й досі. Цей підхід безпосередньо сформувався в рамках методології дослідження політичних режимів «третьої хвилі», яким властиві демократичні атрибути, але які «глибоко відрізняються від демократій у розвинених індустріальних країнах» [1, с. 430]. У контексті режимних класифікацій згідно з цим підходом похідною є стратегія створення «зменшених підтипів» шляхом прикріплення до терміна «демократія» різних прикметників або префіксів. Категорія «зменшеного підтипу» вказує на режим, який не відповідає повним вимогам визначення кореневого концепту, оскільки він не має «однієї чи декількох його визначальних ознак» [1, с. 437–442, 448].

Для порівняльного аналізу концептів тут і далі можна сконцентрувати увагу на їхніх інтенціоналі й екстенціоналі. Перший стосується визначальних атрибутів поняття, тоді як другий вказує на широту емпіричних випадків, до яких воно застосовується. Коли збільшується інтенціонал поняття, зменшується його екстенціонал [7, с. 10]. Інакше кажучи, наскільки примножується кількість атрибутів концепту, пов'язаного зі зменшеним підтипом «демократії», настільки скорочується кількість зразків цього політичного режиму.

Найвідомішими прикладами «демократій із прикметниками» є концепти, що широко розходяться між собою за змістом: «напівдемократія» (Л. Даймонда, Х. Лінца та С. Ліпсета), «делегативна демократія» (Г. О'Доннела), «неліберальна демократія» (Ф. Закарії) та інші. Концепція «неліберальної демократії» Ф. Закарії стосується політичних режимів, які поєднують загальне право голосу для дорослих і багатопартійні вибори з неспроможністю урядів захистити громадянські свободи. Оскільки дефініція «неліберальної демократії» не має багатьох атрибутів, воно охоплює широке коло режимних випадків від «скромних правопорушників, таких як Аргентина, до режимів, близьких до тираній, як, наприклад, Казахстан або Білорусь» [14, с. 23].

Порівняно з цим, концепт «напівдемократія» Л. Даймонда та його співавторів містить більшу кількість атрибутів, таких як владна ефективність посадових осіб, обраних через виборчі процедури, та конкурентність виборів [3, с. 25]. Тож поняття «напівдемократія» Л. Даймонда (та інші) містить лише частину змісту (інтенціоналу) категорії «неліберальна демократія» Ф. Закарії. Ці два приклади відображають значну концептуальну плутанину та граничну нечіткість підходу «зменшеної демократії».

Подібна, але діаметрально протилежна перспектива передбачає приєднання модифікаторів до поняття авторитаризму як кореневого концепту, щодо якого конструюється «зменшений підтип». Концепція «авторитаризму з прикметниками» була прогресивною реакцією на упередження попереднього підходу. Також вона більш точно підкреслювала недемократичний характер багатьох «трансформаційних» режимів 90-х років ХХ століття, які так і не просунулись у напрямі демократії.

У ролі прикладів автор порівнює найбільш використовувані концепти цього підходу, а саме: «змагальний авторитаризм» С. Левицького і Л. Вея та «виборчий авторитаризм» А. Шедлера. Незважаючи на те, що ці вчені стандартизують лінію поділу демократичних і недемократичних систем, вони не погоджуються один з одним щодо межі між гібридним

режимом і авторитаризмом. За словами перших, змагальні авторитарні режими регулярно проводять інклюзивні, конкурентні вибори в умовах нерівного ігрового поля, тобто «конкуренція є реальною, але несправедливою» [9, с. 5].

Шедлерівський концепт виборчих авторитарних режимів схожий, але має набагато вужчий інтенціонал і ширший екстенціонал. Як і у «змагальних авторитаризмах», вибори у «виборчих авторитаризмах» є несправедливими. Ці політичні режими не конкурентні в розумінні, описаному С. Левицьким і Л. Веєм; замість цього їм досить лише проводити багатопартійні вибори у виконавчих і законодавчих органах влади [12, с. 5]. «Виборчий авторитаризм» грає в «багатопартійні вибори <...> але порушуючи ліберально-демократичні принципи свободи та справедливості настільки глибоко та систематично, що робить вибори інструментами авторитарного правління» [12, с. 3].

Безліч режимів, які А. Шедлер вважає гібридними, такі як Єгипет, Сінгапур і Казахстан, С. Левицьким і Л. Веєм тлумачаться повномасштабними авторитаризмами. Останні конкретно згадують Єгипет, Казахстан й Узбекистан як випадки виборчого авторитаризму, але не змагального. С. Левицький і Л. Вей прямо заявляють, що їхній «змагальний авторитаризм» є більш вужчим, аніж концепт А. Шеллера [9, с. 16]. Ці приклади підкреслюють загальний факт того, що й надалі продовжуються значні дебати стосовно визначення гібридного режиму та його концептуальної межі з авторитаризмом.

На рис. 1 представлена концептуальна карта, що розташовує режими на спектрі від демократії до авторитаризму. Типологія Л. Даймонда [3] слугує основою (верхній рядок). Розміщення інших режимів щодо спектру залежить від їхніх інтенціоналів. Стає очевидним, що «виборчий авторитаризм» передбачає як гегемоністський виборчий авторитарний режим, так і змагальний. Водночас «неліберальна демократія» охоплює весь спектр режимів – від «виборчої демократії» до гегемоністського виборчого авторитаризму.

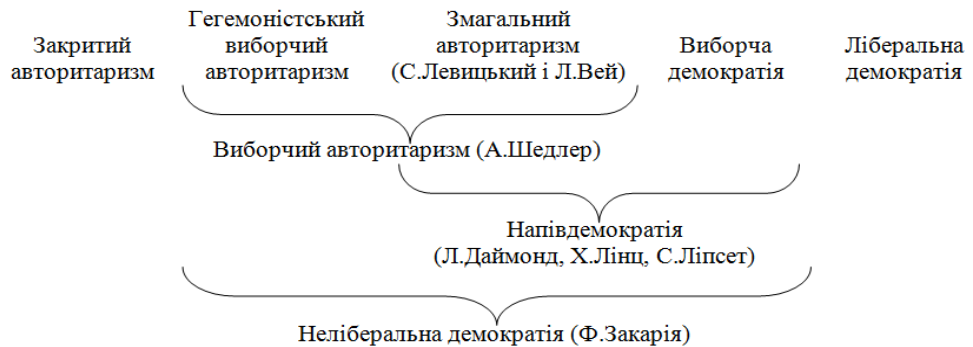

Рис. 1. Концептуальна карта типів політичних режимів [3; 6; 9; 12]

З рис. 1 видно, що незалежно від розглянутих досі підходів розмиті межі гібридних режимів зберігаються. Ситуація призвела до того, що «авторитаризм із прикметниками» на додачу до «демократії з прикметниками» створює низку теоретичних проблем. Учені розходяться у міркуваннях із приводу співвідношення авторитарного та гібридного режимів, оскільки деякі зараховують ознаку багатопартійних виборів до атрибутів гібридів, а інші – ні. Чи варто вважати такі країни, як Казахстан і Сінгапур, гібридними режимами, чи варто розглядати їх як випадки повного авторитаризму? Ці питання підкреслюють фрагментарний характер цієї галузі, створюючи перешкоди для накопичення знань.

Останнім проаналізованим у статті підходом буде конфігураційний, запропонований Л. Гілберт і П. Мохсені, які спробували подолати згадану невизначеність. Замість того, щоб розміщувати режими на лінійному континуумі від авторитаризму до демократії, вони підкреслюють багатомірні механізми побудови типів режиму, виокремлюючи їхні інституційні особливості.

Точкою відліку в цьому разі слугує переосмислення критерію поділу режимів на виборчі та невиборчі. Раніше дослідники задовільнялися підставою багатопартійності, що й визначало належність режиму до демократичного чи недемократичного типів. Однак «третя хвиля» певної мірою універсалізувала цю ознаку, і сьогодні авторитарні режими масово дозволяють існування опозиційних, хоча й підконтрольних партій. Натомість «конкурентні багатопартійні вибори, які відбуваються в недемократичному контексті, є корисним способом визначення виборчого режиму, щоб відокремити гібридні режими від своїх авторитарних (невиборчих) колег» [6, с. 275–276].

Л. Гілберт і П. Мохсені, спираючись на ідеї Дж. Сарторі та С. Левицького і Л. Вея, визначають конкурентні багатопартійні вибори як такі, у яких може брати участь більш ніж один центр влади з різними інтересами, «становлячи серйозну електоральну загрозу інкумбентам» [9, с. 6, 8]. Чим вища конкурентність, тим більша близькість виборчих результатів повинна бути між різними центрами влади [6, с. 278]. Отож конкурентні вибори розподіляють владу між різними політичними групами. На противагу цьому неконкурентні вибори відбуваються в умовах, коли не існує серйозних загроз монополії влади правлячої партії. Показником цього закономірно слугує оборот, або змінюваність, влади. Сучасні гібридні режими займають такий ключовий теоретичний простір, за якого проводяться конкурентні вибори, незважаючи на нерівномірність політичного поля [9].

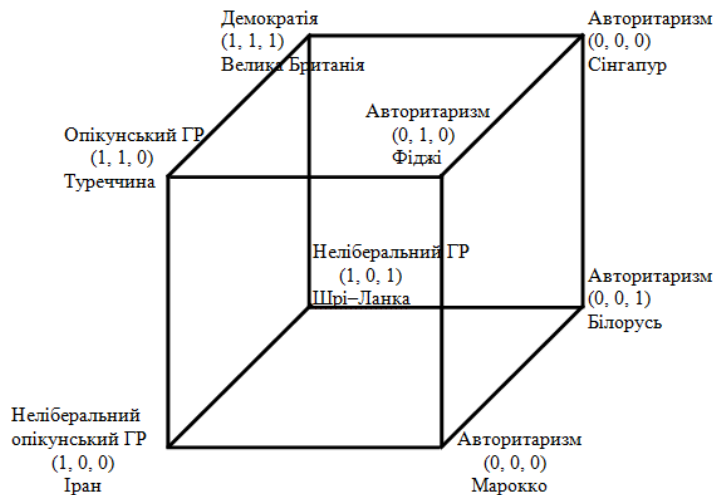
Якість конкуренції, що розуміється як загальні правила виборчої гри, є другою складовою в композитній класифікації режимів Л. Гілберт і П. Мохсені. Тут розмежовуються «конкуренція» та «конкурентоспроможність». Для чіткості дослідники позначають цей вимір як «громадянські свободи», спираючись на ідею Р. Даля, що такі свободи забезпечують мінімальні умови процесуальної демократії, роблячи конкуренцію чесною. Ступінь громадянських свобод (свобода слова, зборів і право на альтернативні джерела інформації тощо) свідчить про особливості ліберальних/неліберальних відносин у суспільстві. Стосовно ж конкуренції, то надійне виконання громадянських свобод створює більш чесні умови виборів для конкуруючих партій [6, с. 285].

Звідси два важливі для класифікації режимів параметри – «конкурентоспроможність» як умова та «конкуренція» як структура політичної системи. Демократії є конкурентними режимами з чесною конкуренцією, тоді як авторитаризми – неконкурентні режими з недобросовісною конкуренцією. Гібридні режими займають концептуальний вакуум конкурентних режимів із нечесною конкуренцією. Отже, з перевизначенням виборчого критерію, підкреслюючи межі між конкурентним і неконкурентним режимами, важливо розмежовувати демократичні режими та гібридні режими, з одного боку, від авторитарних – з іншого. На відміну від цього, конкурентоспроможність є важливою для диференціації демократій від усіх недемократичних режимів.

Ступінь опікунського втручання є третім визначальним аспектом класифікації режиму, на думку Л. Гілберт і П. Мохсені. Опікунські органи чи зарезервовані сфери влади (військові, монархи або релігійні авторитети) належать до невиборних інститутів. Дослідники розкрили роль опікунських органів, які обходили політичні механізми демократичного прийняття рішень, фактично позбавляючи такі режими можливості бути класифікованими як демократії. Підкреслюючи лінію між демократією та не демократією, А. Шедлер

стверджує, що опікунські інститути стримують порядок денний обраних посадовців або накладають вето на їхні рішення, порушуючи важливі зв'язки в ланцюгу демократичного вибору [Цит. за: 6, с. 286].

На відміну від одномірної та лінійної класифікації режимів, на рис. 2 показана багатомірна матриця типів режиму, що її пропонують Л. Гілберт і П. Мохсені [6, с. 287–293]. Куб побудований на теоретично визначених осях конкуренції, громадянських свобод й опікунського втручання. Назви різновидів гібридних режимів залежать від розташування на заданих осях кубу.

Примітки:

X–вісь: конкуренція

Y–вісь: громадянські свободи

Z–вісь: опікунське втручання

ГР – гібридний режим

Рис. 2. Конфігураційна модель типів політичних режимів [6, с. 293]

З'ясовуючи джерело концептуальної плутанини в сучасній класифікації політичних систем на метарівні електорального режиму, Л. Гілберт і П. Мохсені переосмислюють загальну концепцію виборчих і неелекторальних режимів. Це створює концептуальний простір для недемократичних неавторитарних режимів, якими є гібриди. Висвітлюючи можливі багатомірні конфігурації, які можуть містити типи режиму, можна встановити інший порядок демократичних, гібридних та авторитарних режимних відношень. Хоча класифікації переважно базуються на одномірному континуумі, політологи відроджують багатомірну концептуалізацію режимів, ґрунтуючись на конкуренції, опікунському втручанні та громадянських свободах. Як результат, їхня концептуальна перспектива може допомогти стандартизувати зміст гібридного режиму та пом'якшити деякі концептуальні сум'яття.

Серед недоліків підходу варто вказати на недостатність показника опікунського втручання, якщо йтиметься про форми гібридних режимів, для яких визначальними є інші атрибути, передусім слабкість верховенства права чи вкрай незадовільне та неякісне врядування. По-друге, якщо порівнювати з іншими класифікаціями, виявляється абсолютізація значення одних показників на шкоду іншим, які здатні «компенсувати» втрату пози-

цій у демократичних рейтингах. Саме так здійснюють дезагреговані системи ранжування [2; 4]. Оскільки самі автори підходу підкреслюють багатомірність режимів, то особливо важливим є ретельний підбір конфігурації їхніх властивостей.

Потенційно доробок значної кількості вчених можна було б узагальнити ще в декількох підходах. Однак сьогодні їм бракує концептуальної визначеності щодо тлумачення гібридного режиму, яка давала б змогу рухатися від первинного теоретичного концепту до все більш абстрактних конструктів, розгортаючи всю структуру теорії політичних режимів. З іншого боку, у них існують труднощі з інкорпорацією концепції гібридного режиму в більш широкий дисциплінарний контекст теорії режимів.

Наприклад, поширеним є напрям, у якому автори намагаються побудувати недемократичний і неавторитарний тип режиму, не застосовуючи ці ключові терміни у назвах. При цьому іде певною мірою абсолютизація лише одного із властивих йому атрибутів: «керований плюралізм» (Х. Бальцер), лібералізоване самодержавство (Д. Брумберг), «політика домінуючої влади» та «безплідний плюралізм» (Т. Карозерс), «демокрадура» та «диктабланда» (Г. О'Доннел і Ф. Шміттер), «анократія» (М. Маршал і К. Джагерс) тощо.

Крім того, деякі автори не зовсім вдало спробували поєднати вже існуючі, але протилежні як за змістом, так і за обсягом бінарні категорії в єдиний режим, уявляючи його в ролі гібридного. Зокрема, М. Богаардс об'єднує різнопорядкові концепти «виборчого авторитаризму» та «дефектної демократії», ґрунтуючись здебільшого на застарілому критерії багатопартійних виборів. У такому випадку побудови «двокореневої стратегії», як було доведено вище, «гібридні режими» містять широке коло емпіричних прикладів, які є відверто авторитарними країнами (Білорусь, Росія, Таїланд та інші).

Та домінуючим напрямом у політичній теорії залишається погляд на гібридні режими як на підтип авторитаризму, що містить ту чи іншу характеристику демократії: авторитаризм «з політичними партіями» (Н. Ецроу й Е. Франц), «з виборами» (Е. Луст-Окар, Б. Геддес), «із законодавчими органами» (Дж. Райт) або ж узагалі «з номінально демократичними інститутами» (Дж. Ганді). Проте в такому разі гібридний режим виступає здебільшого ще однією назвою авторитарного, не характеризуючись якою-небудь своєрідністю. Емпірично це можна дуже легко спростувати.

Отже, десятиліття перебування приблизно на тих самих позиціях у рейтингах показників прав і свобод, верховенства права та якості урядування, регулярні зловживання політичною владою з боку інкубентів та їх опора на неформальні інститути в більшості гібридних режимів змушують серйозно підійти до ґрунтового та системного вивчення цього політичного феномена. У режимах гібридного типу – хоч якими б різними всі вони не виглядали – є спільні характеристики, що зумовлюють специфічну логіку їх функціонування та певні механізми стабілізації.

Автор вважає відмінною особливістю цих режимів саме неформальні політичні інститути, які відіграють системоутворюючу роль. З одного боку, гібридні режими характеризуються наявністю комплексу демократичних інститутів: парламенту, політичних партій, регулярного проведення виборів, демократичної конституції тощо. Також мінімізована роль репресивних засобів і неправових методів приходу до влади та її утримання. З іншого боку, систематичне використання клієнт-патримоніальних мереж, корупція, непотизм і кронізм, нестроге дотримання дії закону, контрольованість судової гілки та інші недемократичні практики суттєво послаблюють демократичні інститути та не дають змоги таким режимам кваліфікуватися демократіями. До того ж від авторитарних режимів гібридні відрізняються відсутністю монополії на владу правлячої групи. Гібридні режими не лише багатопартійні. Їхньою ознакою є конкурентоспромож-

ність опозиційних сил, які в умовах періодичних виборів із невизначеним результатом здатні здійснити оборот влади.

Отже, існуючі підходи до концептуалізації гібридного режиму можуть бути суттєво вдосконалені, якщо брати до уваги запропоноване розуміння його сутності. Безперечним є перехоплення ініціативи в інтерпретації гібридних систем конфігураційним підходом, і його необхідно й далі розвивати шляхом варіативного підбору атрибутів політичних режимів. Варто пам'ятати і про апіорну амбівалентність гібридних режимів, тому не потрібно ігнорувати спроби поєднання підходів «демократій і авторитаризмів із прикметниками» в єдину концепцію, не цураючись використання похідних від цих термінів. Нарешті, не варто відмовлятися і від транзитологічних напрацювань: гібридний режим не перехідний, однак він завжди потенційний для демократизації.

Список використаної літератури

1. Collier D., Levitsky S. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research. *World Politics*. 1997. Vol. 49. № 3. P. 430–451.
2. Democracy Index 2017: Free Speech Under Attack. A Report by The Economist Intelligence Unit. Economist Intelligence Unit. URL: http://pages.eiu.com/rs/753-RIQ-438/images/Democracy_Index_2017.pdf.
3. Diamond L.J. Thinking About Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*. 2002. Vol. 13. № 2. P. 21–35.
4. Freedom in the World 2018: Democracy in Crisis. By M.J. Abramowitz. Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/FH_FITW_Report_2018_Final_SinglePage.pdf.
5. Freedom in the World: Political Rights and Civil Liberties, 1991–1992. R.B. McColm, D. Bricker, J. Finn, J.D. Karl and others. New York: Freedom House, 1992. 592 p.
6. Gilbert L., Mohseni P. Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. *Studies in Comparative International Development*. 2011. Vol. 46. № 3. P. 270–297.
7. Goertz G. *Social Science Concepts: A User's Guide*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005. XIV + 320 p.
8. Karl T.L. The Hybrid Regimes of Central America. *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 6. № 3. P. 72–87.
9. Levitsky S., Way L. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War (Problems of International Politics)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 536 p.
10. Levitsky S., Way L. The Myth of Democratic Recession. *Journal of Democracy*. 2015. Vol. 26. № 1. P. 45–58.
11. Morlino L. Are There Hybrid Regimes? Or are They Just an Optical Illusion? *European Political Science Review*. 2009. Vol. 1. № 2. P. 273–296.
12. Schedler A. The Logic of Electoral Authoritarianism. *Electoral Authoritarianism. The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder: Lynne Rienner, 2006. P. 1–23.
13. Svoboda M.W. *The Politics of Authoritarian Rule*. New York: Cambridge University Press, 2012. XVIII + 228 p.
14. Zakaria F. The Rise of Illiberal Democracy. *Foreign Affairs*. 1997. Vol. 76. № 6. P. 22–43.

APPROACHES FOR HYBRID POLITICAL REGIME CONCEPTUALIZATION

Roman Kyslenko

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Volodymyrska str., 64, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article systematically studies approaches to the conceptualization of hybrid political regimes. Theoretical directions of understanding of the essence of the hybrid regime phenomenon were generalized and structured. The advantages and disadvantages of each approach are analyzed through the prism of creating a unified theoretical basis for hybrid regimes.

Key words: hybrid regime, democracy, authoritarianism, transformation, democratization, conceptualization, transitional regime.

УДК 323.2 (437.6)

РОЛЬ ТРЕТЬОГО СЕКТОРА В ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СЛОВАЧЧИНИ

Анатолій Ключкович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано розвиток третього сектора в контексті політичних трансформацій у Словаччині в 1990–2004 рр. Висвітлено роль неурядових організацій у боротьбі з авторитарними тенденціями в 1994–1998 рр. Підкреслено, що третій сектор став одним із рушіїв демократичних перетворень у Словаччині, чинником її успішної інтеграції в НАТО і ЄС.

Ключові слова: Словаччина, демократизація, третій сектор, неурядові організації, громадянське суспільство.

Як засвідчує досвід постсоціалістичних країн Центральної Європи, успішність демократичних перетворень тісно пов'язана з діяльністю організацій третього сектора, які, функціонуючи в соціальному просторі між державою і ринком, здатні суттєво впливати на перебіг суспільних процесів. Форми, умови та способи діяльності неурядових некомерційних організацій (далі – ННО), механізм взаємодії з державою вказують на ступінь зрілості громадянського суспільства. Поняття «третій сектор» («неприбутковий», «неурядовий») є звичним для означення діяльності громадських організацій у Словаччині, незважаючи на відсутність чіткого визначення в правовому порядку.

Функціональне навантаження третього сектора в процесі демократизації зумовлюється його аналітичним, комунікаційним, мобілізаційним, економічним, соціальним капіталом, що є важливим у налагодженні механізму громадського контролю за владою, у розробленні та ухваленні державних рішень, у реалізації різних форм політичної поведінки. Словацький третій сектор володіє цікавим досвідом реалізації свого потенціалу в процесі посткомуністичної трансформації суспільства.

Актуальність цього дослідження зумовлена необхідністю осмислення місця і ролі третього сектора в процесах демократизації Словаччини. Зважаючи на багатоаспектність діяльності третього сектора, основна увага приділяється тим ННО, які були задіяні у сфері публічної політики.

Словацький неурядовий сектор пройшов інтенсивними етапами розвитку, весь час перебуваючи в епіцентрі трансформаційних процесів. Узагальнюючи розвиток третього сектора в Словаччині після 1989 р., Б. Стречанський виокремлює чотири фази діяльності ННО на полі громадської адвокації: формування незалежного громадського сектора в 1990–1992 рр.; оборона демократії та конституційності в 1993–1998 рр.; диверсифікація діяльності неурядових організацій в період реформ 1999–2004 рр. і початок боротьби за збереження громадянських традицій (із 2004 р.) [3, с. 201–204].

Колапс комуністичного режиму в 1989–1990 рр. приніс швидкі зміни в структурі представництва групових інтересів: розпадалися утворення комуністичного періоду, відроджувалися організації з історичним минулим, з'являлися нові об'єднання і нові лідери. Стрімкий процес виникнення сотень громадських об'єднань, фондів і товариств часто порівнюють зі своєрідним «вибухом», який спричинило відновлення громадянських свобод

та створення сприятливих законодавчих умов для самоорганізації суспільства [1, с. 17]. Якщо до революційних подій 1989 р. в цілій Чехословаччині було 306 зареєстрованих організацій, то до кінця грудня 1990 р. тільки в Словаччині нараховувалось вже 3 502 громадських об'єднань [4, с. 352].

Залежно від цілей діяльності, Д. Малова профілює словацьке громадянське суспільство в початковий період на три основні сектори: традиційний волонтерський сектор, орієнтований на організацію дозвілля та благодійність; великі групи інтересів (профспілки, професійні палати) та організації, що концентруються на національній програмі дій [4, с. 353]. Згодом сфера діяльності словацьких ННО охопила практично всі сфери життя суспільства. Склад і характер діяльності громадських утворень був зумовлений як об'єктивними чинниками суспільного розвитку, так і стратегіями політичних і соціальних акторів. Після падіння «залізної завіси» громадяни та організації отримали можливість комунікувати із західним світом, який також долучився до формування третього сектора Словаччини.

Після проголошення самостійності в 1993 р. Словацька Республіка інтенсивно розбудовувала державну систему, у зовнішньополітичному аспекті був проголошений євроінтеграційний курс, водночас у внутрішній політиці Словаччина зіткнулася з низкою труднощів перехідного періоду. І найбільш складними для розвитку держави та громадянського суспільства були 1994–1998 рр., пов'язані з наростанням авторитарних устремлень з боку правлячої парламентсько-урядової коаліції на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром. Повернувшись до урядування у 1994 р., В. Мечіар узяв курс на концентрацію влади, ослаблення механізмів контролю уряду з боку суспільства, наступ на критиків та опозицію у різних сферах суспільно-політичного життя, що включало також поступове обмеження простору для діяльності громадських організацій. В цих умовах на третій сектор почав здійснюватися тиск, який у 1995–1996 рр. переріс із спорадичного в систематичний. Наступ прослідковувався у різних напрямках: законодавчі обмеження, бюрократичні перепони, конфронтаційна риторика владних діячів, стеження з боку спецслужб, створення альтернативних провладних громадських організацій та ін. Правляча коаліція сприймала і презентувала ННО як ворожі Словаччині структури, що отримують завдання і потужну підтримку з-за кордону.

Неурядові організації не залишилися пасивними до утисків і авторитарних тенденцій, у супротив активізуючи, консолідуючи та структуруючи свою діяльність. У цих умовах ННО зосередились на розбудові інституційної інфраструктури та проведенні спільних заходів для координації своїх дій, обміну інформацією (напр., конференції в м. Ступава). Із метою захисту інтересів неурядових організацій та суб'єктивованого діалогу з владою в 1994 р. було утворено Грем'юм третього сектора (далі – ГТС), що представляв інтереси організацій із різних сфер діяльності (правозахисної, екологічної, освітньої, молодіжної та ін.) завдяки чому здобув широку суспільну підтримку.

За підтримки іноземних інституцій і фондів для потреб неурядових організацій створювалися різноманітні платформи, інформаційні центри, медіа-ресурси, за посередництва яких громадські організації отримували правові консультації, інформаційну підтримку, брали участь у тренінгах, налагоджували контакти між організаціями, як всередині країни, так і за її межами. У цьому контексті варто виокремити Словацьке академічне інформаційне агентство (SAIA), яке в сер. 1990-х рр. забезпечувало різносторонній сервіс для діяльності третього сектора.

У сер. 1990-х рр. зростає кількість аналітично-дослідницьких організацій (т.зв. «мозкових центрів»), фокус діяльності яких орієнтований на проблемні питання

функціонування словацького суспільства. Серед найбільш активних варто назвати Центр економічних і соціальних аналізів (M.E.S.A. 10), Центр аналізу соціальної політики (S.P.A.C.E.), Інститут публічних питань (IVO), Словацьку асоціацію закордонної політики (SFPA), Фонд Ф. Хайека. «Мозкові центри» спільно з іншими ННО створили критичну публічну платформу, що контролювала і стимулювала дії правлячої коаліції.

Третій сектор не обмежився владною критикою, а у відповідь на тиск уряду, здійснював більш радикальні кроки спільно з опозиційними політичними партіями. У цьому контексті діяльність ННО мала конкретну політичну спрямованість (проти партій коаліції В. Мечіара).

У др. пол. 1990-х рр. відбулася низка протестних кампаній, які продемонстрували ступінь конфронтації у відносинах між урядовим і неурядовим сектором, а також засвідчили силу останнього. У цих кампаніях третій сектор працював доволі ефективно, спираючись на значну фінансову підтримку закордонних донорів, гнучкість структурної організації та кращу громадську поінформованість, на відміну від діяльності опозиційних партій.

У 1996 р. відбулася резонансна протестна кампанія «Третій сектор SOS» у відповідь на законодавчі ініціативи уряду щодо посилення контролю за функціонуванням фондів. До кампанії публічно приєдналося близько трьохсот словацьких ННО, а також вимоги підтримали опозиційні партії та міжнародні організації. Попри те, що суттєвий вплив на кінцеву редакцію закону кампанія не мала, протест мав велике значення для мобілізації третього сектора, самооцінки власних сил і суспільного резонансу. Приєднавшись до кампанії, неурядові організації були змушені «вийти з тіні», щоб публічно ототожнити себе з іншими. У цьому публічному протистоянні в суперечність вступили два ключових принципи: принцип самоврядування і незалежності, що є найбільш значимим «дитям» листопада 1989 р., і принцип централізації та етатизму, який є нащадком минулого режиму [5, с. 96–97].

Інші дії уряду В. Мечіара, орієнтовані на централізацію влади, викликали ще більший спротив третього сектора. Зокрема внутрішню і міжнародну критику викликав загальнодержавний референдум у травні 1997 р., проведення якого було зірвано через маніпулятивні дії владних діячів. У контексті підготовки референдуму громадські організації й опозиційні партії об'єдналися в масштабній кампанії «Спільна акція за референдум», у межах якої апелювали до політичної відповідальності суспільства і влади.

Масштабністю відзначилася й інша загальнословацька кампанія «Громадянська кампанія '98» (ОК'98), у межах якої були задіяні різні суб'єкти громадянського суспільства: неурядові організації, профспілки, університетські та мистецькі осередки, незалежні медіа, що забезпечило суспільний резонанс і сприяло широкій хвилі активності та протесту проти недемократичних тенденцій розвитку в Словаччині. Учасники кампанії проводили різноманітні акції (дискусії, мітинги, концерти), які були орієнтовані на різні цільові групи та регіони. Кампанія ОК'98 розпочалася як протест проти ухвалення нового виборчого закону, але зрештою розширила свої цілі на підвищення електоральної участі (насамперед, молоді) та моніторинг парламентських виборів 1998 р. Кампанія дала позитивні результати, оскільки викликала значний резонанс і підтримку в Словаччині і закордоном, сприяла підвищенню електоральної явки громадян (84,2%), запобігла виборчим маніпуляціям (через паралельний підрахунок голосів), чим сприяла падінню режиму В. Мечіара. За допомогою протестних кампаній і консолідації третій сектор Словаччини продемонстрував те, як мирним шляхом на принципах демократії не тільки ефективно відстоювати громадсько-політичну позицію, а й впливати на зміну влади в умовах напівавторитарного політичного режиму.

Неліберальний режим В. Мечіара відіграв своєрідну стимулюючу роль в активізації, мобілізації та об'єднанні громадянських сил навколо цінностей демократії та європейської інтеграції. В умовах владного тиску третій сектор кристалізувалися як суб'єкт, що має суспільну значимість, довіру громадськості всередині країни і за її межами, а також визначений потенціал партнера в комунікації з державною владою.

Демократична коаліція, що прийшла до влади внаслідок парламентських виборів 1998 р., стала на шлях радикальних реформ, прискореної інтеграції у європейські та трансатлантичні структури. Держава поступово усунула попередні деформації в законодавстві, чимало громадських лідерів перейшло на роботу до владних структур, удосконалювався інституційний механізм взаємодії уряду і ННО, що відкрило простір для формування партнерських відносин між неурядовим сектором і державою. Із 1999 р. запрацювала Рада уряду для неурядових некомерційних організацій, за допомогою якої представники ННО могли впливати на процес прийняття управлінських рішень. Але про стабільну інтегрованість третього сектора в систему прийняття державних рішень у Словаччині говорити не доводиться, на відміну від іншого складника громадянського суспільства – політичних партій.

У кін. 1990-х рр. у третьому секторі почалися відцентрові процеси, які позначилися на його єдності. Поступово втрачав свій вплив у середовищі неурядових організацій Гремійум третього сектора, послаблювався його статус як представника ННО у відносинах із владою. У цьому аспекті розвиток ГТС є відзеркаленням змін у діалозі між ННО й державою, адже він виник у складних умовах, коли здійснювався сильний тиск на громадський сектор і була необхідність у згуртованості для відстоювання спільних інтересів. У нових умовах державна влада замість одного партнера в особі ГТС отримала плюралізм платформ неурядових організацій у різних сферах (напр., Соціофорум, Екофорум, Асоціація фондів громад Словаччини та ін.). Третій сектор зростав і кількісно, якщо в 1996 р. нараховувалося 17 819 неурядових організацій, то в 2002 р. їх було вже 30 232 [3, с. 79].

Громадські об'єднання та аналітичні центри розгорнули широку діяльність, стимулюючи реформи і водночас здійснюючи контроль за владою, адже проблеми клієнтелізму та транспарентності не зникли з публічної політики. Неурядовий сектор реалізував чимало ініціатив, направлених на вдосконалення публічного управління (напр., «Громадянська ініціатива за хороший закон про доступ до інформації» у 2000 р., «За дійсну реформу публічного управління» у 2001 р.).

Також громадський сектор активно підключився до ініціатив, направлених на інтеграцію Словаччини в європейські та трансатлантичні структури. Наприклад, масштабним був інформаційний похід «Хочемо в НАТО? Ми на це здатні!» у вересні 2001 р., який організувала організація «GEMMA 93» у співпраці з Об'єднанням міст і сіл Словаччини, Союзом міст Словаччини та іншими організаціями. Тема вступу Словаччини в НАТО і ЄС була важливою для формування нового формату відносин між урядом і третім сектором. Напередодні цих ключових для держави подій уряд намагався заручитися підтримкою ННО для активізації та інформування населення, запроваджуючи для цього грантові програми з державного бюджету [3, с. 203].

Важливим етапом у подальшій трансформації словацького суспільства були парламентські вибори 2002 р. Громадська думка напередодні виборів була неоднозначною щодо оцінки діяльності реформаторського уряду М. Дзурінди та його подальших перспектив. Радикальні реформи призвели до зростаючого соціального невдоволення політикою «затягування пасків». Негативний резонанс викликали корупційні афери,

конфлікти в ідеологічно неоднорідній правлячій коаліції, що посилювало суспільне розчарування. На хвилі народного невдоволення і політичних конфліктів досить реальними були шанси повернення до влади В. Мечіара та відхід країни з євроінтеграційного шляху.

У контексті проведення парламентських виборів 2002 р. знову активізувався третій сектор. На відміну від відносно цілісної кампанії ОК'98, неурядові організації підготували впродовж чотирьох років роздрібнену серію з 88 окремих передвиборних проектів (напр., «Рік виборів 2002», «Нам не все одно!», «Бережи свій голос!»), зосереджуючись на електоральній мобілізації та роботі з громадянами, які були незадоволені урядовою політикою [2, с. 59].

Перемога на виборах правоцентристської коаліції М. Дзурінди дозволила продовжити неоліберальні реформи, одним із позитивних результатів яких став вступ Словаччини в НАТО і ЄС у 2004 р. Реалізація Словаччиною євроінтеграційного курсу є свідченням успішності демократичних перетворень, у яких значна заслуга належить третьому сектору.

Зміцнивши демократичні позиції в Словаччині, чимало ННО перейшли на наднаціональний рівень діяльності, реалізуючи проекти в країнах, що прямують до демократії (зокрема в Україні). Наприклад, словацькі організації (Pontis, GMF Bratislava, MEMO98, Občianske oko) в 1999–2001 рр. ділилися із зарубіжними колегами досвідом в сфері мобілізаційних кампаній, моніторингу медіа, громадянської освіти, розбудови неурядових організацій, тим самим долучаючись і до демократизаційних процесів за кордоном [3, с. 365–366].

Розглядаючи діяльність словацьких ННО, варто окремо зупинитися на фінансуванні, яке в 1990-х рр. базувалося на значних і диверсифікованих закордонних ресурсах. До фінансування третього сектора були залучені іноземні приватні фонди, закордонні урядові інституції, посольства, грантово-операційні суб'єкти. Найбільше фінансової підтримки через урядові структури і приватні фонди надали США. Наприклад, за підтримки посольства США в 1994–2000 рр. було профінансовано проектів на суму понад 37 млн. корун, Агентство з міжнародного розвитку (USAID) впродовж 1990–2002 рр. виділило понад 16 млн. дол. Американські фонди в період 1993–2003 рр. виділили також значні ресурси: Інститут відкритого суспільства Дж. Сороса – 1,2 млрд. корун, Ford Foundation, German Marshall Fund, Charles Stewart Mott Foundation – 13,7 млн. дол. Європейське співтовариство через програми PHARE в 1993–2003 рр. профінансувало понад 1 400 проектів на суму більше 11 млн. євро [3, с. 97–113]. Наведені факти є суто ілюстративними і не відображають усієї повноти фінансування з ресурсів інших держав і фондів. Основна частина фінансових ресурсів була спрямована на такі напрями: розвиток громадянського суспільства, надання соціальних послуг, захист прав національних меншин, охорона навколишнього середовища. Передання досвіду, моделей функціонування та ноу-хау громадського життя з-за кордону, разом із достатньою пропозицією фінансових ресурсів для впровадження, мали ключовий вплив на розвиток словацького третього сектора.

Але на поч. 2000-х рр. словацькі ННО почали відчувати брак фінансових ресурсів для реалізації проектів. Якщо в 1990-х рр. зарубіжні інституції охоче підтримували словацький громадський сектор, то після 1998 р. (у зв'язку з перемогою демократичних сил та зміною зовнішньополітичних пріоритетів донорів) почався поступовий відхід із країни, який ще більше прискорився після вступу Словаччини в НАТО і ЄС у 2004 р. Тоді як внутрішні фінансові можливості Словаччини для підтримки ННО були і залишаються

обмеженими. У зв'язку з відходом закордонних донорів, Б. Стречанський указує на новий етап розвитку ННО (з 2004 р.), означуючи його як боротьбу за збереження громадянських традицій та виживання тих організацій, що задіяні у сфері захисту суспільних інтересів і контролю публічної політики [3, с. 204]. Зі сфери політики ННО поступово витісняються у сферу надання соціальних послуг. Брак ресурсів для діяльності третього сектора поставив на порядок денний необхідність удосконалення фінансових механізмів в аспекті диверсифікації, зокрема через отримання підтримки зі структурних фондів ЄС, механізм податкової асигнації, розвиток корпоративної філантропії, міжсекторової співпраці з органами публічного управління та підприємствами.

Таким чином, розвиток словацького третього сектора впродовж 1990–2004 рр. був тісно пов'язаний трансформаційними процесами в суспільстві. Якщо спиратися на дві хвили масової мобілізації громадськості (в контексті падіння комуністичного режиму у 1989–1990 рр. і перед парламентськими виборами 1998 р. з метою протидії режиму В. Мечіара), то можна зробити висновок про значний ступінь політизації третього сектора та громадянського суспільства в ці періоди. Як зазначає Д. Малова, «динаміка громадянського суспільства в Словаччині засвідчує, що під час демократичного переходу актори були мобілізовані для реалізації політичних цілей» [4, с.261]. Трансформаційний політичний контекст у сер. 1990-х рр. відрізняє Словаччину від інших країн Вишеградської групи, що відповідно позначилося на активності та політизації третього сектора країни.

За час розвитку після 1989 р. організації третього сектора долучилися до глибоких суспільних змін в аспекті демократичної модернізації Словаччини. Як підсумовують М. Бутора, З. Буторова, Б. Стречанський, своєю діяльністю неурядові організації сформували, поширювали і відтворювали три види соціального багатства: когнітивне багатство, багатство практичного досвіду та багатство суспільно-значимих моделей поведінки [1, с. 31–32].

Неурядові організації створили інтелектуальні платформи для обговорення суспільних перетворень, запустили дискусії щодо конкретних завдань і проблем, які стоять перед Словаччиною на певному етапі. ННО продемонстрували свій мобілізаційний капітал в активізації різних сегментів словацького суспільства та формуванні базових умов громадянської участі, гарантованих відповідними правовими стандартами. Неурядові організації внесли свій вклад у вдосконалення розподілу публічної влади, взявши на себе контроль за її діяльністю, а також стимулювання реформних кроків держави. У процесі демократичної модернізації Словаччини третій сектор був тією соціальною силою, що боровся за демократичний характер держави, ретранслював демократичні, людські та європейські цінності, що сприяло інтеграції Словаччини до європейських та трансатлантичних структур.

Список використаної літератури

1. Bútora M., Bútorová Z., Strečanský B. Aktívne občianstvo a mimovládny sektor na Slovensku. Trendy a perspektívy. Bratislava: Včelí dom, 2012. 78 s.
2. Demeš P. Kolektívny portrét. Podiel USA na rozvoji občianskej spoločnosti na Slovensku. Bratislava, 2012. 96 s.
3. Keď ľahostajnosť nie je odpoveď: príbeh občianskeho združovania na Slovensku po páde komunizmu. Bratislava: IVO, 2004. 398 s.
4. Malová D. Občianska spoločnosť, sociálne hnutia, mobilizácia a protesty na Slovensku. Sociológia. 2008. No. 4. P. 347–363.
5. Občianstvo, participácia a deliberizácia na Slovensku: teória a realita. Bratislava: Veda, 2010. 610 s.

**THE ROLE OF THE THIRD SECTOR
IN THE DEMOCRATIZATION OF SLOVAKIA**

Anatolii Klyuchkovych

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article deals with the development of the third sector in the context of political transformations in Slovakia in 1990-2004. The role of non-governmental organizations in the struggle against authoritarian tendencies in 1994-1998 was emphasized. It is concluded that the third sector has become one of the stimulators of democratic transformation in Slovakia, which is a factor of successful integration in the EU and NATO.

Key words: Slovakia, democratization, third sector, non-governmental organizations, civil society.

УДК 323.749

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМ ІЗ ПОЗИЦІЇ КОМПАРАТИВНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

Аліна Лясота

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин
вул. Наукова, 13, 49000, м. Дніпро, Україна*

Статтю присвячено дослідженню феномена перехідних політичних систем, факторів нестабільності породжених трансформаційними процесами, що актуалізує питання вироблення стратегії і тактики інституційного будівництва в Україні. Відсутність універсальних підходів до цієї проблематики призводить до необхідності вироблення особливого підходу до окремо взятої політичної системи. Автор робить спробу дослідити природу трансформаційних політичних процесів із позиції компаративного регіоналізму.

Ключові слова: політична стабільність/нестабільність, інституційне будівництво, демократичний транзит.

Актуальність роботи полягає в необхідності дослідження політико-інституційних аспектів політичної стабільності перехідних суспільств. Трансформаційні зрушення, що охопили глобальний політичний простір на рубежі сторіч, спонукали наукове, експертне та політичне середовище до нового погляду на процеси, що відбуваються в перехідних суспільствах, а також пошуку нових підходів у дослідженні політико-інституційних параметрів трансформаційних політичних процесів.

Метою та завданням роботи є дослідження природи трансформаційних політичних процесів, чинників політичної нестабільності у гібридних політичних режимах

Дослідження явища стабільності політичних режимів, неможливо без його антитепи – нестабільності. Утім варто зауважити, що феномен стабільності \ нестабільності, в інституціональних політичних дослідженнях, виступає єдиним цілим (із точки зору вивчення природи перехідних політичних режимів). Дослідження чинників нестабільності політичних режимів пов'язане з відсутністю єдиної «нестабільної», «перехідної» моделі, яка б дозволяла аналізувати причини вказаних процесів. Як правило, детермінуючими чинниками політичної нестабільності, виступають відмінні, для різних держав, фактори: історичні, культурні, соціально-економічні, структурні тощо. Множинність чинників породжує багатоманітність варіацій моделей нестабільних політичних режимів як у загальносвітовому, так і регіональному вимірі. Регіональні компаративні дослідження виступають якісним інструментарієм для розроблення проблемного питання.

Друга половина 20 ст. відзначилися сплеском актів порушення політичного порядку в різних країнах світу(насамперед у державах Азії, Африки та Латинської Америки можна вказати послаблення рівня легітимності, ефективності, авторитету політичних інститутів та акторів політики, порушення структури державного життя. У період з 1958 по 1965 рр. відбулося більше сотні громадських, військових, партизанських конфліктів, військових переворотів та відкритих збройних зіткнень. Конфліктогенність періоду 1955–1962 рр. (відповідно до кількості дестабілізуючих подій) була у п'ять разів

вище, ніж у 1948–1954 рр., в 64 державах з 84 [7, с. 11]. Відсутність ефективних стабілізуючих інститутів призвела до загального політичного занепаду та гальмування модернізаційних процесів в існуючих та недавно утворених державах. Чинниками цих дестабілізуючих процесів у різних регіонах світу була швидка мобілізація мас у політичне життя за одночасної відсутності інституціональної політичної структури, здатної забезпечити ефективну політичну участь і конкуренцію.

Політична нестабільність у державах Азії, Африки та Латинської Америки пояснюється саме розширенням формальної політичної рівності за відсутності фактичних інституціональних механізмів її реалізації. Економічні та соціальні перетворення (підвищення грамотності та освітнього рівня, урбанізація та індустріалізація, розширення поля функціонування ЗМІ) сприяють соціальній інтеграції, підвищенню соціально-політичної свідомості; збільшенню соціальних, економічних та політичних вимог, що призводить до розширення учасників політичного процесу. Ці трансформаційні процеси послаблюють традиційні соціальні та політичні інститути. Якщо процес демократичного переходу протікає не поступово, еволюційно, а через революційні потрясіння, то відбувається короткостроковий демонтаж традиційних інститутів (за відсутності перспективи конструювання нової ефективної інституціональної архітектури). Підвищення соціально-політичної активності, що не конгруентне розвитку політичної організації, призводить до політичної нестабільності. У процесі трансформації гібридних чи авторитарних політичних режимів реалізовані стратегії економічного розвитку можуть певним чином амортизувати чинники нестабільності політичного режиму. В інших випадках економічні програми, що фундаментально порушують господарське життя країни (так звана «шокова терапія»), можуть призвести до соціально-економічної кризи і кризи політичної, соціального розколу, поляризації суспільства. В Індії у 50-х рр. XX ст., були дуже незначні темпи соціально-економічного розвитку. Проте ефективна діяльність політичної партії Індійський національний конгрес сприяла досягненню оптимального рівня політичної стабільності. У Венесуелі та Аргентині темпи соціально-економічної модернізації були на декілька порядків вище, ніж в Індії, проте політичне керівництво цих держав не змогло досягнути політичної стабільності у власних державах. Політичні режими Південної Кореї та В'єтнаму, Аргентини, Сирії та Індонезії, були відверто авторитарними, тому, не дивлячись на наявність там інституту виборності органів влади, вони не змогли забезпечити політичної стабільності. Керівництво цих держав представляли військові уряди чи харизматичні лідери [8, с. 57].

Не прив'язуючись до термінології визначення, такі політичні режими є нестійкими, їх загальний фасад характеризується мінливістю. Політична система характеризується низькою інституціоналізацією, відсутністю усталеної політичної участі громадян, псевдо-конкурентним політичним середовищем (конкуренція здійснюється за допомогою нелегальних методів політичної боротьби). Військові продовжували відігравати «опікунську» роль у країнах Латинської Америки протягом довгого періоду часу. У деяких країнах ця тенденція продовжує домінувати. Водночас Греція та Іспанія змогли підпорядкувати військових ефективному громадському уряду.

Чинники, що впливають на втручання військових у політику, детерміновані специфікою слаборозвинутих державних утворень і відповідних суспільств. На думку С. Хантігтона, внутрішня сутність військового втручання полягає в недостатній автономії, складності, внутрішній узгодженості та адаптивності інститутів політичної системи. У таких режимах політизація армії супроводжується політизованими суспільством загалом: державна бюрократія, церковні організації, професійні спілки

та корпоративні структури. У такій системі ключовим для військових, окрім матеріальної та професійної зацікавленості, виступає розподіл статусних позицій у політичному середовищі держави.

Військові на початкових етапах політичної модернізації можуть відігравати стабілізуючу роль у перехідних політичних режимах. У період після Першої та Другої світових війн офіцерський корпус низки країн у коаліції з громадськими прихильниками модернізації виступили гарантами реалізації стратегічних перетворень: соціально-економічні реформи, подолання корупції утвердження національної єдності, боротьба з олігархічно-консервативними політичними угрупованнями минулого режиму. Такі процеси проявилися у Гватемалі, Перу, Венесуелі, де кланово-олігархічна система зберегла міцні позиції протягом довго часу. На Близькому Сході військові та середній клас, будучи прихильниками модернізації, захопили владні позиції у Сирії (1949 р.), Єгипті (1952 р.) та Іраку (1958 р.) [7, с. 124–125].

Глибина політичного занепаду, яку може пережити перехідне суспільство у період модернізації, пов'язана з якістю функціонування традиційних інститутів політичної системи. У цьому контексті традиційні політичні інститути можуть бути або значно послаблені або зруйновані революційними чи бурхливим політичними процесами, минулою колоніальною адміністрацією, що виступає першочерговим фактором політичної нестабільності трансформаційних політичних режимів на початковому етапі модернізації. Традиційні політичні системи можуть володіти раціональною бюрократією, розвиненою інституціональною структурою, яка не завжди володіє адаптивним потенціалом, необхідним для конкурентної політики та включення широких мас населення в суспільно-політичне життя. Розвинутість у традиційних суспільствах міського середнього класу може зробити політичне життя ще більш нестабільним через специфіку менталітету середнього класу та підвищення політичної ролі міст у житті держави, протидію провінції та провінційній еліті. Навіть високорозвинена традиційна політична система не здатна повністю амортизувати накопичення флуктуаційних явищ.

У 60-х рр. XX ст. п'ятнадцять існуючих незалежних держав, були олігархічними монархіями (Іран, Таїланд, Ефіопія, Непал, Аравійські монархії та інші). Соціально-економічний потенціал традиційних монархій був на низькому рівні, проте вони не були схильні до політичної нестабільності, відсутності національно інтеграції та ідентичності, ніж інші слабо розвинені держави. Ці держави були опосередковано порушені колоніальним правлінням, їх традиційні політичні інститути не були демонтовані [8, с. 95].

Сутність політичної нестабільності традиційних суспільств пояснюється не стільки відсталістю політичних інститутів (як правило, саме традиційні політичні інститути стають фундаментом стабільності політичної системи), скільки відсутністю реалізованої інституціональної стратегії, яка б заклала конгруентну суспільним потреб інституціональну структуру. Як наслідок, невпорядкованість суспільних відносин у межах нової системи схильна до ентропії.

Західна Європа і Північна Америка прийшла до демократії еволюційним шляхом через поступове багатолітнє формування конституцій, норм, процедур та формальних інститутів. Проте в Італії, Німеччині (ФРН) та Японії, демократична інституціональна структура та формальні правила були встановлені окупаційними адміністраціями [2, с. 226–227]. Інституціональний вибір, зроблений цими державами, сприяв формуванню інститутів, що були здатні амортизувати чинники нестабільності політичних режимів. Приклад Веймарської Республіки дає привід констатувати, що наявність демократичної інституціональної структури, ще не є гарантією стабільності політичного режиму: в цій

державі існувала найдемократичніша в Європі конституція та політична система, що не стало гарантією політичної стабільності і не попередило авторитарний відкат.

Феномен демократичного транзиту в Центральній та Східній Європі є більш складним та багатofакторним. Суперечливість історичних явищ та політичних процесів сприяла особливій складності протікання модернізації. На відміну від країн Азії, Африки та Латинської Америки, в комуністичних автократіях Центральної та Східної Європи в період початку демократичного переходу існувала диференційована, спеціалізована, секуляризована, високобюрократична політична система. У цьому разі може виникнути складність під час визначення чинників політичної нестабільності.

Аналіз характеру протікання трансформаційних процесів у Центральній та Східній Європі дає можливість констатувати, що причинами нестабільності був не стільки підірив легітимності соціалістичної системи, відповідних держав, скільки, як уже зазначалося вище, поява контрелітарних угруповань у суспільно-політичному житті держави: формування незалежних суспільних об'єднань, підтримуваних орієнтованою на лібералізацію, та реформування частини політичної еліти; розробка альтернативних проєктів політичного та соціально-економічного розвитку. Формування багатопартійності в СРСР; наказ Ярузельського про амністію опозиційних політичних діячів; безперешкодне формуванню «Нового форуму», у НДР [5, с. 95–96].

Формування конкурентного та лояльного до опозиції політичного простору стає першим показником ерозії автократичного режиму і порушення стабільності політичної системи. Початок лібералізації політичного режиму може відбуватися як «згори», так і «знизу». Випадок Угорщини варто розглядати як розкол у політичній еліті, коли частина політичного керівництва сприяла поваленню панувannya домінуючої комуністичної партії, за фактичної пасивності опозиції та основної маси громадян. У НДР склалася повністю протилежна ситуація: політичне керівництво було монолітне, проте протестна активність громадян країни сприяла трансформації політичного режиму. Породжений лібералізацією політичний плюралізм сприяє поглибленню динаміки та хаотизації політичних процесів (підвищення активності та взаємодії акторів політичного життя призводить до порушення звичної для автократичного режиму політичної стабільності). Прикладом є стихійність активістських процесів у Польщі восени 1980 р., коли до руху «Солідарність-80» приєдналося близько 10 млн. осіб у короткий період часу. Організаційну незалежність проголосили навіть підконтрольні режиму професійні спілки та асоціації. Румунія є прикладом, коли стихійний протест (лібералізація «знизу») був підтриманий військово-політичним керівництвом (лібералізація «згори»), що призвело до дестабілізації фундаменту політичної системи, і повалення режиму Чаушеску за короткостроковий період часу [5, с. 98–99].

Установлення демократичного політичного режиму не стало гарантією реальної демократії. Демократичний транзит в усіх постсоціалістичних країнах став жорстко пов'язаним із політико-інституціональним та господарським зламом старої структури, що в усіх випадках призводило до соціальної ентропії. Включеність «консервативної» частини автократичної еліти у політичне життя часто ставало причиною гальмування модернізаційних процесів, порушення політичної стабільності. Корупція є ще одним чинником нестабільності у суспільно-політичному житті: політичний підтекст у цьому разі полягає у ризику підкупу політиків та обслуговування ними інтересів фінансово-промислових еліт [3, с. 194–195].

Нестабільність перехідних політичних режимів породжена чималою кількістю різнорідних факторів, які важко звести до певної єдиної змінної. У різних регіонах

на різних етапах історичного розвитку політична нестабільність мала особливий, специфічний факторний контекст та наслідки. У країнах Заходу (Західна Європа / Північна Америка), політична нестабільність була породжена природними історичними, процесами, які були пов'язані з еволюційним утвердженням демократичного устрою. Як наслідок, установлення ефективних демократичних політичних режимів мало поступовий і відносно безболісний характер. Нестабільність перехідних політичних систем Азії, Африки та Латинської Америки була породжена різким руйнуванням традиційних політичних інститутів, відсутністю демократичних традицій та активістської, демократичної політичної культури. Посткомуністичні держави Центральної та Східної Європи виявилися більш сприятливими до демократичних перетворень. Тим не менш авторитарні традиції в політичному та громадському житті наклали відбиток на характер протікання модернізаційних процесів, відбиток, що породжував флюктуаційні явища в суспільно-політичному середовищі.

Особливий інтерес у дослідженні стабільності / нестабільності перехідних політичних режимів представляють політичні системи Східної Європи, зокрема держави, що входили до СРСР. Початок демонтажу авторитарної системи в цьому політичному регіоні пов'язаний із формальним утвердженням багатопартійності та плюралізму інститутів колективної дії. Формування багатопартійності стало лише першою сходинкою у процесі формування плюралістичного політичного простору. Держави пострадянського простору є класичним прикладом «трансплантації» формальних демократичних інститутів за майже повної відсутності сталої демократичної традиції в близькому історичному вимірі. Особливий інтерес серед держав пострадянського простору становить Україна (коливання між процесами відкату та політичної модернізації в Україні).

Науковці у межах інституціональної парадигми виділяють низку таких параметрів, що визначають характер функціонування політичного режиму, як виборча система (мажоритарна, пропорційна, змішана); плюралізм політичних партій та партійна система; форма державного правління (президентська, парламентська, змішана); структура представницьких установ (одно-двопалатний парламент); конституція як основний документ, що визначає «правила гри»; якісні характеристики політичних інститутів, що є визначальним для стабільності політичної системи [6, с. 109–110].

Коеволюція виборчої та партійної системи в Україні нерозривно пов'язана з реформаторськими процесами, розпочатими у другій половині 80-х рр. XX ст. Протягом більш ніж 25 років української незалежності в політичному, експертному, науковому та громадському середовищі, безперервно точаться дискусії щодо вибору найбільш оптимальної виборчої системи, яка б забезпечила репрезентативність та ефективність законодавчого органу.

Різні варіанти виборчої системи, які застосовувалися в українському виборчому законодавстві, були орієнтовані на задоволення інтересів правлячого політичного класу. Виборча система, відповідно до якої проводилися вибори у 1990 та 1994 рр., передбачала лише мажоритарний критерій абсолютної більшості (50%+1). Ця система була обрана з метою закріплення позицій минулої партійно-номенклатурної еліти [8, с. 58–59]. Результатом стало утвердження «атомізованої» («розпорошеної») партійної системи, поляризація партійних сил і, як наслідок, параліч роботи парламенту через відсутність консолідації політичних сил.

Певна стабілізація роботи законодавчого органу пов'язана з імплементацією змішаної виборчої системи: 50% депутатського обиралося за пропорційною системою, 50% – за мажоритарною системою відносної більшості [8, с. 60–61]. Варто зауважити, що мажори-

тарний критерій, хоч і відповідає уявленням виборців про можливість прямого контролю над обраними кандидатами, проте негативно впливає на процес партійного будівництва. Також мажоритарна складова частина через персоналізацію кандидатів та певних організаційних чинників більш вразлива для корупції та підкупу виборців. Уведення пропорційної складової частини виборчої системи у 2006 р. призвело до встановлення «біполярної» партійної системи, яка характеризувалася протистоянням двох політичних класів.

Парламентаризм в Україні протягом усього періоду незалежності нашої держави виконував особливу суспільно-політичну роль. З усіх гілок влади саме парламент був місцем найбільших політичних баталій та доленосних рішень. Факт особливого значення парламенту в політичному житті країни, підтверджується і значною кількістю позачергових виборів. З одного боку, це демонструє розуміння важливості законодавчої гілки у процесі артикуляції суспільних інтересів в особливо критичні періоди політичного життя, з іншого – констатує низьку ефективність функціонування парламентаризму. Відсутність реальних механізмів впливу на законодавчу гілку влади з боку громадян; розпорошеність політичних сил, залежність від фінансово-промислових груп; корупція та неконтрольована лобістська діяльність постійно породжують політичну нестабільність.

Одним із факторів, що став визначальним у процесі трансформації політичних інститутів політичної системи України, є вибір форми правління. В Україні були засновані президентська-парламентська та парламентсько-президентська форми правління. Протистояння президентської (виконавчої) та парламентської (законодавчої) гілок влади, стало однією з причин перманентної нестабільності політичної системи України. Період середини 90-х рр. характеризувався нормативно-правовим оформленням існуючої політичної реальності: були прийнято низку законодавчих актів, що формалізували, структурували та скеровували статус, повноваження, функції інститутів політичної системи.

Саме в цей період проявилися перші тенденції протистояння виконавчої та законодавчої гілки влади. Головним конфліктним питанням, що породжувало протистояння між гілками влади, став вибір оптимальної форми правління – президентської, парламентської чи змішаної. Конституційний договір між президентською та законодавчою гілками влади, у період до прийняття Основного закону, обравши президентсько-парламентську, певним чином стабілізував політичне середовище [1, с. 3].

Прийняття Конституції у 1996 р. нарешті оформило існуючу форму правління. Проте обрана модель продовжувала містити в собі конфліктний потенціал. Кульмінація флуктуаційних явищ та політичного протистояння на деякий час припинилася у зв'язку з поправками і доповненнями до Основного закону у 2004 р.. Зміна політичного керівництва на рівні виконавчої влади (уряд та Президент) у 2010 р. призвело до конституційного відкату і встановленню майже чистого президентіалізму. Суспільно-політична криза 2013–2014 рр. призвела до поворотного перегляду конституції і повернення до варіанту 2004 р. – парламентсько-президентської моделі [4, с. 4]. Втім дискусії стосовно масштабної конституційної реформи не вщухають. Вочевидь, питання вибору форми правління ставало причиною політичного протистояння між гілками влади, владними та опозиційними силами, що сприяло порушенню стабільності політичної системи.

Важливим етапом на шляху інституціонального та державного будівництва стало прийняття Основного Закону. Конституція 1996 р. закріпила демократичний політичний режим; оформила структуру та функції політичної системи. Процес конституційного оформлення нових політичних реалій супроводжувався жорсткими, конфліктним протистоянням із радянсько-консервативним прошарком політичної еліти. Прийняття Основного Закону мало велике юридичне, символічне та суспільно-політичне значення, оскільки Конституція

створила фундамент консолідації громадян та політичної еліти; припинила політичні дискусії довкола питання вектора політичного розвитку, політичного режиму та форми правління [1, с. 4]. Утім роль Конституції (як документа, що гарантував національне єднання та політичну стабільність) була короткочасною. Соціальна та економічна криза, що вразила суспільство, значно підвищила градус суспільно-політичної конфліктності політичного середовища; одночасно в суспільстві знизилася актуальність демократичних політичних інститутів; відновилося протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади.

Отже, дослідження феномена політичної стабільності, політичних інститутів та їх функціональних, адаптивних можливостей не обмежуються лише структурним контекстом. Це твердження було розглянуто нами в межах компаративного регіоналізму: було досліджено контекст, у якому перебували різні політичні системи світу; чинники політичної стабільності та нестабільності, відповідних політичних режимів.

Компаративний аналіз модернізаційних процесів, що протікали на рубежі століть у різних політичних та соціальних системах, надало нам якісне розуміння форматів трансформаційних процесів, що відбувалися у державах, що перебували, у стані транзиту. Конкретизація відповідних процесів сприяла розширенню розуміння процесів дестабілізації політичних систем транзитних держав та шляхів їх подолання. Не дивлячись на різноманітність процесуальних та структурних моделей політичної нестабільності, спільним для значної більшості перехідних держав, що виступала детермінуючою складовою частиною, стала відсутність партисипарних інститутів та демократичної політичної культури. Особливо актуальним цей вимір нестабільності інститутів політичної системи є для держав пострадянського простору до якого належить і Україна. З історико-політичної точки зору на практику останніх століть на політичному просторі, що охоплював пострадянські держави, можна констатувати фактичну відсутність в довготривалому інтервалі демократичних норм, правил та процедур на рівні соціальної та політичної системи. Це соціальне та політичне явище стало основою для конфлікту неформальної складової частини соціальної системи та формальних демократичних норм та процедур.

Список використаної літератури

1. Григор'єв О.В. Трансформація політичної системи України: еволюція конституціоналізму. Вісник ОНУ. Сер. Соціологія і політичні науки. 2009. С. 497–505.
2. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция / Пер. с англ. под ред. С. Деникиной, В. Барановой. Москва: Изд-во ГУ ВШЭ, 2010. 287 с.
3. Іщенко І. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. 306 с.
4. Ніколаєнко Н.В. Форми правління в умовах конституціоналізму: історична ретроспектива та сучасний стан. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 2. С. 26–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_2_8
5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке; пер с англ., под ред. В.А. Бажанова. Мјсrdf: РОССПЭН, 20 00. 320 с.
6. Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416.
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: «Прогресс-Традиция», 2004. 480 с.
8. Шведа Ю. Выборы та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

THE MAIN FACTORS OF THE POLITICAL INSTABILITY OF TRANSITIONAL SYSTEMS FROM THE STANDPOINT OF COMPARATIVE REGIONALISM

Alina Liasota

*Oles Honchar Dniprovsk national university,
Faculty of Social Science and International Affairs,
Department of Political Science
Naukova str., 13, 49000, Dnipro, Ukraine*

The article is sanctified to research of the phenomenon of the transitional political systems, factors of instability of descendant by transformation processes, that actualized the question of making of strategy and tactics of institutional building in Ukraine. Absence of the universal going near this range of problems, results in the necessity of making of the special going near the separately taken political system. An author gives it a shoot to investigate nature of transformation political processes from position of comparative regionalism.

Key words: political stability/instability, institutional building, democratic transit.

UDC 342-34

**THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA:
POSITIONS OF PARTIES AND THE PROSPECTS
FOR RESOLVING THE PROBLEMS**

Mammadov Alibaba Agamirza oglu

*Eötvös Loránd University
Egyetem tér 1-3, 1053, Budapest, Hungary*

Following article discusses legal status of Caspian Sea, which is quite important topic in agenda. The article draws attention to laws, treaties and negotiations for determining legal status of the Caspian Sea. It also emphasizes several aspects regarding the issue.

In this article, citations can be found by politics and scholars.

Key words: legal status, Caspian Sea, external actors, obstacles.

Introduction. The competitive struggle of external players in the Caspian Sea is manifested in all spheres of regional development. The region is a concentration of numerous important geopolitical problems, including the unresolved issue of the legal status of the Caspian Sea, the provision the reliable transportation of Caspian hydrocarbons, the security problem against the background of the militarization and the destabilizing Iranian factor. In all these areas, the regional policies of external actors differ sharply and confront each other.

Since the collapse of the USSR in 1991, the Caspian Sea's legal status has served as one of the key political issues in the Caspian region, which intersects directly interests of the regional states and foreign players.

Relevance, laws and geographical location. The legal status of the Caspian Sea issue gained its relevance after the collapse of the USSR when the newly independent states emerged (Russia, Kazakhstan, Azerbaijan, and Turkmenistan). In these circumstances, the revision of the legal status of the Caspian Sea became an inevitable necessity. The main topics referred to the new boundary lines on the Caspian Sea, the need for regulation of the seabed subsoil and intensified energy policy of the neighboring countries and foreign players in the Caspian region. The issue of determining the legal status of the Caspian Sea lies in the division with geographical units between Russia, Iran and the newly-formed independent states (Azerbaijan, Turkmenistan and Kazakhstan). The division of the Caspian Sea depends on the definition of its status as a geographical unit.

The unique geographical location of the Caspian Sea is one of the bases of disagreement over the definition of its legal status. The Caspian Sea does not have direct access to the ocean like other seas and is not part of another sea (like the Black Sea). It is connected to it through the Volga-Don canal. International law provides various legal norms for determining the boundaries between states at sea and beside a lake. When recognizing the Caspian Sea as an international lake, the provisions of international law stipulated in agreements related to lakes that an international lake must be surrounded by two or more states. With this status of water, the subsoil and the Caspian Sea deposits should be the common property of all the coastal states around. At the same time, in accordance with the existing provisions of international law on state water boundaries, the border is drawn along a straight line connecting the land border points of the par-

ticular states to the shores of such a lake. The border regime of lakes is established by agreement between lakeside states [1].

The UN Convention on the Law of the Sea of 1982 should be applied if the Caspian Sea is recognized as a sea (possessing access to the ocean through the Volga-Don Canal). In this case, coastal states can exercise their sovereignty over territorial waters not exceeding 12 nautical miles. They have sovereign rights for exploration and exploitation of the natural resources on the continental shelf, as well as sovereign rights for the purposes of exploration, development and conservation of living and non-living resources at the bottom in the bowels and in the waters of the exclusive economic zones. The width of the exclusive economic zone cannot exceed 200 nautical miles calculated from the same baselines from the breadth of the territorial sea. Other states may carry out marine scientific research in the exclusive economic zone (exploration and development of living and non-living resources), conduct any activities related to living resources (fisheries), and erect the facilities for the extraction of minerals from the shelf only upon obtaining the appropriate consent of the coastal state. The 1982 UN Convention also provides freedom of navigation and flight, laying of underwater pipelines and cables for other states in the exclusive economic zone [2].

Treaties and negotiations. During the existence of the USSR, the legal status of the Caspian Sea was determined by two treaties signed between Russia and Persia in 1921 and subsequently between the USSR and Iran in 1940. According to treaties, ships of only these two states could sail across the Caspian Sea under their own flag and they had the sole right for free navigation and fishing in this zone, while the borders of Russia and Iran on the Caspian Sea was determined by the Astara-Gaspanuli line. In fact, the Caspian Sea was viewed by Iran and Russia as a border lake. After the collapse of the USSR, these agreements required thorough revision by the coastal states [3].

The negotiation process for determining the legal status of the Caspian Sea can be divided into several stages [1]:

- During the first stage (1991-1994) the discussion of the legal status of the Caspian Sea began at bilateral and multilateral meetings. Russia and Iran showed their commitment to the preservation of the legal status of the Caspian Sea in accordance with the agreements signed in 1921 and 1940.

- at the second stage (1994-1998), in the course of intensive bilateral and multilateral meetings and contacts, the positions of the Caspian states on the legal status of the Caspian Sea were gradually determined;

- the third stage (1998-2003) was marked by a qualitative change in the Russian position on this issue. The first significant bilateral and trilateral agreements were reached on the legal status of the Caspian Sea;

- the fourth stage (from 2003 to the present) is the current stage in the process of resolving the problem of the status of the Caspian Sea, marked by a whole range of negotiations, discussions on settling disputes between Iran, Azerbaijan, Turkmenistan to define its borders on the Caspian Sea and the distribution of disputable deposits both on a bilateral and tripartite basis, and within the framework of negotiations between all border states affected.

Each of the stages is characterized by a specific set of problems related to the definition of the legal status of the Caspian Sea. The parties concerned tried to solve this matter against the backdrop of the emerging international situation. At the same time, fundamental problems were formed at each stage, which remained relevant when the international political situation changed its course. The coastal states managed to reach some agreements to resolve the issue of the legal status of the Caspian Sea.

The first stage (1991-1994) [1]. In the early 1990s, Russia, as a successor to the USSR, along with Iran, advocated the continuation of the previous treaties of 1921 and 1940. The legal status of the Caspian Sea was not altered due to changes in the composition of its users. This thesis was confirmed by Kazakhstan, Turkmenistan, and Azerbaijan as CIS states in the Almaty Declaration of December 21st, 1991. According to the declaration, the member states of the Commonwealth guaranteed the fulfillment of international obligations arising from treaties and obligations of the former USSR.

However, the necessity of activity coordination on the Caspian Sea with Iran and Russia infringed on the political weight of the ruling elites of the sovereign states of Kazakhstan, Azerbaijan, and Turkmenistan. The preservation of such a delicate situation hampered the economic development of the Caspian states, restrained the inflow of foreign capital into the development of the deposits of the region and generally hindered their desire to pursue a more independent policy in the Caspian Sea. To some extent, the Caspian states have violated this agreement. For example, during 1991 and 1992 active negotiations were held with international oil companies on the conclusion of agreements on the development of deposits, including the disputed ones, located on the Caspian Sea. In 1992 the Azerbaijani government signed agreements with the British Petroleum and Statoil alliance on the Chirag deposit and the promising Shahdeniz square. In addition, agreements were signed with the Pennzoil and Ramco alliance on the Gunashli field.

The interest of external players (in particular the USA, the EU) in energy cooperation with the states of the region, which manifested itself in the early 1990s, as well as the active involvement of international oil companies in the development of the Caspian Sea fields, became one of the determining factors of the course and nature of the negotiation in the process of determining the legal status of the Caspian Sea. The aforementioned external parties were interested in a clear definition of the ownership of the Caspian resources which would guarantee their successful energy cooperation with the Caspian states. In particular, since 1993, the border states have experienced a strong pressure from foreign oil companies and Western countries in the matter of establishing clear ownership rights over the Caspian Sea territory.

The increased interest of external actors in the use of the energy potential of the Caspian Sea, as well as the increased interest of the newly formed states in the hydrocarbon resources contributed to a change in the positions of the Caspian states in the issue of determining the legal status of the Caspian Sea. In particular, it has changed Russia's position under the new conditions with the subsequent stages of discussion.

The second stage (1994-1998) [1]. A turning point in coordinating the positions of the Caspian states on the legal status of the Caspian Sea can be noticed. In 1994, Azerbaijan signed the so-called contract of the century - an agreement with major oil companies on the development of three oil fields: Azerbaijan, Chirag and Gunashli on the Caspian shelf. Having signed these deals, the Russian Ministry of Foreign Affairs sent a document to the UN General Assembly and stated the position of the Russian Federation with regard to the legal regime of the Caspian Sea. Moreover, the ministry warned that unilateral actions against the Caspian Sea were illegal and would not be recognized by the Russian Federation. Thus, the problem of determining the legal status of the Caspian Sea has acquired its international character.

The Russian Federation advocated the recognition of the resources of the Caspian Sea as an object of joint use, where the issues of development should be resolved with the participation of all the Caspian states. However, at that time the proposal was not supported by Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan, which are striving to consolidate their sovereign rights in the Caspian Sea, while Iran continued to maintain its previous position on the inadmissibility of unilateral actions on the Caspian Sea.

The presence of certain reserves of hydrocarbon resources in the Caspian region affected the desire of new coastal states to establish control over their sectors in the Caspian Sea. Kazakhstan and Turkmenistan started large-scale geological exploration in their sectors on the Caspian Sea independently. Likewise, Azerbaijan was interested in recognizing their rights to corresponding resources. In 1994, Kazakhstan submitted a draft convention on the legal status of the Caspian Sea to the Caspian states for consideration.

According to Astana, the Caspian is a closed inland sea which should be divided into territorial zones under the sovereignty of coastal states, where states will have exclusive rights of exploration, development of mineral resources and biological resources.

Meanwhile, Kazakhstan and Azerbaijan declared their solidarity in the matter of defending interests on the Caspian Sea. In a joint statement of Presidents N. Nazarbayev and G. Aliyev on the principles to determine the status of the Caspian Sea and cooperation in its waters and on the shelf (September 1996), the right of each of the coastal states were recognized to undertake work on the development of mineral and biological resources in various sectors of the sea. In effect, the President of Turkmenistan issued a decree on the procedure for an international tender for the exploration and production of hydrocarbon resources of the Turkmen shelf of the Caspian Sea in August 1997. In this way, Turkmenistan actually supported the idea of dividing the Caspian Sea into national sectors that are under the sovereignty of coastal states and formed by the median and lateral lines, respectively, by opposing and contiguous states whose external outlines are the state border.

The USA, being interested in involving the newly formed Caspian states in the transportation of their Caspian energy resources to the world market, supported the positions of Kazakhstan, Azerbaijan and Turkmenistan striving to consolidate their sovereign rights in the Caspian Sea, in particular, regarding the development of oil and gas fields on the Caspian Sea shelf and on the disputable border areas. Hence, in April 1995, the US President Bill Clinton in his message to G. Aliyev noted that the condominium regime proposed by the Russian Federation in the early 1990s restrained the potential of investors allowing any of the participants in the regime to use the right of “veto”.

Recognizing the current circumstances and the interests of the newly-formed Caspian states, particularly the oil contract signed by Azerbaijan, Russia proposed compromise solutions to the issue of the legal status of the Caspian Sea. In particular, Russia suggested the option of determining the legal status of the Caspian Sea, which consisted in recognizing the jurisdiction of each Caspian state not only in coastal zones up to 45 miles wide, but also in respect of the fields beyond the agreed limit zone where oil production is already underway. However, this proposal was not supported.

The newly formed independent states in the Caspian (Azerbaijan, Turkmenistan, Kazakhstan), faced with a range of economic and political problems by placing high expectations on the use of the energy potential of the Caspian Sea. In this period, the notion of maintaining the energy reserves in the Caspian Sea were laid and overestimated. Due to these circumstances, disputes between the Caspian states on the problem of determining the legal status of the Caspian Sea have become tougher.

In June 1996, a working group on the Caspian Sea was established at the Ministry of Foreign Affairs of Russia. The main task was to prepare proposals on the status of the Caspian Sea describing the position of Russia. In that case, an ad hoc working group was established to draft a convention on the legal status of the Caspian Sea at the level of deputy foreign ministers of the Caspian states in November 1996. During the first meeting of the special working group in 1997, it was proposed to translate the discussion of the problem from the format of five-sided

meetings of the Caspian states to bilateral ones in order to achieve greater progress in decision making. The further settlement of the legal status of the Caspian Sea on a bilateral and tripartite basis accelerated the process of coordinating the positions of the Caspian states and finding a compromise in the negotiation process on this issue.

The third stage (1998-2003) [1]. As a result of coordinating positions in the issue of determining the legal status of the Caspian Sea, the Caspian states achieved some results in legalizing their borders on the Caspian Sea by establishing the subsoil use regime, shipping and etc.

Russia was one of the first initiators of various options to legalize the status of the Caspian Sea, while other border states either accepted these proposals or rejected them. Thus, Russia proposed a new version of determining the legal status of the Caspian Sea. It was further stated in a joint statement by the Presidents of the Russian Federation and Kazakhstan. Achieving consensus has to be found on the basis of a fair division of the Caspian seabed while maintaining the general use of the water surface, including ensuring freedom of navigation, agreed fishing standards and the protection of the environment.

In the third stage, Turkmenistan and Azerbaijan moved away from their rigid position on the division of the Caspian Sea into national sectors. It was underlined that the establishment of the protection on the Caspian Sea borders represented a certain complexity. The positions of the states bordering the Caspian Sea which began to gradually approach the ruling elites of the newly formed independent states came to an understanding of the limited energy reserves of the Caspian Sea. The necessity to create legal guarantees to attract investments in order to develop deposits in the Caspian, and the complexity of the logistics of exporting Caspian energy resources to the world market were revealed. Under these circumstances, the Caspian states showed their desire to solve this matter through negotiations. At this stage, the tradition of discussing the legal status of the Caspian Sea within the framework of summits or meetings of the five Caspian littoral states was laid. The first summit of the Caspian states took place on April 23rd-24th, 2002 in Ashgabat. The key result of the meeting was the oral statement of Russian President V. Putin that the five leaders of the Caspian countries were ready to attend further meeting.

An agreement was signed in Moscow (July 6th, 1998) between the Russian Federation and Kazakhstan on delimitation of the bottom of the northern part of the Caspian Sea for the purposes of exercising sovereign rights of subsoil use. According to the bottom of the northern part of the Caspian Sea and its subsoil while maintaining the general use of water surface, including ensuring the freedom of navigation, agreed fishing standards and environmental protection, are delineated between the parties on the median line. It has been modified on the basis of the principle of fairness and mutual agreement by the parties. The Parties exercise sovereign rights for the purpose of exploration, exploitation and management of mineral resources and the bottom of the North Caspian Sea, within its parts to the bottom of the dividing line. The state borders on the Caspian were not established under water, as it would be done in case of the division of the Caspian Sea into sectors.

As a continuation of the Agreement of 1998, another declaration were signed between Russia and Kazakhstan in October 2000 in Astana. It was confirmed that the basis for a consensus decision on the new legal status of the Caspian Sea and one of its most important components should be a compromise proposal to delineate the sea floor between neighboring and opposite states on the middle line, in order to implement the right for subsoil use while maintaining the general use of water space to ensure freedom of navigation, harmonization of fishing standards and environmental protection.

During the official visit of Russian President V. Putin to the Republic of Azerbaijan in 2001, a joint statement on the principles of cooperation in the Caspian Sea was signed. According to the cooperation principles, it was proposed to demarcate the bottom of the Caspian Sea into zones and sectors on the basis of the method of the midline.

During the visit of the Iranian President M. Khatami to Moscow of the same year, a joint statement was made on the legal status of the Caspian Sea. Iran reaffirmed its commitment to the previous positions on the division of the Caspian Sea and confirmed that all decisions and agreements on the legal status and regime of the use of the Caspian Sea would only be valid if they were accepted with the general consent of the five Caspian littoral states.

Under these circumstances, an agreement was signed between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan on the delineation of the Caspian Sea bed. According to this agreement, the Caspian Sea bottom and its subsoil are delimited between the sides along a median line based on an equal removal from the baseline points on the shoreline and islands.

In May 2002, Russia and Kazakhstan signed a protocol to the bilateral agreement on the delineation of the bottom of the northern part of the Caspian Sea in order to exercise sovereign rights to subsoil use on July 6th, 1998. Parties agreed to develop the beginnings of deposits on parity in the north of the Caspian Sea. Located at the junction of the subsoil use zones of the Russian Federation and Kazakhstan, these are Kurmangazy (Kalinskaya), Tsentralnaya and Khovanskiy.

On September 23rd, 2002, an agreement was signed between the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation on the division of adjacent sections of the Caspian Sea bottom on the basis of the method of midline. In its turn, on May 14th, 2003, an agreement was signed between Russia, Kazakhstan and Azerbaijan on the junction point of the delineation lines in the adjacent sections of the Caspian Sea bottom. The northern part of the Caspian Sea (64%) was divided into three unequal parts according to the principle of the middle line: Kazakhstan received 27%, Russia – 19% and Azerbaijan – 18% [4].

Thus, by 2003 Russia, Kazakhstan and Azerbaijan had come to a unified agreement on delimitation of the northern part of the Caspian Sea, which was made possible by the softening positions of the three affected sides. As a result, Russia ceded to the Caspian states, moving from the position of the condominium to the position of dividing the bottom of the Caspian Sea by the method of middle lines. Hence, Azerbaijan and Kazakhstan moved away from their rigid position of the division of the Caspian Sea into national sectors agreeing with the joint use of the water column and the surface of the Caspian Sea. The Russian Federation, Kazakhstan and Azerbaijan reached basic agreements on the legal status of the Caspian Sea, which contributed to further discussions on the legal status of the Caspian Sea at the negotiating table.

The fourth stage (after 2003-present) [1]. After achieving fundamental agreements on the division of the Caspian Sea between the three border states (Russia, Kazakhstan and Azerbaijan), the final legal arrangement of agreements on the division of the Caspian Sea between the other Caspian states remains on the agenda. The core topics are the delineation of the Caspian's water area, the scope of military activities, transit conditions and the laying of trans-Caspian pipelines. Russia's approach to the delimitation of the water area of the Caspian Sea was based on the understanding that the tasks of protecting the natural environment and preserving bio-resources can be effectively resolved if a large part of the sea remains in common use of the Caspian states. In addition, each Caspian state should have a national sea belt to ensure their security and economic activities. It was reflected in the signed bilateral and trilateral agreements on the delineation of the northern part of the Caspian Sea.

Currently, the issue of the division of the Caspian Sea between Azerbaijan, Iran and Turkmenistan is on top. It should be noted that since 1996, Iran has maintained the position of divid-

ing the Caspian Sea between the five Caspian states into equal shares of 20% each. At the same time, both Baku and Tehran made their claims to some deposits. However, Azerbaijan would lose a third of its Caspian territory, which will have to be filled at the expense of Russia and in the case of Russia at the expense of Kazakhstan. Such division will lead to the destruction of the agreements already reached on this issue.

At this stage, Iran's position on the division of the Caspian Sea between the border states into equal shares (20%) is not supported either by the regional states or by external parties (the US, the EU). Since, such version of the Caspian Sea section will lead to the violation of the agreements reached and the established practice of delineating the fields in the Caspian Sea and redistributing property for energy resources which is unacceptable in the context of already developed energy projects in the Caspian region.

The issue of disputable deposits between Azerbaijan and Turkmenistan is still unresolved. Turkmenistan claims to be located on the middle line, in disputed Azeri fields. After signing the Russian-Kazakhstani Separate Treaty on the division of the northern part of the Caspian Sea in 1998, S. Niyazov issued a decree on the approval of the list of geographical coordinates of the points determining the position of the baselines on the Turkmen coast of the Caspian Sea. With this resolution, Turkmenistan recognized the principle of a sectoral division of the Caspian Sea. It has been agreed under the condition that the Absheron Peninsula factor will not be taken into account during the definition of the dividing line of the water area. This was due to the fact that the Absheron, which is going deep into the Caspian Sea, closer to the middle line of the central part of the sea, brought this line up to the coast of Turkmenistan. This principle of division causes serious disagreements between the two countries. Privatizing the seaside along the Azerbaijani model, Turkmenistan actually declared that it belongs to the aforementioned disputed oil fields, which Azerbaijan considers its own property. In reality, these oil fields are geographically closer to the Turkmen, rather than to the Azerbaijani coast, but still under the Soviet Union they were transferred for exploitation to the Azerbaijani side. Proceeding from the existing political realities, Ashgabat changed its policy dramatically by refusing the idea of common use of the sea. They have decided to establish their own sector for further exploitation. This situation has further aggravated the relations with Azerbaijan, which has already commenced operating the aforementioned oil wells and had certain agreements with a number of international companies.

Meetings and summits. The most important mechanism to discuss the existing problems in determining the legal status of the Caspian Sea at this stage is the summits of the heads of the Caspian states.

At the Second Summit of the Heads of the Caspian States, held on October 16, 2007 in Tehran, the Russian and Iranian sides declared that the use of the Caspian Sea for the construction of oil and gas pipelines was inadmissible in order to avoid environmental problems and the need to harmonize similar projects with all the Caspian coastal states. Thereby the implementation of the Trans-Caspian energy project, bypassing Russia is still unknown. The President of Kazakhstan N. Nazarbayev noted the fact of intensive development of Caspian energy resources and the need to determine the conditions for their transportation in his speech. In turn, the deputy Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan Khalaf Khalafov said at a press conference on October 19, 2007 that the issue of dividing the seabed would be resolved in the format of regular bilateral negotiations with Iran and Turkmenistan, and the laying of underwater pipelines should be coordinated with the state through which the pipeline would pass. Thus, active energy policy pursued in the Caspian region and the definition of the legal status of the Caspian Sea is largely due to the interest of the border states in the development of one energy project or another for the transportation of Caspian energy resources.

Following the summit of the Caspian states, an agreement on cooperation in the field of security in the Caspian Sea was signed in Baku on November 18, 2010, which establishes the principle that ensuring security in the Caspian Sea is an exclusive matter for the coastal states.

The development of a single convention on the legal status of the Caspian Sea remains on the agenda. The creation of a single five-fold agreement of the Caspian states on this issue can contribute to its greater recognition as an international legal tool, unlike the concluded international agreements by the coastal states on a bilateral and tripartite basis. In turn, external stakeholders (the US, the EU and the PRC) involved in the political and economic processes arising in the Caspian region have a direct or indirect influence on the process of resolving the legal status of the Caspian Sea.

With the Caspian states. They are also interested in a clear definition of the legal status of the Caspian Sea, in particular the delimitation of disputable deposits in the Caspian Sea. A number of researchers believe that the US supports the option of determining the legal status of the Caspian Sea. Notably, the northern and southern parts of the Caspian Sea will be subordinated to different legal regimes, where the southern part will be divided into national sectors.

Given the active cooperation of some EU countries in the energy sector with Russia, the active involvement of these countries in the process of finalizing the legal regime on the Caspian Sea in its southern part is not observed.

China is interested in using Caspian energy resources to ensure its energy security by interacting mainly with Russia and Kazakhstan. The state does not demonstrate active involvement in the final definition of the legal status of the Caspian Sea in its southern part. However, it is doubtful that in the future, China will be interested in the joint use of disputable deposits by Azerbaijan and Turkmenistan to transport energy resources to the west, which may entail a more active influence of China on the settlement of disputes over the legal status of the Caspian Sea in its southern part.

Results. Thus, the issue of determining the legal status of the Caspian Sea is a key regional geopolitical issue, it is directly related to the survival of coastal states and their ability to protect their interests in the region. In view of the fact that the Caspian states won't abandon oil and gas projects and postpone their development due to the absence of the final legal status creates possible destabilization in the region. In the course of the political work of the coastal states, a certain compromise were reached. By 2003, Russia, Kazakhstan and Azerbaijan had to come under a unified agreement on the delineation of the northern part of the Caspian Sea. The achievement of these agreements was made possible by the softening of the positions on the coastal states. As a result, the Russian Federation made large concessions to the coastal states, moving from the position of the condominium to the position of delineating the bottom of the Caspian Sea by the method of the middle line. Azerbaijan and Kazakhstan have moved away from the rigid position of the division of the Caspian Sea into national sectors, agreeing with the joint use of the water column and the surface. Thus, Russia created obstacles for destabilization in the Caspian Sea region due to the uncertainty of its legal status.

However, a single agreement has not been achieved so far, which is a factor of possible destabilization in the Caspian region. In this regard, Russia is taking measures to prevent destabilization in the process of further resolving the problem. However, it does not guarantee the development of a negative scenario surrounding this resolution. Russia as a key regional state is the main initiator to strengthen regional cooperation between the border states. The well-established mechanism of the negotiation process between the five states bordering the Caspian Sea continues to act as a mechanism for coordinating the positions of the Caspian states on the

regulation and preventing unilateral actions of each. Following the summit of the Caspian states, an agreement on cooperation in the field of security in the Caspian Sea was signed in Baku on November 18, 2010, which establishes the principle that ensuring security in the Caspian Sea is an exclusive matter for the coastal states. In addition, the active interaction of the Caspian states with external parties (the US, the EU and the PRC) contributes to the desire to consolidate their rights on the Caspian Sea, which in turn activates the negotiation process to determine the legal status of the Caspian Sea.

Conclusion. The absence of the final legal status of the Caspian Sea serves as an instrument for both external players and coastal states to use the legal and political vacuum in resolving this issue to strengthen their positions in the region. This tool is applied to attract or block investments of foreign oil and gas companies in the development of Caspian oil and gas fields and strengthen military capabilities in the Caspian Sea. The external players support or restrain the promotion of the sovereign positions of the newly formed Caspian littoral states in the settlement of the legal status of the Caspian Sea, where they seek to gain control over the energy resources of the region.

References

1. Janusz-Pawletta, B. (2014). *The Legal Status of the Caspian Sea: Current Challenges and Prospects for Future Development*. Berlin: Springer.
2. Bernaerts, A. (2006). *Bernaerts' Guide to the 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea: Including the Text of the 1982 UN Convention & Agreement concerning Part XI of 1994*. Bloomington, IN: Trafford Publishing.
3. Konoplyanik, A., Lobzhanidze, A. (1998). *Caspian oil on the Eurasian intersection: Preliminary analysis of economic prospects*. Moscow: IG and RGI.
4. Agreement between the Republic of Kazakhstan, Azerbaijan Republic and Russian Federation on point of joint of the lines of demarcation of adjacent sites of bottom of the Caspian Sea. (2003, May, 14). Retrieved from <http://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=4875>.

ПРАВОВИЙ СТАТУС КАСПІЙСЬКОГО МОРЯ: ПОЗИЦІЇ СТОРІН І ПЕРСПЕКТИВИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ

Мамедов Алібаба Агамірза оглу

*Університет Етвеша Лоранд
площа Університетська, 1-3, 1053, м. Будапешт, Венгрія*

У статті розглядається правовий статус Каспійського моря, що є досить важливою темою на порядку денному. У статті розглядаються закони, договори і переговори щодо визначення правового статусу Каспійського моря. У ньому також підкреслюється кілька важливих аспектів цієї проблеми.

Ключові слова: правовий статус, Каспійське море, зовнішні суб'єкти, перешкоди.

УДК 32-027.542-021.411

ОРГАНІЗАЦІЯ І МЕТОДИ КОМУНІКАЦІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ІЗ ЗАСОБАМИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Світлана Матвієнків

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політичних інститутів і процесів
вул. Шевченка, 57, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна*

У статті розглянуто основні методи взаємодії органів державної влади із засобами масової інформації на регіональному рівні. Проаналізовано організацію інформаційного простору Івано-Франківської області. Подано рекомендації для ефективнішої взаємодії органів влади з мас-медіа у сучасних умовах.

Ключові слова: органи державної влади, засоби масової інформації, взаємодія, інформаційна політика, суспільне мовлення, громадянське суспільство.

Україна, проголосивши себе у статті 1 Конституції України демократичною державою», взяла на себе зобов'язання забезпечити відкритість та прозорість інститутів влади, створити умови для вільного доступу громадян до інформації, дотримання свободи слова, що гарантує ефективність державної влади. А тому одним із найважливіших напрямів державної інформаційної політики, зважаючи не те, що саме засоби масової інформації (далі – ЗМІ) втілюють і репрезентують громадську думку, здійснюють функції спостерігача та контролера законодавчої, виконавчої й судової влади, є взаємодія органів державної влади із засобами масової інформації, створення умов для розвитку та професійної діяльності. Адже без співпраці із засобами масової комунікації органам влади практично неможливо вирішувати масштабні проблеми соціально-економічного розвитку, тому що саме засоби масової інформації здійснюють вагомий вплив на свідомість людей. Мас-медіа спонукають до критичного аналізу кроків влади і пошуку нових рішень. Завдяки журналістам громадськість має можливість бути почутою владою, а влада – стати відповідальнішою перед громадою, відкритішою та доступнішою для людини [8].

Ураховуючи особливості сучасної суспільно-політичної ситуації, тема організації комунікації органів державної влади із засобами масової інформації є актуальною.

Активні розробки в цьому напрямі ведуть такі українські вчені: Е. Афонін, В. Бибик, О. Дубас, Ю. Ганжуров, В. Голубь, Л. Гонюкова, С. Квіт, М. Логунова, Г. Почепцов, В. Різун, М. Сомов, С. Телешун та інші. Питання взаємодії органів виконавчої влади зі ЗМІ представлені у працях таких вітчизняних політологів і фахівців із державного управління, як Д. Дубова, Л. Івашина, Я. Дудник, Т. Джига, І. Клименко, Р. Павленко, О. Складенко.

Метою статті є аналіз організації та методів взаємодії органів державної влади із засобами масової інформації та розроблення практичних рекомендацій щодо покращення її ефективності та результативності (на прикладі Івано-Франківської обласної адміністрації).

Зі становленням незалежності в Україні, як і в більшості пострадянських держав, відбувся перехід від ідеологічних методів державного управління, зокрема у сфері вза-

сгоді із засобами масової інформації (останні виступали засобами пропагування і були повністю підзвітні й підконтрольні владі), до демократичних принципів взаємовідносин влади і мас-медіа. Перший крок на шляху реформування українського інформаційного суспільства уже зроблено: відбувся перехід від тоталітаризму до демократії, від повної закритості органів влади до підконтрольності громадянському суспільству. Уже в XXI столітті мас-медіа (як один із найпотужніших комунікативних засобів суспільства і як канал впливу на владу) з кожним роком стають дедалі популярнішими.

Наступним кроком було створення достатніх правових основ інформаційної діяльності особи, суспільства і держави. Конституція України проголосила політичний, економічний, ідеологічний плюралізм (багатоманітність) та заборону цензури. Прийнято низку законів про інформацію (діяльність українських ЗМІ регулюється майже 300 нормативно-правовими актами), створено Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Комітет із питань свободи слова та інформації при Верховній Раді України, здійснюються заходи інформаційної безпеки України, передбачено відповідальність за порушення закону про свободу інформації.

Повною мірою реалізувати свої конституційні повноваження у сфері державної інформаційної політики органам державної влади допомагає спеціально створений підрозділ органу державної влади, що є щоденним провідником інформації для засобів масової інформації про діяльність своєї організації – прес-служба. Саме вона організовує взаємодію органу влади (прес-конференцій, брифінгів, виступів у засобах масової інформації посадових осіб) із засобами масової інформації, що забезпечує якісне та своєчасне інформування громадськості про діяльність цього органу. Крім того, прес-служба виступає двостороннім каналом зв'язку із засобами масової інформації: через неї до організації спрямовуються всі запити медіа і через неї засоби масової інформації отримують відповідь.

Популярними методами спілкування влади й населення стали «прямі ефіри», «гарячі телефонні лінії», що організуються газетами й телекомпаніями за допомогою прес-служби.

Ще одним комунікаційним інструментом прес-служби є прес-релізи – розширені інформаційні повідомлення, що містять нову, конкретну та важливу інформацію про ту чи іншу подію. Останнім часом прес-службами все частіше починають практикуватися нові медіа-техніки – відеорелізи та фоторелізи. Відеореліз – відзнятий прес-службою матеріал із якоїсь важливої події, на яку не мали змоги потрапити телевізійні оператори. Щодня такий відеореліз надсилається до всіх провідних телекомпаній. Фотореліз – техніка, що дозволяє за допомогою фотографії (фоторепортажу) оперативно повідомляти редакціям про важливі події. Сучасні Інтернет-технології дають можливість розсилати електронні повідомлення до редакцій. На сайтах органів державної влади систематично розміщуються новини та довідкові матеріали про діяльність органу влади.

Найбільш поширеним методом спілкування влади і засобів масової інформації виступають прес-конференції – найбільший медіа-захід, який проводять із метою поширення важливої інформації одночасно серед багатьох засобів масової інформації. Видом прес-конференції є брифінг, який скликається тоді, коли потрібно донести до громадян позицію органу влади з конкретної теми чи проблеми або спростувати неправдиву інформацію. Запитання журналістів не передбачені. Видом брифінгу є робоча нарада органів державної влади за участю запрошених представників преси.

Органи державної влади для ефективної співпраці зі ЗМІ прагнуть також зміцнювати особисті контакти з журналістами. Для цього вони використовують такі засоби, як прес-тури, медіа супровід, круглі столи, особисті зустрічі. Прес-тур – це поїздка, органі-

зована для групи журналістів із метою залучення уваги до регіону, проекту, підприємства. Це найкраща форма доведення до громадськості за допомогою ЗМІ цілей, завдань, змісту і сенсу конкретних кроків владних структур у цілому в тому чи іншому напрямі. Часто органи влади використовують такий метод, як медіасупровід подій – запрошення журналістів на круглі столи, різні акції, які покращують висвітлення подій. Круглий стіл – зустріч посадових осіб, фахівців, експертів, політичних, наукових і громадських діячів та журналістів для детального обговорення актуальної суспільно-політичної проблеми і вироблення деяких рекомендацій щодо її вирішення [10].

Новітнім методом спілкування влади зі ЗМІ стають вебінари. Це спосіб організації зустрічей онлайн, формат проведення семінарів, тренінгів та інших заходів за допомогою Інтернету. Для організації вебінару використовуються технології відео-конференції, інтернет-телефонії та ін. Це спілкування в режимі реального часу.

Неформальними методами комунікації влади і засобів масової інформації є зустрічі керівників органів влади з головними редакторами засобів масової інформації, зокрема робочі наради та зустрічі з нагоди професійних свят (Дня журналіста, Дня працівників радіо, телебачення і зв'язку). Такі бесіди, як показує практика, сприяють підтримці конструктивних стосунків між владою і засобами масової інформації, а особистий контакт у режимі круглого столу сприяє подальшій співпраці.

Ще одним методом спілкування може бути зустріч керівників органу влади з колективом редакції. Для представника влади така зустріч – можливість відчувати настрій редакційного колективу, краще уявити собі те, як тут формується думка з актуальних проблем, познайомитися з провідними журналістами.

Неформальними видами спілкування є також спільні виїзди представників засобів масової інформації та органів влади на відпочинок, спортивні змагання; особисті зустрічі з керівниками місцевих органів влади, а також конкурси на краще висвітлення діяльності певного органу.

Таким чином, найефективнішими методами взаємодії влади зі ЗМІ є інтерв'ю з представниками органів державної влади (ефективність 75%), прес-конференції та брифінги (ефективність 63,75%), запрошення ЗМІ на важливі заходи органів державної влади (ефективність 61,25%), тому що ці форми мають характер безпосередньої взаємодії з представниками влади, зосереджують увагу на актуальних питаннях та дають можливість донести до громадськості безпосереднє ставлення влади до того чи іншого явища. З іншого боку, неможливо щоденно проводити зустрічі з представниками ЗМІ чи збирати брифінги. Тому варто звернути увагу на такі види взаємодії: прес-клуби (ефективність 47,5%), «гарячі телефонні лінії» (ефективність 32,5%), надсилання ЗМІ інформаційних запитів до органів виконавчої влади (ефективність 10%), безпосереднє спілкування мас-медіа з прес-службами та інші – за рівнем ефективності ці форми майже рівнозначні. Ця різноплановість дає можливість органам державної влади щоденно співпрацювати зі ЗМІ та інформувати суспільство про найважливіші події життя країни. Усі ці методи співпраці діють тільки за наявності бажання органів державної влади ділитися цією інформацією (оскільки це не завжди позитивні відомості), а з іншого боку, бажання ЗМІ достовірно і своєчасно доносити повідомлення до суспільства [15]. Незалежно від різновиду інформування важливість полягає у виборі такої форми співпраці ЗМІ й органів виконавчої влади, щоб оприлюднена ними інформація активізувала громадськість до участі у творенні державної політики, до підвищення рівня демократії й консолідації зусиль щодо пошуків покращення механізмів взаємодії органів виконавчої влади, ЗМІ та суспільства.

Зважаючи на те, що кожен громадянин демократичної держави має право на отримання достовірної та всебічної інформації про функціонування обраної ним влади, про її плани та можливі напрями дій, то реалізація цього права залежить від наявності конструктивної та якісної співпраці органів державної влади та засобів масової інформації. Прозорість влади є одним із визначальних критеріїв оцінки якості демократії у будь-якій країні та ефективним інструментом контролю суспільства за діяльністю органів державного управління [7].

Державну політику на регіональному рівні здійснюють місцеві державні адміністрації. Інформаційний складник у їхній діяльності має не лише регіональне, а й загальнодержавне значення, зокрема щодо формування ефективного взаємозв'язку між потребами суспільства та діяльністю держави. Варто зазначити, що в кожному регіоні існують свої регіональні особливості взаємодії влади та журналістів. Розглянемо досвід застосування відповідних методів комунікації зі ЗМІ у практиці органів державної влади Івано-Франківської області.

Наприкінці 2015 року Івано-Франківська міська рада затвердила «Програму розвитку місцевого самоврядування та громадянського суспільства в м. Івано-Франківську на 2016–2020 роки» (підпрограма «Доступ громадян до публічної інформації органів місцевого самоврядування міста Івано-Франківська»), спрямовану на розвиток інформаційного простору [13]. Серед основних цілей Програми – розвиток демократії, місцевого самоврядування та громадянського суспільства; повне та оперативне висвітлення діяльності органів місцевого самоврядування; забезпечення права громадян на доступ до публічної інформації. Цією Програмою оголошено конкурс у номінації «Проекти засобів масової інформації, щодо висвітлення діяльності депутатів та органів місцевого самоврядування в м. Івано-Франківську» та забезпечено випуск додатку «Вісник Івано-Франківської міської ради» до офіційного друкованого засобу масової інформації Івано-Франківської міської ради газети «Західний кур'єр»; створено єдиний веб-портал органів місцевого самоврядування м. Івано-Франківська; профінансовано деякі ЗМІ області за рахунок цієї Програми.

Із метою всебічного та якісного формування громадської думки щодо діяльності державних та місцевих органів влади створено офіційний веб-сайт облдержадміністрації (він є однією з головних форм доступу до офіційної інформації) [5], де постійно (3–5 інформацій на добу) розміщуються повідомлення про основні заходи та ініціативи інституцій влади, діяльності керівництва, структурних підрозділів облдержадміністрації, соціально-економічного розвитку області, участі громади у житті краю. На офіційному веб-сайті ОДА розміщено розділ «Доступ до публічної інформації». Також у відповідному розділі у рубриці «Звіти» оприлюднюються звіти про результати розгляду запитів на інформацію. Для системного публічного прозорого спілкування з громадянами в облдержадміністрації запроваджено «гарячу» телефонну лінію голови ОДА: таким чином, через сайт обласної державної адміністрації забезпечується двосторонній зв'язок із мешканцями області. За результатами проведеного Держкомтелерадіо останнього моніторингу інформаційного наповнення офіційних веб-сайтів ОБВ показник наявності інформації на сайті Івано-Франківської ОДА склав 100%, якість інформаційного наповнення – 74%, інформаційна прозорість – 87% [9]. Це 11 місце серед 25 веб-сайтів ОДА. Тобто інформація на веб-сайті державної установи не завжди публікується повною мірою й оновлюється нерегулярно; відсутній взаємозв'язок із громадянами.

У засобах масової інформації області керівники виконавчої влади, місцевого самоврядування постійно дають коментарі (ведуть «прямі ефіри», прес-конференції, брифінги) щодо питань, які найбільш цікавлять громадськість.

Засоби масової інформації подають звіти і фоторепортажі із засідань колегій облдержадміністрації, сесій обласної ради.

Загалом, інформаційний простір Івано-Франківської області представлений широким спектром електронних та друкованих засобів масової інформації [6].

В області зареєстровано більше 470 друкованих засобів масової інформації місцевої сфери розповсюдження. Майже половина видань заснована органами місцевого самоврядування, органами виконавчої влади, політичними партіями, громадськими організаціями та релігійними організаціями. Найбільш впливовими серед періодичних друкованих видань Івано-Франківщини є газети «Галичина», «Галицький кореспондент», «Західний кур'єр», «Репортер».

В обласних та районних часописах ведуться постійні рубрики «Акцент дня», «Гість студії», «Громада і влада», «Політична студія», «Актуальна тема», «Галузь: здобутки і перспективи», «Ділова Галичина», «Як діє влада», «Пряма мова», «Актуальне інтерв'ю», «Новий погляд», де висвітлюються пріоритетні напрями зовнішньої та внутрішньої політики держави, інформаційної безпеки, діяльність центральних та місцевих органів влади та ін., розміщуються проблемні матеріали, що потребують втручання органів виконавчої влади. ЗМІ систематично друкують статті, у яких інформують читачів про перспективи інтеграції України у європейські структури.

Серед більше двадцяти місцевих новинних інтернет-сайтів найрейтинговішими є «Firtka.if.ua», «Бліц-інфо», «Galka.if.ua», «Правда.if.ua», «Курс», «Стик», «Версії Івано-Франківськ». Новинні стрічки присутні також у більшості обласних друкованих періодичних видань, телерадіокомпаній.

Усі телерадіоорганізації (36 місцевих та регіональних) на території області ведуть власне мовлення винятково державною мовою: ТРК «Вежа», ТРК «Західний полюс» «ТРК 3-Студія», ТРК «Канал-402» та ін. Натепер 3 телекомпанії отримали ліцензії на багатоканальне мовлення в цифровому форматі: ОДТРК «КАРПАТИ», ОТБ «Галичина», ТРК «РАІ». Проте не вся територія області покривається цифровим сигналом. У гірській місцевості прийом телепрограм мешканці здійснюють тільки індивідуально через супутникові антени. Зберігається тенденція скорочення мережі проводового радіомовлення в регіоні і набуває актуальності розвиток ефірного радіомовлення.

Із метою задоволення інформаційних потреб суспільства, залучення громадян до обговорення та вирішення найважливіших соціально-політичних питань, забезпечення національного діалогу, сприяння формуванню громадянського суспільства створюється Суспільне телебачення і радіомовлення України [2]. В Івано-Франківській області ОДТРК «Карпати» (згідно прийнятого Закону), як і всі обласні державні телерадіокомпанії, реформована у філію НТКУ, тому тепер працює як регіональна дирекція. Уже цього року Суспільне мовлення та громадський рух ЧЕСНО запускають всеукраїнський проект #Звіти_наживо, який змінить застарілий формат звітування посадовців на інтерактивне інтерв'ю місцевої влади в прямому ефірі на телеканалах регіональних філій НСТУ. Першими звітуватимуть мери і голови ОДА.

У результаті прийняття Закону України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» [1] в області періодично проводяться наради та семінари з питань роздержавлення комунальних друкованих ЗМІ, зустрічі керівництва облдержадміністрації з редакторами районних та міських комунальних газет, представниками обласної організації НСЖУ, на яких обговорюють актуальні питання діяльності ЗМІ та державної підтримки місцевої преси. Хоч реформа розпочалася ще у 2016 році, але тільки 9% (2 із 22) комунальних видань Івано-Франківської області вже реформувалися. Труд-

нощі реформи мають кілька причин, однією з яких є небажання та неготовність державних органів на місцях відмовлятися від безкоштовного інформаційного майданчика, а водночас і часта неготовність самих медіа змінювати підходи до своєї роботи. Ускладнили процес і проблемні аспекти закону, які виявилися вже під час реформи. Ця реформа має звільнити ЗМІ від фінансової залежності, тобто від тиску з боку органів влади, запобігатиме незбалансованій і необ'єктивній інформації про роботу органів виконавчої влади.

Для співпраці із засобами масової інформації різних форм власності щодо поширення інформації про формування та реалізацію державної політики в регіоні, про основні аспекти соціально-економічного розвитку області, діяльності облдержадміністрації та її структурних підрозділів через засоби масової інформації та мережу Інтернет, було створено Управління інформаційної діяльності та комунікацій із громадськістю Івано-Франківської обласної державної адміністрації [12].

Із метою активізації участі засобів масової інформації щодо висвітлення проблем розвитку області та підвищення фахового рівня і ділової кваліфікації журналістських кадрів ОДА запровадила щорічну обласну премію імені Богдана Бойка в галузі журналістики [14], якою нагороджують журналістів Івано-Франківщини.

Проводяться наради-семінари, «круглі столи», тренінги для журналістів, редакторів комунальних і незалежних ЗМІ області за участю керівництва облдержадміністрації, під час яких ідеться не лише про успіхи і здобутки, але й про загальнодержавні і регіональні проблеми. Останнім часом актуальними є прес-тури для журналістів, зокрема щодо надання волонтерської, медичної і соціальної допомоги учасникам АТО і їх сім'ям, створення належних умов для тимчасово переміщених жителів східних областей України.

Також ведеться співпраця ЗМІ області з керівниками прес-служб і відділів зв'язків із громадськістю, прес-секретарів установ та організацій Прикарпаття. Для розгляду актуальних питань розвитку місцевого самоврядування, діяльності територіальних громад організовуються спільні заходи (прес-тури, зустрічі) журналістів області з регіональним відділенням всеукраїнської асоціації органів місцевого самоврядування «Асоціація міст України». Для неформального спілкування та координації дій журналістів у соцмережах створена закрыта група «Прес-центр. Івано-Франківськ».

Загалом, можна високо оцінити рівень ЗМІ в області, відзначивши, що на цьому ринку є висока конкуренція, проводиться чимало журналістських розслідувань. За даними всеукраїнського опитування, проведеного соціологічною групою «Рейтинг», м. Івано-Франківськ зайняв четверте місце у рейтингу довіри населення до місцевих ЗМІ (66%) [3].

Можна стверджувати, що в регіоні створено умови для вільного та безперешкодного функціонування суб'єктів інформаційних відносин, професійної діяльності журналістів, максимального задоволення інформаційних потреб населення та захисту конституційних прав громадян на інформацію. Про це свідчить і відзнака Інституту масової інформації «Рада дружна до медіа», якою були нагороджені Івано-Франківська міська рада та обласна рада у 2017 році за співпрацю з медіа і журналістами та дотримання вимог Закону України «Про інформацію» [11].

Отже, щодо відносин між ЗМІ та владою, можна сказати, що їх налагодження та гармонізація є вирішальним для життєдіяльності обох інституцій. Для ЗМІ вирішальним є довіра до інформації, яку вони розповсюджують, аргументація та переконливість. Для влади вирішальними є формування позитивного іміджу, відкритість та забезпечення доступу громадян до інформації про діяльність влади, підтримка дій та рішень, залучення населення до обговорення суспільно важливої інформації. Проте органи виконавчої влади часто ігнорують інформаційні запити журналістів, надають

інформацію не в повному обсязі або невчасно, приховують відкриту інформацію або створюють перешкоди для її збирання.

Для визначення ефективності політики органів виконавчої влади і впливу на формування громадської думки через ЗМІ варто, на нашу думку, проводити соціологічні дослідження. Крім того, зважаючи на швидкий розвиток нових видів мас-медіа (on-line-видань, Інтернет-ТБ, Інтернет-радіо), чинне законодавство України (базові закони «Про інформацію», «Про друковані ЗМІ», «Про авторське право» тощо) потребує суттєвої модернізації. Сьогодні потребує модернізації також уся система інформаційної безпеки держави. Доречним було б удосконалення матеріально-технічної бази та змістовної концепції ЗМІ; оприлюднення на офіційних сайтах органів державного управління та у ЗМІ планів роботи органів державної влади, аналітичних статей, де б пояснювались дії влади; позбавити залежності ЗМІ від політичних та фінансово-економічних еліт і водночас створити простір для здорової конкуренції мас-медіа, вільного доступу до інформаційного ринку; запровадження органами державної влади системного моніторингу пропозицій та зауважень щодо своєї діяльності, оприлюднених у ЗМІ, і механізму реагування на них; запровадити «інститут громадської експертизи», що передбачає залучення до оцінки роботи органів виконавчої влади представників громадськості та ЗМІ [4].

Загалом, інформаційна політика органів виконавчої влади повинна будуватися на критеріях корисності, що відповідає потребам аудиторії і максимально ефективно використовує можливості конкретного каналу інформування.

Список використаної літератури

1. Закон України від 24 грудня 2015 року № 917-VIII «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації». URL: <http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article>
2. Закон України «Про Суспільне телебачення і радіомовлення України». URL: <http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?>
3. За рівнем довіри до місцевих ЗМІ лідирує Луцьк. URL: <http://www.0332.ua/news/1631092>
4. Ібрагімова А. Взаємодія органів виконавчої влади зі ЗМІ та напрями її дієвого налагодження/Наукові праці. Державне управління. Випуск 196. Том 208. 2012. С. 69–72.
5. Івано-Франківська обласна державна адміністрація. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.if.gov.ua/page/19318>
6. Інформаційна довідка до питання «Про стан інформаційного простору Івано-Франківської області. URL: <http://comin.kmu.gov.ua/document/131453/IvanFrank.doc>
7. Клименко І., Павленко Р. Громадські ЗМІ: поняття, міжнародний досвід і перспективи для України// журнал «Добра воля». 2008. № 6. С. 86–89
8. Купчанко М.В. Налагодження взаємодії органів державної влади із засобами масової інформації. URL: <http://www.kds.org.ua/blog/kupchanko>
9. Моніторинг веб-сайтів ОБВ. URL: <http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article>
10. Навчальний словник мови зв'язків з громадськістю/ під ред. Л. Мінаєвої. Москва: Рус. яз. Медіа; Дрофа, 2010
11. Положення про відзнаку ІМІ «Рада дружна до медіа». URL: <http://imi.org.ua/monitoring-types/otsinka-imi-rada-druzhnya-do-media/>
12. Положення про управління інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Івано-Франківської ОДА. URL: <http://www.if.gov.ua/news/32125>
13. «Програма розвитку місцевого самоврядування та громадянського суспільства в м. Івано-Франківську на 2016-2020 роки». URL: <http://www.namvk.if.ua/dt/28470/>

14. Про обласну премію імені Богдана Бойка в галузі журналістики. URL: <http://www.if.gov.ua/?q=news&id=119>)
15. Урядовий портал. Експертне дослідження «Аналіз ефективності існуючих форм співпраці влади зі ЗМІ». URL: http://kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=30207367.

**ORGANIZATION AND METHODS OF COMMUNICATION
OF STATE AUTHORITIES WITH MASS MEDIA
(ON THE EXAMPLE OF IVANO-FRANKIVSK REGION)**

Svitlana Matviienkiv

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Institutions and Processes
Shevchenko str., 57, 76000, Ivano-Frankivsk, Ukraine*

The article deals with the main methods of interaction of state authorities with mass media at the regional level. The organization of information space of Ivano-Frankivsk region is analyzed. The recommendations for effective interaction of the authorities with mass media in the current conditions are given.

Key words: public authorities, mass-media, interaction, information politics, public broadcasting, civil society.

УДК 321.015+321.02+323.21

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ СТІЙКОСТІ: СПІЛЬНІ Й ВІДМІННІ РИСИ

Ольга Резнікова

*Національний інститут стратегічних досліджень
вул. Пирогова 7а, 01030, м. Київ, Україна*

У статті досліджено спільні і відмінні риси систем національної безпеки і національної стійкості. Установлено можливість синергії відповідних систем, що дозволяє суттєво підвищити ефективність протидії сучасним загрозам. Визначено шляхи практичної реалізації принципів національної стійкості для забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: національна стійкість, національна безпека, держава, загрози, безпекове середовище.

Зміни, що відбуваються нині у глобальному безпековому середовищі, поява нових і посилення традиційних загроз актуалізували питання щодо недосконалості існуючих безпекових систем, невідповідності новим умовам. Еволюція концептуальних підходів до забезпечення національної безпеки призвела до появи поняття «національна стійкість».

Зараз намагання застосувати принципи національної стійкості під час формування державної політики часто залишаються на рівні декларацій. У значній мірі це зумовлено недостатнім науковим обґрунтуванням відповідних процесів. Одного лише нарощування спроможностей сил безпеки й оборони недостатньо для того, щоб говорити про повноцінну розбудову національної стійкості. Розроблення нових безпекових механізмів потребує належного рівня теоретичного опрацювання і практичної апробації.

Метою статті є визначення взаємозв'язків між системами національної безпеки і національної стійкості, а також конкретних політичних практик, через які можуть бути реалізовані принципи національної стійкості для забезпечення національної безпеки.

У ХХ – ХІ століттях концептуальні підходи до забезпечення національної безпеки, як і поняття безпеки, зазнали істотних змін. Після Другої світової війни домінуючим був традиційний підхід до визначення безпеки у межах парадигми політичного реалізму, за якого основна роль у забезпеченні безпеки відводилася державі, головною загрозою вважалася зовнішня воєнна, ймовірність виникнення міждержавних конфліктів розцінювалася як висока, а ключова роль у розв'язанні відводилася силі. При цьому безпека держави була майже синонімом особистої безпеки, оскільки саме вона вважалася обов'язковою передумовою для добробуту громадян. За висновком Р.В. Джонса, такий підхід був занадто статичним і обмеженим [1, с. 95]. У нього ніяк не вписувалися події, що відбулися в останні декади ХХ ст., зокрема завершення «холодної» війни і розпад СРСР. При цьому такі радикальні зміни відбулися лише у мирний спосіб.

Водночас зміна безпекового середовища викликала певну невизначеність і висвітлила більш широкий спектр загроз і небезпек, ніж воєнні. Після зазначених подій, як передбачав Е.П. Томпсон, мала настати не «розрядка», а швидкі й непередбачувані зміни, порушення зв'язків між країнами, а також виникнення гострих внутрішньодержавних конфліктів, що нагадувало «рух без мапи» [2, с. 34].

Звужений підхід до визначення національної безпеки, який зосереджувався на воєнному складнику і мав державо-центричний характер, потребував поглиблення і розширення. Ішлося про необхідність реагування на нові загрози, які виходили за межі воєнної або зовнішньополітичної сфери, а також активізацію у безпековій сфері нових акторів.

За таких умов популярності набула теорія сек'юритизації, яку запропонували Б. Бузан, О. Вейвер та інші представники Копенгагенської школи. Новий підхід дозволив розширити поняття безпеки, включивши до нього, крім воєнного складника, політичний, економічний, соціальний і екологічний. Проте автори все ще визнавали ключову роль держави у забезпеченні безпеки [3]. Таким чином, теорія сек'юритизації поєднувала у собі риси політичного конструктивізму і класичного реалізму.

На початку 1990-х років з'явилося чимало досліджень, у яких визначалася роль інших, крім держави, суб'єктів забезпечення безпеки: громадян, суспільства, етносів, релігійних ідентичностей тощо. Почало підніматися питання про «емансипацію безпеки» як звільнення від обмежень [4, с. 319]. Усі зазначені зміни були спрямовані на те, що система національної безпеки стала більш гнучкою.

Крім того, питання безпеки почало розглядатися на різних рівнях – національному, регіональному, глобальному. У цьому контексті цікавим виявився дискурс, відповідно до якого національні держави (передусім глобальні лідери) розширили розуміння безпеки за межі принципу захисту і просування національних інтересів на користь можливості втручання (зовнішніх інтервенцій) у разі необхідності захисту прав людини, що стало можливим у світлі теорії про формування «глобального співтовариства». Цей процес досліджував Д. Чендлер [5, с. 218].

Проте концепція відповідальності за глобальну безпеку «сильних» країн і їх права на втручання з метою захисту базових прав людини виявилася на практиці досить проблематичною і створювала докорінні протиріччя між цим правом та суверенними правами незалежних держав. Крім того, відповідні заходи потребували належного ресурсного забезпечення і ставали досить обтяжливими для національних економік «сильних» країн.

За таких умов постало питання про необхідність забезпечення національної стійкості як вбудованої або набутої риси національної безпеки, що дозволить державам самостійно протистояти загрозам і небезпекам будь-якого характеру і походження. У межах зазначеного підходу роль «сильних» країн мала змінитися із забезпечення безпосереднього захисту більш слабких країн на надання їм допомоги для розбудови національної стійкості. Це знайшло відображення у низці стратегічних і програмних документів, зокрема ЄС і НАТО. Так, питання забезпечення стійкості як країн-членів ЄС, так і сусідніх держав на сході та півдні ЄС, визначено одним з основних пріоритетів згідно з Глобальною стратегією Європейського Союзу щодо зовнішньої політики та політики безпеки (2016 р.) [6]. Відповідне питання стало нині одним із пріоритетних і в діяльності НАТО, зважаючи на визначену мету довгострокової адаптації Альянсу до нових безпекових умов.

Зважаючи на викладені процеси еволюції концептуальних підходів до забезпечення національної безпеки і поширення концепту національної стійкості, постає питання щодо наявності взаємозв'язків і відмінностей між відповідними системами, а також розроблення конкретних політичних практик, через які може бути реалізовано нові ідеї.

Для дослідження проблем національної безпеки застосовується системний підхід, відповідно до якого визначено необхідний понятійний апарат і базові системні елементи: об'єкти, суб'єкти, мета, критичні параметри, функції системи, принципи управління нею та інше.

Так, в узагальненому вигляді національна безпека визначається як захищеність національних інтересів і національних цінностей від зовнішніх і внутрішніх загроз. Об'єктами

національної безпеки є явища, процеси, відносини, які потребують захисту і збереження. При цьому об'єктами національної безпеки можуть також бути людина, суспільство, держава. Суб'єктами, які мають вживати необхідні заходи безпеки, є держава (в особі уповноважених органів), громадяни, суспільство, підприємства, організації тощо.

Система забезпечення національної безпеки – сукупність взаємодіючих суб'єктів національної безпеки, сил, засобів, методів, чинників, цілеспрямованих дій, які гарантують збереження і зміцнення національних цінностей, захист і прогресивний розвиток національних інтересів шляхом своєчасного виявлення, упередження, локалізації, нейтралізації, подолання внутрішніх і зовнішніх загроз, а також забезпечення ефективного функціонування самої системи забезпечення національної безпеки та її складників. [7]

Як зазначають Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус, система забезпечення національної безпеки, як правило, організована державою на підставі національного законодавства [8, с. 13]. Не зважаючи на те, що у такій системі взаємодіють різні суб'єкти, ключову роль у ній відіграє все-таки держава, яка встановлює необхідні правила і здійснює нормативне регулювання. При цьому простежується чітке розмежування понять «об'єкт» і «суб'єкт» національної безпеки. Так, якщо держава стає об'єктом загрози, то всі суб'єкти (зокрема уповноважені державні органи) мають взаємодіяти між собою і вживати заходів відповідно до визначеної компетенції з метою захисту держави.

Отже, метою забезпечення національної безпеки (а відповідно і її системи) у загальному вигляді є відсутність загроз і небезпек або захист від них.

Національна стійкість – це здатність національних систем протистояти загрозам, адаптуватися до дії та швидких змін безпекового середовища у звичайному режимі, безперервно функціонувати під час криз, а також відновлюватися після руйнівних наслідків явищ/дій будь-якої природи до бажаної рівноваги (на попередньому або на новому рівні) за умови збереження безперервності процесу управління.

Отже, спостерігається відмінність щодо мети двох зазначених систем. Тобто забезпечення національної стійкості передбачає не відсутність, а постійну наявність потенційних або явних загроз і небезпек, а це вимагає не лише здатності протидіяти ним, але й адаптуватися до постійної дії.

На практиці суб'єкти національної безпеки мають своєчасно виявити загрози і небезпеки, вжити заходів щодо запобігання і протидії їм, подолання наслідків. Якщо об'єкт національної безпеки зруйновано, то мета відповідної системи не досягнута, а сама вона виявляється неефективною.

Акцентуючи на відмінності мети, К. Ф'єдер стверджує, що концепти національної безпеки і національної стійкості, хоча і мають спільні риси, є принципово відмінними. Із позиції формування державної політики критичним питанням є те, як збалансувати відповідні пов'язані між собою системи щодо цілей і оптимального використання ресурсів [9, с. 122–123].

Якщо розглядати забезпечення національної стійкості системно, то можна побачити, що суб'єкти національної стійкості і суб'єкти національної безпеки є однаковими (держава, суспільство, людина, організація тощо), а у центрі уваги є наявні та потенційно можливі явища, тенденції і чинники, які перешкоджають збереженню і зміцненню національних цінностей та ефективній реалізації національних інтересів у всіх сферах державного управління, тобто загрози національній безпеці будь-якого характеру.

Проте у системі національної стійкості поняття «суб'єкт» і «об'єкт» не є жорстко розмежованими. Так, держава, інституція, суспільство, людина, організація або підприємство перестають вважатися об'єктом загрози, а починають набувати необхідних якостей

і спроможностей для постійної протидії небезпечним процесам і явищам, ефективної адаптації до нових безпекових умов, формуючи власну стійкість.

Аналізуючи сучасні практики у сфері забезпечення національної безпеки, можна дійти висновку, що нині системі забезпечення національної безпеки притаманні певні риси національної стійкості. Ідеться про періодичний перегляд і оновлення національних безпекових стратегій і відповідних програмних документів, формування необхідних резервів у разі надзвичайної ситуації тощо. Так, Н.Р. Нижник, Г.П. Ситник, В.Т. Білоус стверджують, що критичні параметри системи національної безпеки мають охоплювати «стійкість базових характеристик суспільного устрою – захист конституційного ладу, корекція визначених ним процедур упорядкування змін, що відбуваються, забезпечення правонаступності влади, а також соціальної політики в цілому» [8, с. 25–26].

Щодо базових характеристик суспільного устрою – суверенітету, територіальної цілісності, непорушності державного кордону, то тут варто говорити скоріше про непохитність (*resistance*), ніж стійкість (*resilience*). Відповідні об'єкти потребують захисту, який забезпечується зовнішньополітичними і силовими засобами. У цій частині принципи національної стійкості можуть застосовуватися до системи національної безпеки у вигляді посилення (за необхідності) спроможностей сектора безпеки й оборони, перегляду безпекових стратегій і доктрин. Тобто застосування, за визначенням В. Проаг, заходів «твердої стійкості» (*hard resilience*) [10].

Забезпечення правонаступності влади є важливим елементом безперервності державного управління, яка є однією з ключових характеристик національної стійкості. Відповідні механізми можна удосконалювати і розвивати з метою набуття ними стійкості. Прикладом є створення національної системи захисту об'єктів критичної інфраструктури, під час якого формується нова організаційна структура і механізми взаємодії суб'єктів національної безпеки. Такий комплексний підхід, який дозволяє системі набуття якостей гнучкості й адаптивності щодо загроз у цілому, В. Проаг характеризує як «м'яку стійкість» (*soft resilience*) [10].

Рівні стійкості різних об'єктів можуть бути відмінними, як і заходи, щодо їх забезпечення. Так, традиційний складника системи національної безпеки (воєнний) потребує інших підходів до забезпечення національної стійкості, ніж інформаційний, кібернетичний, соціальний та деякі інші сфери. Постійне підтримання високого рівня бойової готовності є не завжди виправданим, оскільки потребує значних ресурсів, що може стати обтяжливим для національної економіки, а також призвести до певних дисбалансів і соціального напруження. Крім того, воєнна загроза не може бути постійно діючою, її можна здолати.

Загалом, можна дійти висновку, що для вирішення низки завдань у сфері забезпечення національної безпеки, де держава відіграє провідну роль, більше підходять традиційні принципи і методи. Водночас для реагування на нові загрози (особливо гібридного типу) мають бути запропоновані нові механізми, побудовані за принципами національної стійкості. Особливо актуальним такий підхід є для вирішення завдань, які потребують взаємодії різних суб'єктів, або розподілення відповідальності (зокрема у процесі децентралізації).

У тій частині, де системи національної безпеки і національної стійкості мають найбільше збігів (зокрема щодо мети), виникає синергетичний ефект – набуття системою забезпечення національної безпеки нових властивостей, що дозволяє суттєво підвищити ефективність протидії сучасним загрозам і небезпекам (див. рис. 1).

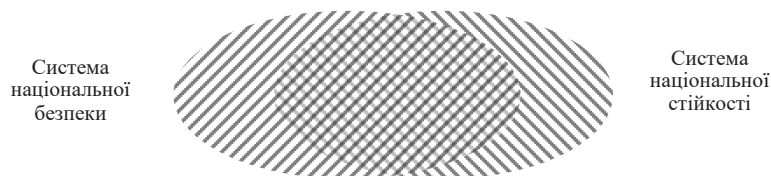

Рис. 1. Синергетичний ефект поєднання систем національної безпеки і національної стійкості

Немає необхідності у розробленні й запровадженні окремої системи забезпечення національної стійкості, яка буде функціонувати водночас із існуючою системою забезпечення національної безпеки. Зважаючи на обмеженість ресурсів і спільні характеристики обох систем, більш доцільно вести мову про забезпечення національної безпеки за принципами національної стійкості. При цьому розбудова окремих механізмів національної стійкості (зокрема на рівні організацій чи суспільства) може виходити за межі системи національної безпеки й існувати незалежно.

Практична реалізація принципів національної стійкості для забезпечення національної безпеки можлива під час оновлення стратегії національної безпеки і формування державної політики у відповідній сфері. У свою чергу, розроблення й апробація необхідних механізмів потребує належного наукового супроводження.

Для України проблематика розбудови національної стійкості є досить новою. Зважаючи на її високу актуальність, продовження наукових досліджень у цій сфері має стати пріоритетним.

Список використаної літератури

1. Jones R. W. *Security, Strategy and Critical Theory*. London, Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1999. 191 с.
2. Thompson E. P. *Beyond the cold war*. London: Merlin Press, 1982. 36 с.
3. Buzan B., Waever O. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 с.
4. Booth K. *Security and Emancipation*. *Review of International Studies*. 1991. С. 313–326.
5. Chandler D. *Resilience and human security: The post-interventionist paradigm*. *Security Dialogue*. 2012. № 43 (3). С. 213–229.
6. *Shared Vision, Common Action: A Stronger Europe. A Global Strategy for the European Union's Foreign And Security Policy*. 2016. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/top_stories/pdf/eugs_review_web.pdf.
7. Концептуальні засади розвитку системи забезпечення національної безпеки України: Аналітична доповідь. О.О. Резнікова, В.Ю. Цюкало, В.О. Паливода та ін. 2015. URL: http://en.niss.gov.ua/content/articles/files/nac_bezp-182c8.pdf.
8. Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. *Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навчальний посібник*. Ірпінь: Преса України, 2000. 303 с.
9. Fjäder C. *The nation-state, national security and resilience in the age of globalization*. *Resilience*. 2014. № 2:2. С. 114–129.
10. Proag V. *The concept of vulnerability and resilience*. Virendra PROAG // 4th International Conference on Building Resilience, Building Resilience 2014, 8–10 September 2014, Salford Quays, United kingdom. 2014. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2212567114009526>.

**PROVIDING NATIONAL SECURITY AND NATIONAL RESILIENCE:
COMMON FEATURES AND DIFFERENCES**

Olga Reznikova

*National Institute for Strategic Studies
Pyrogova str., 7a, 01030, Kyiv, Ukraine*

The article explores the common and different features of national security and national resilience systems. It is established the possibility of synergy of these systems, which allows to increase the efficiency of counteraction to contemporary threats significantly. The ways of implementation of the principles of national resilience for ensuring national security are defined.

Key words: national resilience, national security, state, threats, security environment.

УДК 327:[316.7-047.27:654.1](045)

КОНСТРУЮВАННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВИ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ

Юлія Цирфа

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин, кафедра міжнародного регіоназнавства
вул. Мельникова, 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

На основі аналізу соціокультурного впливу сучасних засобів масової комунікації на розвиток соціуму визначено роль у процесі конструювання суспільної ідентичності. Доведено, що нині соціум найбільше піддається впливу телебачення, котре за рахунок аудіовізуальних можливостей здатне видозмінювати суспільні ідентитети, паралельно трансформуючи колективну ідентичність населення. Остання є основою формування зовнішньополітичної ідентичності держави, а тому її вибудовування під впливом телекомунікаційних технологій має відбуватися в контексті накопичення спільного знання, відновлення історичної пам'яті та продукування властивих певній державі політико-соціальних та культурних норм і традицій.

Ключові слова: зовнішньополітична ідентичність, держава, соціум, телебачення, соціальна реальність, культурний вплив.

Поряд з історією, культурним надбанням і системою освіти сьогодні до сильних агентів соціального впливу на суспільство в процесі вибудовування його ідентичності все частіше відносять засоби масової комунікації (далі – ЗМК): пресу, радіо, телебачення й мережу «Інтернет».

З одного боку, це пов'язано з глобальними макросоціальними змінами. Світ на зламі століть категоризують як інформаційне суспільство, тобто як таку соціально-економічну та соціокультурну реальність, у межах якої інформація стає самостійним економічним і соціальним ресурсом, що визначає як процеси матеріального і духовного виробництва, так і соціальну стратифікацію [1, с. 243].

З іншого боку, посилення ролі інформаційних агентів впливу визначається специфічними особливостями, які є максимально затребуваними людиною сучасної епохи. Прискорення темпів суспільного розвитку, зростання кількості невизначених соціальних ситуацій і відсутність сталих орієнтирів для соціальної ідентифікації населення постійно ставлять перед людиною завдання щодо самовизначення в багатоманітному світі. Тому інтерпретативний характер відомостей, що передаються ЗМК, дозволяє вирішити це завдання максимально «зручним» для суспільства способом. Подана ними інформація вже пройшла певний відбір, класифікацію, категоризацію фактів і явищ суспільного життя. Тому в результаті людина отримує інтерпретовану інформацію, об'єктивний характер якої можна поставити під сумнів [1, с. 244–245].

Дані такого типу, що масово сприймаються соціумом, впливають на ідентифікацію останнього, часто змінюючи його соціокультурні та політичні орієнтири. Відтак внутрішня ідентифікація суспільства може змінювати задані раніше напрями, а усталені в соціумі ідентитети мають змогу трансформуватися через наявні комунікаційні впливи. Така ситуація реконструює процес вибудовування ідентичності суспільства, котра є основою зовнішньополітичної ідентичності державного актора, тому може вплинути на зміни останньої у процесі його діяльності на міжнародній політичній арені.

Справді, ЗМК надають сучасній людині більший простір пошуку підстав для соціальної ідентифікації. І справа не тільки в тому, що інформація, котра транслюється через ЗМК, розширює можливості вибору групи приналежності перед індивідом, адже надає йому ширший перелік таких груп, удосконалюючи оцінку з боку споживача інформації. Значно більша інтерактивність сучасних інформаційних потоків (насамперед телевізійних та електронних) визначає ширші можливості безпосередньої активної участі людини в цьому процесі та можливості для конструювання її соціальної ідентичності.

Розглядаючи соціальну ідентичність важливою передумовою становлення особистості (а надалі – політичної ідентичності суспільства) в межах нашого дослідження слід сконцентрувати увагу на джерелах інформації, здатних суттєво впливати не тільки на окрему особистість, а й на масову аудиторію. Варто розглянути ті ЗМК, що володіють потенціалом консолідації суспільства шляхом формування єдиного загальнодержавного інформаційного простору, а тому впливають на становлення зовнішньополітичної ідентичності держави зсередини.

Не дивлячись на чималу популярність усесвітньої мережі «Інтернет», можемо стверджувати, що телебачення нині залишається найпоширенішим каналом колективного інформаційного впливу, адже має найбільший ефект взаємодії з масовою аудиторією, що зумовлено низкою його специфічних особливостей. У цій статті ми виходимо з позиції Ф. Шаркова і В. Баранової, котрі під масовістю інформації розуміють можливість її донесення до чисельної аудиторії, доступність багатьом суспільним групам, регулярність (періодичність) поширення і швидкість споживання [2, с. 107]. На нашу думку, вагоме значення також має корпоративний характер виробництва інформації, її універсальність (зокрема наявність елементів стереотипізації), одночасність впливу на різні групи аудиторії, які розосереджені в просторі, безособовий і опосередкований характер, що зумовлює максимальну доступність даних для споживача. У фізичному сенсі така доступність визначається інформаційною інфраструктурою донесення інформації, яка має злагоджено працювати в усьому ареалі проживання аудиторії. Доступність у фінансовому ключі передбачає те, що вартість інформації та система життєзабезпечення членів спільноти досягають таких параметрів, за яких найширші маси населення можуть безперешкодно споживати подані дані [3, с. 104].

Кінематограф, книги, журнали, радіо, володіючи значними потенційними можливостями впливу на особистість, наразі не відповідають усім критеріям масовості. Інтернет сьогодні є найоперативнішим каналом інформування і заповнює ті «ніші», які недоступні для заповнення інформацією радіо, газет і телебачення. Однак він не може вважатися найдоступнішим ЗМК із точки зору можливості охоплення території та доступу до супутникового сигналу зв'язку. Газети належать до масових періодичних друкованих видань, використання яких дає споживачеві можливість контролювати динаміку висвітлюваних подій, обставин і спрямування розвитку. Друкована інформація, матеріалізована на сторінках газет, містить фіксований, логічно оформлений текст, що піддається аналізу. Цей факт визначає низку переваг такого способу подання інформації. Однак газети поступаються телебаченню за оперативністю, обмеженістю емоційного впливу та, що найголовніше, універсальністю охоплення населення.

Наразі, на відміну від радянських часів, функціонує горизонтальна, а не вертикальна структура друкованої преси, що відповідає сучасним демократичним принципам діяльності самостійних, автономних і одночасно взаємопов'язаних інформаційних організацій. Кожне видання, функціонуючи в межах свого регіону, забезпечує висвітлення окремих подій та явищ, що безпосередньо впливають на соціальний, політичний, економічний

та культурний розвиток цього ареалу. Тобто ускладнюється ймовірність формування єдиного інформаційного простору країни за допомогою газет, що призводить до вироблення місцевих соціально-політичних ідентитетів суспільства й не забезпечує становлення єдності соціуму в межах держави.

Натомість телебачення, на якому все ще концентруються аудиторні переваги вибору джерела інформації на всій території держави, має домінуюче становище через свої інформаційні властивості [4, с. 51]. Телебачення наразі утримує першість за емоційним впливом на почуття і свідомість людей, адже під час телетрансляцій даних застосовуються аудіовізуальні засоби, тобто наявність рухомого зображення, що супроводжується звуком. Ця властивість сприяє легкому сприйняттю телевізійної інформації більшістю телеглядачів. Крім того, телебачення є найпоширенішим каналом масового інформаційного впливу, охоплюючи найрізноманітніші верстви населення, багато з яких майже не звертаються до інших ЗМК, а тому володіє найбільшим потенціалом впливу на аудиторію.

Зберігаючи доступ практично до всіх регіонів, телевізійні канали залишаються головним стрижнем загальнодержавного інформаційного простору. Вони мають потенціал могутнього засобу консолідації суспільства: саме телебачення наразі є найвагомим чинником вироблення політико-соціальної ідентичності держави, забезпечуючи об'єднання соціуму навколо єдиних для актора ідей, що впроваджуються під час імплементації внутрішньої і зовнішньої політики. Значна матеріально-технічна база розповсюдження телепрограм (що включає супутниковий зв'язок, ретрансляційну мережу, тисячі кілометрів радіорелейних ліній тощо), уніфікована технічна система розповсюдження телевізійних програм по всій території країни, відпрацьовані форми централізованого керівництва телевізійною системою, що допускають можливість певного подолання стихійності в процесі її розвитку, а також збалансованість відцентрових і доцентрових тенденцій, акумуляція та швидке поширення інформації перетворюють телебачення на основний ЗМК під час формування державної ідентичності. Розглядаючи телебачення значимим джерелом ідентифікації актора, ми надаємо йому роль транслятора і творця культури, конструктора соціальної реальності, а отже, соціокультурних зразків, які є об'єктами ідентифікації у межах соціуму [5, с. 289].

У сучасній культурі вказується на безпрецедентний вплив аудіовізуальних засобів масової комунікації, що посилює культурологічну функцію. Водночас маємо вказати на небезпеку формування альтернативних культур, становлення яких може відбуватися в межах окремих соціальних груп під впливом зовнішнього аудіовізуального ресурсу. Так, сьогодні населення східних регіонів України відчуває постійний вплив російських аудіовізуальних мереж, котрі намагаються нав'язати місцевим жителям культурні та політичні образи, що суперечать обраним державою ідентитетам. Це порушує суспільний баланс розвитку та призводить до дестабілізації процесу ідентифікації суспільства і зовнішньополітичної ідентифікації України на міжнародній арені як єдиного державного актора.

На думку І. Клімова, телебачення слід розглядати не тільки як соціальний інститут (виробничу систему, що має специфічні функції та організаційну структуру, пов'язану з безліччю інших організацій, мереж, суб'єктів соціальної дії), а й як дискурс (систему мовної та метамовної комунікації, що містить регулярно повторювані мовні дії): *de facto* не тільки як елемент повсякденного життя, а й як форму соціального знання. Якщо вважати, що знанням стають тільки ті відомості чи інформація, які успішно інтеріоризуються, безконфліктно вписуючись у структуру уявлень людини про себе й про світ, то телебачення можна сприймати як форму соціального знання, як спосіб виробництва і накопичення суспільством відомостей про власне колективне «Я» [6, с. 95]. У цій ролі телебачення виконує три основні функції:

1) телебачення постає сигніфікаційною системою, що створює і впорядковує набори смислів, образів, інтерпретацій. Воно є засобом номінування явищ, засобом створення мови і систем опису світу, одночасно виступаючи інструментом структурування та категоризації оточуючого середовища для індивіда, який сприймає інформаційний потік. Це означає, що людина, не будучи безпосередньо пов'язаною з тими чи іншими подіями, що відбуваються в суспільстві, приймає вже готові способи опису і пояснення даних явищ, подій і процесів;

2) телебачення може виступати референційною системою, адже за його допомогою конструюються соціокультурні образи соціальної дії, яким надається певна візуальна форма. По-перше, воно (поряд з іншими каналами впливу) створює систему образів-зразків, які легітимізують ті чи інші соціальні практики і внаормовують сприйняття. По-друге, телебачення представляє ці образи як особистісні референції: людина порівнює поведінку героїв телепередач зі своїми реакціями і формує (або змінює) уявлення про навколишній світ, про інших людей, про можливі способи поведінки в різних ситуаціях;

3) телебачення є репрезентаційною системою. З одного боку, воно уособлює «місце зустрічі» індивіда й суспільства, адже виконує роль засобу взаємного відображення. З іншого боку, воно здатне виробляти, успадковувати й оформляти способи мислення, пізнавальні прийоми і пізнавальні традиції, що існують у різних соціальних групах, прошарках і спільнотах [7, с. 260–262].

Тобто можемо констатувати, що телебачення нині має значні можливості для зміни та відновлення «соціальної тканини», впливаючи на суспільство через повсякденне життя людини (оскільки є його значущим елементом). Роль телебачення при цьому може виявитися як позитивною, так і негативною. Воно працює в приватному, інтимно особистісному середовищі, але водночас спирається на безліч соціально зумовлених форм мислення – так званих «картин світу». Інтегруюча здатність телебачення ґрунтується на можливості останнього долати соціально розмежовані специфічні колективні уявлення, проникаючи крізь кордони різноманітних форм мислення, що завжди існують у суспільстві. Відтак робота телебачення як соціального інституту повинна спрямовуватися не тільки на виконання професійних завдань, а й на реалізацію соціальних завдань, адже сьогодні воно має відстежувати появу нових форм мислення, нових картин світу і образів суспільства, організовуючи взаємодію з ними і, як результат, віднаходячи «спільне знання» [8, с. 4–5].

У згаданому контексті телебачення сприяє формуванню (рефлексії) спільної суспільної ідентичності як основи зовнішньополітичної ідентичності держави. Робота з процесами колективної пам'яті (передача, збереження, розпізнавання і реконструкція фреймів соціальної пам'яті) є базисом для формування знання суспільства про світ та визначення місця цього колективу в ньому. Конструктивним елементом знання є не тільки інформація, а й суб'єктивне співвіднесення соціуму з цим знанням, вироблення образу власного «Я» стосовно того чи іншого знання, інформації, факту. Система медіа (поряд з іншими інститутами та практиками (святами, традиціями, пам'ятками культури)) є одним із важливих елементів процесу артикуляції соціальної пам'яті [9, с. 110–111]. Тому за участю аудіовізуальних ЗМК спільна історія і спільна пам'ять стають контекстом і тлом фамільної, родинної пам'яті людини, її особистої біографії та одним із найважливіших маркерів ідентичності соціуму.

Розмітка поля самоствердження і саморегуляції, формування такого образу майбутнього, щодо якого люди могли б вибудовувати свої власні життєві стратегії, одночасно конструюючи себе і майбутнє, – основа налагодження взаємодій на рівні «суспіль-

ство – держава», що дозволяє останній екстраполувати сформовану в межах соціуму ідентичність назовні. Стверджена зовнішньополітична ідентичність актора міжнародних відносин репрезентує простір повсякденності суспільства – рівень його підтримки, обраному на державному рівні зовнішньополітичному курсу. З одного боку, саме телебачення здатне реалізовувати завдання соціального навчання та адаптації. З іншого боку, телебачення може наділяти явища і феномени суспільного життя певним статусом, значимістю, престижем, виокремлювати властиві або невластиві цьому соціуму ідентитети, збільшуючи чи применшуючи їхнє значення.

Для української держави сьогодні важливо, що телебачення може допомогти населенню знайти відповідь на питання: «Хто ми?», «Звідки ми?», «До чого ми прагнемо?». Тобто подання за допомогою телебачення збалансованого контенту може сприяти подоланню негативних наслідків «кризи ідентичності» українського соціуму. Адже, як стверджують Д. Кардіфф і П. Скеннелл, «природною територією» телебачення нині стало не ритуальне і сакральне, а звичне і повсякденне, в межах якого можна віднайти колишні структури общинності й ідентичності, відроджені в сучасних популярних форматах [10, с. 110].

Згідно з даними соціологічних досліджень, 40% телеглядачів ототожнюють себе з екранними зразками, зв'язуючи свої проблеми саме з ними, а не з реальним життям. 77% осіб визнають, що свої уявлення про навколишній світ вони засновують на тому, що бачать на екранах телевізорів [8, с. 14]. Тому телебачення виявляється інформаційною та психо-антропологічним складником життєвого контексту сучасної людини. Ідеї нейролінгвістичного програмування в повсякденній роботі телебачення не можна вважати привнесеними, адже вони вбудовані в саму практику мовлення. Вплив, який воно чинить на людину, дозволяє знищувати наявні психічні установки і цілеспрямовано формувати нові, маніпулюючи індивідуальною та суспільною свідомістю.

Маніпулятивний характер сучасного телебачення ускладнює формування гармонійної ідентичності особистості, умовою становлення якої є можливість особистого пошуку та вивчення власного «Я», що спирається на гнучку підтримку соціальних інститутів. Так, на перше місце виходить колективна ідентичність, становленню якої сприяє реалізація адаптивної соціальної функції телебачення – надання допомоги у формуванні сутнісно важливих характеристик людського життя, що визначають параметри особистісної суб'єктивної співвіднесеності із суспільством, конструюванні ідентичності, її гармонізації [9, с. 123].

Специфіка соціокультурних умов сучасної України і розвиток нових інформаційних технологій сприяють посиленню впливу ЗМК на особистість і суспільство. Визначення телебачення (як компонента сучасних ЗМК, що володіє найбільшим потенціалом (у порівнянні з іншими джерелами ідентифікації) під час формування єдиного інформаційного простору й соціальної ідентичності) передбачає актуальність якісного вивчення соціокультурних зразків, що транслюються даним джерелом. Правильна подача й інтерпретація на загальнодержавному рівні мають формувати в межах соціуму усталені політико-соціальні конструкти масової свідомості, що, в результаті співвіднесення з внутрішньою й зовнішньою політикою держави, можуть забезпечити відносну сталість наявних у суспільстві ідентитетів і, як наслідок, існування відносно стабільної зовнішньополітичної ідентичності актора на міжнародній арені.

Список використаної літератури

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. Москва: Аспект Пресс, 2000. 288 с.
2. Шарков Ф.И., Баранова В.И. Аудитория и мониторинг СМИ. Социс. 2005. № 10. С. 106–111.
3. Тавокин Е.П. СМИ как фактор информации по обеспечению реформ. Социс. 2005. № 10. С. 100–106.
4. Бусленко Н.И., Корнилов Е.А. Региональное телевидение: социологический портрет. Филологический вестник РГУ. 1998. № 1. С. 49–55.
5. Mares M.-L. The Role of Source Confusions in Television's Cultivation of Social Reality Judgments. *Human Communication Research*. 1996. Vol. 23, № 2. P. 278–297.
6. Климов И.А. Телевидение: модальности существования. Социс. 2005. № 10. С. 93–99.
7. Tomaščíková S. On Narrative Construction of Television News. *Bulletin of the Transilvania University of Braşov*. 2010. Vol. 3, № 52. P. 259–270. Series IV: Philology and Cultural Studies.
8. Arias E. How Does Media Influence Social Norms? A Field Experiment on the Role of Common Knowledge. *Political Science Research and Methods*. 2018. № 13. P. 1–18.
9. Lorenzo-Dus N. Television, Collective Memory and the Commemoration Cure. In R. Piazza, L. Naarman, A. Caborn (eds.) *Values and Choices in Television Discourse: A View from Both Sides of the Screen*. London: Palgrave Macmillan, 2015. P. 109–131.
10. Morley D. *Home Territories: Media, Mobility and Identity*. London; New York: Routledge, 2002. 368 p.

**CONSTRUCTION OF THE FOREIGN POLICY IDENTITY OF THE STATE:
THE ROLE AND INFLUENCE OF TELECOMMUNICATIONS****Yuliia Tsyrfа**

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Institute of International Relations, Department of International Regional Studies
Melnykova Str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

Based on the analysis of the social and cultural influence of modern means of mass communication on the development of society, their role while constructing the social identity is determined. Today, the society is proved to be mostly influenced by the television which uses the audiovisual capabilities and, therefore, can simultaneously modify social identity markers and transform collective identity of the population. The latter is the basis to form the foreign policy identity of the state. That is why its building under the influence of telecommunication technologies should take place in the context of accumulation of common knowledge, restoration of historical memory and production of political, social and cultural norms and traditions to be inherent to a certain state.

Key words: foreign policy identity, state, society, television, social reality, cultural influence.

УДК 32.019.5

АНАЛІЗ ТА ОЦІНКА МОДЕРНИХ ТЕНДЕНЦІЙ РОЗВИТКУ ЗМІ В ЧЕХІЇ

Олександр Чербан

*Київський національний торговельно-економічний університет,
кафедра філософських та соціальних наук
вул. Кіото, 19, 02156, м. Київ, Україна*

Наукова стаття аналізує питання, пов'язані з визначенням норм і принципів державного регулювання діяльності ЗМІ в Чеській Республіці в сучасних умовах. Головна ціль дослідження (яка і визначає її актуальність) полягала у визначенні базових методів механізмів регулювання роботи засобів масової інформації в Чеській Республіці. Основна увага приділялася вивченню як теоретичних аспектів цього питання, так і аналізу законодавчої, інституційної та організаційної практики.

Вивчення взаємодії засобів масової інформації та органів державної влади в Чехії проаналізовано крізь призму впливу засобів масової інформації на прийняття політичних рішень та визначення політики державних органів стосовно засобів масової інформації. Спираючись на практику роботи ЗМІ, доведено, що вплив засобів масової інформації в Чеській Республіці є значним, завдяки активній політичній культурі. Політика органів державної влади стосовно засобів масової інформації в Чеській Республіці базується на фундаментальних демократичних принципах. У результаті дослідження сформовано вичерпні висновки.

Ключові слова: ЗМІ, канали комунікації, соціальні інститути, інформаційний вплив, інформаційний простір.

Постановка проблеми. Проблема функціонування засобів масової інформації в демократичному суспільстві не є новою, оскільки й раніше були намагання знайти методи встановлення паритетних відносин між свободою слова, зберігання та поширення інформації, з одного боку, та державною цензурою з метою запобігання поширення персональних даних, недопущення дискримінації, поширення насильства, з іншого боку. Створення інституційних та нормативних умов, які б сприяли незалежному функціонуванню засобів масової інформації.

У сучасних умовах Чеська Республіка є прикладом високого рівня розвитку основних демократичних інститутів, зокрема свободи слова. Це створює сприятливі умови для розвитку ЗМІ та детермінує високу роль у суспільному та державному житті. Провідні міжнародні організації, що займаються вивченням та аудитом умов роботи мас-медіа дають позитивну оцінку Чеській Республіці за цим показником.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми комплексного наукового аналізу сучасних тенденцій розвитку ЗМІ в модерних умовах (зокрема в Чехії та інших країнах Центральної Європи) присвячено низку досліджень та публікацій, серед яких варто відзначити наукові напрацювання таких учених, як Р. Андерсен, А. Бондарева, З. Буторова, Є. Глібовицький, Д. Матейка, Т. Петрів, М. Прудник, А. Чичановський. Водночас питання формування цілісного бачення функціонування інституту ЗМІ в Чехії та розуміння основних причин його високого рівня розвитку залишається відкритим та потребує подальшого дослідження.

Мета і актуальність дослідження. Чехія за багатьма історичними, політико-управлінськими, соціокультурними, правовими характеристиками є подібною до України, тому досвід побудови її взаємодії між державою та ЗМІ може бути адаптивним в межах вітчизняної практики. Крім того, в контексті євроінтеграційних процесів важливо побудувати цілісне бачення основних тенденцій розвитку в інформаційному просторі прогресивних

країн-членів Євросоюзу, зокрема країн Центральної Європи, до яких належить Чеська Республіка.

Метою дослідження є цілісний науковий аналіз модерних тенденцій розвитку мас медіа в Чеській Республіці. У відповідності до мети постають такі завдання:

- оцінка загального розвитку інституту ЗМІ рівня свободи слова за допомогою показників міжнародних рейтингів («Freedom House», «Reporter Without Borders»);
- оцінка суспільно-політичної ролі чеських мас медіа та їх місця в політичній системі Чехії.

Матеріали і методи. Для виконання поставлених мети та завдань було використано відповідний методологічний інструментарій. По-перше, історичний метод – оцінка історичної ретроспективи розвитку інституту ЗМІ в Чехії. По-друге, системний метод – науковий аналіз ЗМІ як функціонального компонента політичної системи. По-третє, загальнонаукові методи досліджень: аналіз, синтез, узагальнення та абстрагування.

Джерельною базою наукової статті стали наукові та публіцистичні матеріали, а також статистичні та рейтингові дані міжнародних організацій «Freedom House» та «Reporter Without Borders»

Виклад основного матеріалу. Як зазначає, Ольга Греськів, роль ЗМІ в суспільстві є унікальною, через здатність трансформувати громадську думку та видозмінювати інформаційні повідомлення, які надсилають до них соціальні інститути. Зважаючи на це, ЗМІ не лише впливають на формування соціальних реалій, але й володіють інструментами відображення цих реалій [3]. При цьому через специфіку інформаційної діяльності мас-медіа це відображення вносить елемент інтерпретації, закладаючи тим самим новий етап взаємовпливу медіа та соціальних інститутів [5, с.7].

Чехія в розрізі цього питання є одним із найбільш показових прикладів, оскільки високе значення чеських мас-медіа в інформаційній сфері, інформаційний вплив на розвиток соціальних інститутів важко переоцінити. Водночас оцінка модерного етапу розвитку інституту ЗМІ в Чехії повинна спиратися на розуміння ключових факторів політичних процесів у країні, історичних та культурних особливостей чеського суспільства. Варто зазначити, що Чехія володіє певними унікальними для регіону Центрально-Східної Європи характеристиками. Так, доречно вказати на успішний досвід побудови консолідованої демократії не тільки після розпаду соціалістичного табору, але й у міжвоєнний період, що заклало міцні ліберально-демократичні традиції, зокрема детермінувало специфіку розвитку ЗМІ.

У цьому контексті важливо зазначити, що незалежні ЗМІ Чехії відіграли важливу роль у трансформаційних процесах, зокрема в період падіння авторитарного режиму в Чехословаччині та постсоціалістичного конструювання нової політичної системи (1980–1990-ті рр.), а також на сучасному етапі розвитку чеської державності. Зважаючи на це, є змога виокремити три основні аспекти впливу чеських мас медіа на демократичні трансформаційні ініціативи:

- інформаційний супровід процесу реформування політичних інститутів, що проявляється у представленні для громадськості фактів та новин про перебіг, основні проблеми та результати реформ;
- формування та підтримка своєрідної «платформи» для обміну думками та представленню альтернативних ідей щодо напрямів та стратегії впровадження реформ;
- вплив на зміну політичної культури громадян країни, активізація соціально значимої діяльності, формування нової світоглядної позиції суспільства.

Багато в чому ця тенденція пов'язана з розпочатою ще в 1990-х рр. і остаточно реалізованою на початку 2000-х рр. програмою з роздержавлення ЗМІ. Це стало передумовою до того, що натеper абсолютна більшість чеських мас-медіа представляють приватний сектор.

При цьому завдяки нормативним та політичним важелям уряд ізолював цей процес від впливу великого бізнесу Чехії, що забезпечило некомерційний характер цієї реформи.

При тому, що більшість чеських ЗМІ є приватними організаціями, в межах планування витрат із державного бюджету Чехії передбачено виділення та виконання дотацій, що направлені на фінансування діяльності незалежних мас-медіа. Таким чином, завдяки бюджетним вливанням мінімізовано вплив бізнес структур на діяльність ЗМІ і сформовано запобіжні механізми для протидії маніпуляції суспільною свідомістю олігархічними та бізнесовими групами задля реалізації власних фінансових чи політичних інтересів.

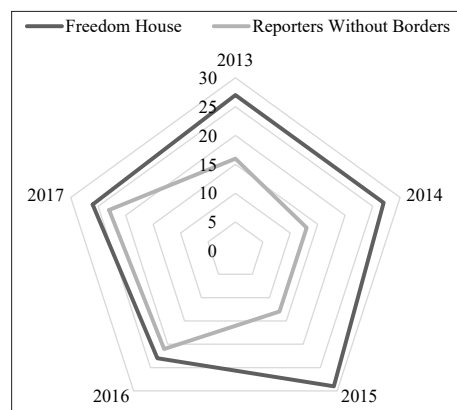
Важливою характеристикою й основною тенденцією сучасного розвитку ЗМІ в Чехії є висока значимість у суспільно-політичній сфері. Загалом, доречно зазначити, що чеські мас-медіа є одним із головних суб'єктів контролю за діяльністю вищих органів державної влади (уряд та органи виконавчої влади, парламент, президент) та судової системи. Таким чином, поряд із інформативно-просвітницькою функцією чеські мас-медіа виступають у ролі «критика влади». Загалом, у Чеській Республіці є всі необхідні передумови як для стабільної діяльності мас-медіа так і для санейного та превентивного впливу на функціонування системи органів державної влади.

Це підтверджується високими показниками в рейтингах свободи слова та свободи ЗМІ. Так, за підсумками 2017 року Чехія займає 26-те місце в рейтингу країн світу за розвитком свободи ЗМІ за версією «Freedom House», а також 23-те місце за всесвітнім індексом свободи преси за версією «Reporters Without Borders». Під час детального вивчення цих рейтингів очевидними є високі позиції в рейтингах Чехії протягом останніх 5 років (див. таблиця 1). Водночас необхідно констатувати певне погіршення показників Чехії в обох рейтингах протягом 2016–2017 рр., хоча варіація показників і не є значною (див. таблиця 1).

Таблиця 1

Позиції Чеської Республіки в загальносвітових рейтингах за показниками розвитку ЗМІ («Freedom House», «Reporters Without Borders»)

Рік	«Freedom House» Рейтинг країн світу за рівнем свободи ЗМІ	«Reporters Without Borders» Всесвітній індекс свободи преси
2013	27	16
2014	27	13
2015	29	13
2016	23	21
2017	26	23

Крім того, ця тенденція має під собою ще й нормативне підґрунтя. Так, у серпні 2011 р. чеським парламентом було внесено відповідні поправки до Закону «Про охорону особистої інформації», згідно з якими незалежні ЗМІ мають право на прослуховування та пошук інформації про посадову діяльність вищих державних посадовців та уряду. Але важливо зазначити, що оприлюднення таких даних вважається виправданим лише у разі так званого «громадського інтересу». У такий спосіб мас-медіа мають можливість попереджувати та фіксувати злочинну діяльність представників владних структур (хоча в окремих випадках публікації можна оскаржити у суді) [4]. Паралельно зі змінами до нормативно-правових актів, урядом Чеської Республіки протягом 2010–2017 рр. проводилась активна робота за напрямом удосконалення механізмів та підтримки демократичних умов роботи незалежних ЗМІ шляхом упровадження відповідних програм та директив.

При цьому навіть інформаційна роль ЗМІ в Чехії направлена на формування альтернативного джерела даних та знань про той чи інший процес / явище / подію. Наприклад, протягом 2003–2004 рр. напередодні вступу Чехії до Євросоюзу з'явилася низка друкованих видань, радіо- та телепрограм, які поширювали сюжети про економічні та політичні аспекти функціонування ЄС. Однак, на відміну від владних структур та державних джерел інформації, які пропагували лише позитив євроінтеграції країни, чеські ЗМІ активно роз'яснювали й можливі негативні наслідки приєднання до ЄС [7]. Екс-радник чеського уряду Йозеф Матейка (2004–2006) з питань взаємодії зі ЗМІ наголошує, що саме така позиція ЗМІ й дала змогу здобути підтримку населення на референдумі щодо вступу країни до ЄС, водночас це призвело також до різкого збільшення рівня євроскептицизму в чеському суспільстві [7].

У контексті цієї проблематики доречним є представлення висновків чеського журналіста та екс-речника Адміністрації Президента Чеської Республіки (1992–1993) Яна Беднара: *«Мас медіа допомагають формувати громадську думку та впливають як на суспільне життя, так і на політику. У незалежній роботі цих медіа в країні зацікавлені всі демократичні політичні сили. Новини та інформаційні програми, запропоновані суспільними медіа, служать усьому суспільству та не можуть піддаватися впливу будь-яких секторальних інтересів»* [6].

Висновки. Таким чином, сучасна Чехія є зразковим та репрезентативним прикладом забезпечення необхідної платформи для ефективної діяльності ЗМІ. Репрезентативними ознаками розвитку інституту мас-медіа Чехії на сучасному етапі, що проявляються під час його цілісного наукового оцінювання, високе значення ЗМІ в суспільно-політичному житті країни, високі демократичні стандарти забезпечення діяльності (що підтверджується міжнародними рейтингами «Freedom House» та «Reporter Without Borders») та ліберальна політика уряду за цим напрямом, наявність дієвих фінансових та правових основ функціонування інституту мас-медіа. Як результат, так конфігурація взаємодії державних структур, соціальних інститутів та мас-медіа є одним із ключових чинників економічного, соціального та політико-правового прогресу Чеської Республіки в умовах глобалізації.

Перспективи подальших наукових розвідок. У подальшому набуває актуальності виокремлення системних елементів політики Чеської Республіки щодо регулювання діяльності ЗМІ (а саме особливостей законодавчої роботи, взаємодії мас-медіа з владними інституціями, особливостей впровадження стратегічних програм у сфері мас-медіа), які є адаптивними до вітчизняних реалій і можуть бути впроваджені в Україні.

Список використаної літератури

1. Freedom House: Freedom of the Press / official website «Freedom House». URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-press/freedom-press->
2. Worldwide Press Freedom Index / Reporters Without Borders. URL: <https://rsf.org/en/ranking>
3. Греськів О.О. Публікації в інтернет-ЗМІ як інструмент формування іміджу інституції. Науково-практична інтернет-конференція, Харків, НБ ХНМУ, 5–12 жовтня 2015 р. URL: <http://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/9968/1/Греськів.pdf>
4. ЗМІ Чехії можуть прослуховувати телефони політиків-злочинців / «24-й канал». URL: https://24tv.ua/zmi_chehiyi_mozhut_prosluhovuvati_telefoni_politikivzlochintsiv_n120229
5. Матюшина А.В. Соціокультурна роль мас-медіа у формуванні громадянського суспільства в Україні: комунікативний дискурс : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій. Київ, 2009. 16 с.
6. Підтримка суспільного мовлення можлива лише за умови його популярності, – голова Ради Чеського телебачення. Суспільне – detector.media. URL: http://stv.detector.media/dosvid/movnyku_svitu/pidtrimka_suspilnogo_movlennya_mozhliva_lishe_za_umovi_yogo_populyarnosti_golova_radi_cheskogo_telebachennya/
7. Прудник М. Свобода преси як вияв політичного розвитку. Віче. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/774/>

**ANALYSIS AND ASSESSMENT OF MODERN MEDIA TRENDS
IN THE CZECH REPUBLIC****Oleksandr Cherban**

*Kyiv National University of Trade and Economics,
Department of Philosophy and Social Sciences
Kyoto str., 19, 02156, Kyiv, Ukraine*

This scientific article analyzes the issues connected with the definition of norms and principles of state regulation of media activities in the Czech Republic in modern conditions. The main goal of the study (which determines its relevance) was the identification of basic methods for regulating the work of the media in Czech Republic. The emphasis was on studying both the theoretical aspects of this problem, and the analysis of domestic legal, institutional and organizational practices.

The study of the interaction of the media and public authorities is analyzed in the study of the influence of the media on the adoption of political decisions and the definition of the policy of state authorities, in relation to the media. With empirical evidence it is proved that the influence of the mass media in the Czech Republic is influential, due to the active political culture. The policy of public authorities, as regards the mass media in the Czech Republic, is based on fundamental democratic principles. As a result of the study, exhaustive conclusions are drawn.

Key words: mass media, communication channels, social institutes, information influence, information space.

УДК 321.6-044.347

ПОЛІТИЧНА ЛОЯЛЬНІСТЬ ЯК ФАКТОР У ФУНКЦІОНУВАННІ НЕОПАТРИМОНІАЛЬНОГО РЕЖИМУ

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет міжнародних відносин, політології та соціології,
кафедра політології
Французький бульвар 24/26, 65058, м. Одеса, Україна*

Політична лояльність є фактичною умовою підтримання неопатримоніальних режимів в умовах постійного зовнішнього впливу. Лояльність підтримується корупційними практиками та розподілом ренти. Визначено високий рівень персональної лояльності до лідера держави.

Ключові слова: політична лояльність, неопатримоніальний режим, корупційні практики, адміністративний ресурс, патронажно-клієнтарні відносини, рента.

В умовах постійних та динамічних змін у глобальному світі проблематика аналізу неопатримоніальних політичних режимів має спиратися на розкриття лояльності як платформи встановлення та підтримання владних інтенцій. Лояльність (фр. loyal – вірний) визначає рівень соціальної «вірності» певній ідеї, системі, людині або соціальній групі. Вона відіграє вирішальну роль у структуруванні політичної системи та вибудовуванні сукупності взаємовигідних зв'язків, які мають стратегічне та мотиваційне значення. Лояльність закладає базові засади владних інтенцій у будь-якому суспільстві та є інструментом у отриманні соціального та політичного капіталу. Владна еліта спирається на лояльність суспільства, перманентно підтримує її, поширює відповідні фрейми. Серед дослідників проблематики лояльності слід виділити таких авторів, як Е. Гоуднер, Г. Беккер, Дж. Марч, Г. Саймон, Л. Портер, Дж. Грінберг та ін. Досить спорідненим явищем у контексті аналізу є легітимність. Балансування в оцінках та аналізі явищ лояльності та легітимності характерна в більшості сучасних режимних концепціях. Проблематика легітимності влади багатомірна і, як правило, розглядається більшістю гуманітарних дисциплін у визначеному ступені природної диференціації. М. Вебер вивів поняття легітимності з вузькоюридичного розуміння законності, оминаючи явище лояльності. Учений поставив легітимність у залежність від відчуттів більшості або меншості, від віри й права керувати [1]. До проблематики легітимності також зверталися такі вчені, як Д. Істон, С. Ліпсет, Ч. Мілз, Ж.Л. Шабо, Т. Лукман та П. Бергер., Х. Е. Чехабі, А. Стефан, Х. Лінц, С. Хантінгтон, також феномен досліджувався у роботах Г. О' Донела, Ф. Шміттєра, К. Е. у. Хакер-Кордона, С. Жіжека, С. Брауна, Дж. Махоні, Г. Ф. Вейса, Д. Каплана, С. Д. Кінга, П. Кленсі, Ф. Стола та ін.

У вітчизняній і зарубіжній практиці повноцінної теорії, що зачіпає цей аспект знання повною мірою, просто не існує. Більшість доробків носять, на думку автора, дослідження, фрагментарний характер і не претендують на універсальність та послідовність у поєднанні з явищем лояльності. Таке поняття має вияв у кратології як єдиному концептуальному погляді на владу у різних вимірах [11]. Крім того, воно має історичні, філософські, юридичні та соціально-політичні інтерпретації, що споріднюють його з лояльністю. Легітимність – явище соціокультурного характеру, що включає в себе ціннісний (аксеологічний) аспект політичного буття. Під легітимністю слід розуміти визнання влади, виправдання

її механізмів, рівень лояльності (довіри) до владних інституцій та політичної еліти (так званого «істеблшменту») – реальних центрів влади та впливу. Фактично від рівня легітимності влади великою мірою залежить ефективність політичного управління. Легітимність формує структуру та визначає специфіку будь-якого політичного режиму. Взаємозв'язок легітимності та власне лояльності, її форм та різновидів дає можливість більш глибоко проаналізувати саме патримоніальні (на більш ранніх історичних етапах) та неопатримоніальні (сучасні та значно більш поширені) відносини. Класичні патримоніальні режими спиралися на традиційну легітимність, інкорпоруючи у неї сегменти харизматичного впливу. Сучасні неопатримоніальні режими використовують синтетичну легітимність, що одночасно співвідноситься з різними типами (елементи раціонально-легальної та харизматичної або поєднання етнічної, традиційної з суто харизматичною постаттю лідера та впливом розподілу ренти).

Легітимність стосується як політичного режиму, зокрема форми правління, так і конкретних персональних суб'єктів влади. В умовах зовнішнього впливу глобалізаційних детермінант легітимність підтверджується на локальному рівні владою. Лояльність створює передумови легітимності режиму, закладає принципи розгортання певного типу легітимності та процесу легітимації політичного режиму. Часто лояльність відіграє роль досить консервативного фактора. Російський учений А.П. Циганков зазначає: «Кожен режим як виразник безпосередніх інтересів влади прагне забезпечити максимально широку підтримку для свого існування. У цьому складається «інстинкт виживання» влади, іманентно притаманний їй консерватизм, страх перед глибокими змінами в суспільних структурах. Ці зміни порівняно рідко ініціюються владними інститутами, а якщо таке відбувається, то тільки в силу жорсткої необхідності і в пошуках все тієї ж стабілізації положення правлячого режиму» [12, с. 126].

Явище соціальної лояльності може спиратися на досить різні за характером елементи. Найбільш давнім елементом соціальної лояльності виступає традиція та її окремі норми, що пролонгуються у соціально-культурному та соціально-політичному спектрах. Лояльність характеризується такими важливими моментами, які споріднені з легітимністю: безумовним розподілом цінностей з об'єктом лояльності; чесністю і вірністю по відношенню до об'єкта лояльності; почуттям гордості щодо об'єкта лояльності і відкритої демонстрації такого ставлення; готовністю надати підтримку, попередити про щось, посприяти, пожертвувати чимось заради об'єкта лояльності. На думку російського вченого М. Лазарева, «структурно політична лояльність може бути розглянута за кількома підставами: за суб'єктами – індивідуальна, групова, партійна тощо; по об'єкту (спрямованості) – до держави, конституції, політичного курсу, лідерів і т. д.; за правовим статусом – добровільна чи обов'язкова (присяга, підписка); за історичними проявами; за ступенем інтенсивності; по стійкості (свідома – стабільна, несвідома – нестійка); за способами підтримки (авторитарний, демократичний). Як політичний феномен лояльності поряд зі структурою має свої закони (механізми) функціонування і розвитку. До них можна віднести єдність легітимності та лояльності; зумовленість рівнем розвитку політичної культури; відповідність політичної свідомості й поведінки певної форми вираження політичної лояльності» [5, с. 25].

Існує декілька рівнів лояльності: 1) на рівні атрибутики; 2) на рівні поведінки; 3) на рівні здібностей; 4) на рівні переконань. У більшості випадків політична практика синтезує рівні політичної лояльності, надаючи певний пріоритет окремим. Імовірно, політична лояльність може виступати в природному та штучному стані.

Політична лояльність є фактичною умовою підтримання неопатримоніальних режимів в умовах постійного зовнішнього впливу та відповідних внутрішніх аспектів деструкції

у соціально-політичному та економічному напрямках [9]. Така лояльність формується у результаті дії як матеріальних факторів, так і нематеріальних. Дія матеріальних факторів цілком заснована на різних за спрямуванням корупційних складників. Нематеріальні фактори характеризують надання своєрідного сервісу стосовно лояльних елементів, зокрема отримання визнання у суспільстві за сприянням державних установ та підконтрольних комерційних структур, закріплення престижного статусу або позиції за певною людиною чи «вірною» режиму соціальною групою. Звичайно така спрямованість у налагодженні лояльних мереж взаємодопомоги часто є достатньо умовною та детермінованою часовими межами існування певної конфігурації неопатримоніального режиму. Звичайно в умовах дисперсних впливів сучасного політичного процесу спостерігається так звана «подвійна» лояльність, тобто підтримка двох протилежних політичних таборів (держав, альянсів) залежно від розподілу сил та ресурсів у перспективі. Така лояльність може бути як стратегічною, так і тактичною (під час розгортання політичного конфлікту, упродовж виборчого процесу). Сприйняття стратегічної подвійної лояльності позначається складанням урядових коаліцій під час неопатримоніального правління на ранніх етапах конституювання. В умовах кризової ситуації формується «остаточний вибір» політичного табору, тобто політична партія вже чітко детермінується обставинами і не в змозі поєднувати лояльність до протилежних центрів впливу (наприклад, неопатримоніального істеблішменту та революційної еліти або мас). Необхідність визначитися унеможливорює конформізм елітарних груп.

Політична лояльність у межах неопатримоніального режиму має свої характерні риси: 1) ментальну укоріненість, 2) різнобічність, 3) відтворюваність, 4) тіньовий спектр. На думку українського політолога О. Фісуна, «вирішальна роль у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби належить клієнтарно-патронажним відносинам і зв'язкам. Патрон захищає своїх клієнтів, останні роблять йому усіякі послуги. Економічні та владні ресурси першого обмінюються на лояльність (політичну й електоральну) других» [10, с. 8]. На думку В. Заболотної, «важливою детермінантою у формуванні лояльності може бути приналежність до різних поколінь і специфіка у цінностях та світосприйнятті» [3, с. 70]. Тобто лояльність визначається генераційною приналежністю, вона має укоріненість у окремих соціальних групах. Специфічне загравання неопатримоніальних режимів пострадянського простору з комуністичним минулим пояснюється необхідністю отримати лояльність частини населення, що ментально є залежним від умовних радянських цінностей та ідеалів. Такий зв'язок має суто ірраціональний характер, проте існують відкриті канали комунікації, які неопатримоніальний істеблішмент контролює та узурпує. Відкриваються широкі можливості для пролонгування міфів минулого на сьогодення. Неопатримоніальний режим не має власної сутнісної ідеології, тому зв'язок із тоталітарним минулим або минулим, де домінувала традиція, є виправданою необхідністю. У цьому контексті швидка декомунізація (дерадянська) нівелює важливий сегмент лояльності до неопатримоніального режиму, що постійно використовує ідеологічну мімікрію.

Слід акцентувати увагу на тому, що «неопатримоніальна система є складною пірамідою різноманітних регіональних, галузевих і бізнесових патронатів, що поєднуються через механізм клієнтарних відносин вертикально президентської влади, а сенс політичної боротьби в цій системі полягає в конкуренції за доступ до ресурсів, владних позицій і посад, але аж ніяк не в задоволенні інтересів людей [7]. Адже «шлях угору» визначається прихильністю патрона, а не вибором громадян» [4, с. 8]. Роль громадян передбачає лише реальну або фіктивну підтримку дій влади. Тобто відбувається нівелювання практик політичної участі. Закономірним у такому разі є використання механізму кооптації

(лат. *cooptatio* – додаткове обрання), який складає значну частину кадрової політики неопатримоніального режиму, де фактично є відсутнім є інститут політичних виборів та відкритість щодо громадськості (відсутня прозорість у кадрових рішеннях).

Завдяки лояльності створюються розширені патрон-клієнтарні мережі у суспільстві. Вони є цілком взаємовигідними, проте концентрують суспільні ресурси у тіншовому вимірі. На протипагу демократичним режимам, які спираються на офіційні та наявні аспекти лояльності, неопатримоніальні режими сконцентровані на тіншовій лояльності.

Лояльність клієнта не вічна, вона підтримується постійними матеріальними «внесками» та політичними акціями з метою заохочення оточення патрона. На практиці олігарх-патрон надає широкі матеріальні преференції політику – клієнтові. Неопатримоніальний політичний режим, побудований за клановим принципом, відсторонює від політичної участі непідконтрольних політиків та громадських активістів поза владним впливом. Такий режим створює особливе середовище лояльності, яке формується навколо патрон-клієнтарної мережі, підтримуючи неформальні закони та дозволяючи «своїм» отримувати левову частку прибутку та політичного впливу. За умови переходу політичного режиму від типу конкурентної олігархії до суто неопатримоніального типу посилюється централізація та накладання патрон-клієнтурної мережі та відповідного середовища лояльності на територію всієї країни. Власне держава стає ареною витіснення «чужих», відсторонення від економіки та політики. Наразі «свої» займають керівні позиції на всіх рівнях. Фактично існують два виміри діяльності бюрократичного апарату для «своїх»: номінальний (відкритий) та фактичний (прихований). Перший вимір існує завдяки законам, нормативно-правовим актам, існуючим статутам тощо. Цей рівень підтримується у власному існуванні правлячою елітою Фактичний латентний вимір базується на тіншових аспектах функціонування системи, що не окреслені в офіційній документації, мають непублічний характер, продукують відтворення злочинного за суттю соціально-політичного середовища.

Вибудовується характерна для неопатримоніального режиму владна ієрархія, яка поповнюється за допомогою так званої системи гільдій, де домінують корупція, «телефонне право» та адміністративний ресурс примусу. С. Шуляк акцентує увагу на тому, що «у цій системі провідні позиції у сфері влади займає неопатримоніальна бюрократія, що структурується на основі регіональних, галузевих, родинних тощо зв'язків і утворює складну піраміду патронажно-клієнтарних відносин, на вершині якої перебуває глава держави. Головну роль тут відіграє патронажно-клієнтарна мережа президента, до якої входять найбільш близькі й особисто віддані йому особи, які посідають ключові позиції у державному апараті. Політичні партії й парламент відіграють другорядну роль і є механізмами інституціоналізації патронажно-клієнтарних мереж і приватного розподілу між членами правлячого угруповання публічної владної сфери. Політична боротьба в такій системі є субелітною боротьбою за контроль над державою, що ведеться за принципом «переможець отримує все». Ця боротьба визначається швидше не ідеологічними суперечностями (хоча вони, безумовно, існують), а більш прагматичними міркуваннями – боротьбою за матеріальні блага, які надає контроль над державою. Тобто боротьба точиться між тими, хто входить до патронажної мережі національного лідера (*insiders*) і має пріоритетний доступ до політичних та економічних ресурсів, і тими, хто до цієї мережі не входить (*outsiders*)» [13, с. 121].

Пострадянські неопатримоніальні режими розвиваються, підтримуючи саме цю логіку укорінення. Наприклад політичний режим в Україні перманентно долає радянську «спадщину» та радянські за суттю взірці лояльності. На думку Т. Срібної, в Україні за часів СРСР було встановлено патримоніальний режим, основними рисами якого є практична відсутність мобілізованого та інституціоналізованого громадянського суспільства [8].

Прикладами, безумовно, можна вважати відповідні політичні режими у Росії та Білорусі. Обидва політичні режими зміщували реальну політику та економічні важелі в бік власних мереж, формуючи кола середовища лояльності. Варто пам'ятати, що перехід до спроб отримати загальнонаціональну підтримку на рівні ціннісному веде або до руйнування (трансформації), або до створення тоталітарного прецеденту в межах за суттю патримоніальних правил та закономірностей перебігу політичних процесів.

Важливо вказати на наявність процесу персоналізації як механізму отримання лояльності (політичне управління розглядається патроном як персональна справа), тобто на прикладі політичного режиму Росії «інституційна і культурна матриця СРСР визначила патерналістські настрої пострадянського російського суспільства. Цілком усвідомлене бажання «сильної руки», яка захищає національні інтереси та відстоює інтереси простих людей, було спроектоване на особистість президента Російської Федерації» [6, с. 20]. Також пролонгуються стрижневі елементи ідеологічної лояльності – підтримки, зокрема «режим Путіна спирається на специфічну імперську ідентичність росіян, що включає досить суперечливі ідеологічні конструкції та концепти, які відіграють роль стимулів та аргументів колективної свідомості та поведінки. При цьому одночасно йдеться про особливу «місію» російського народу («русские») щодо заснування імперії та про все населення РФ як колективного суб'єкта реалізації імперської політики («россияне»)» [6, с.27]

Лояльність відкриває широкі можливості для маніпулювання громадською думкою на всіх рівнях. У межах системи має місце заохочення всіх різновидів лояльності до існуючого режиму. Зокрема можна виділити політичну лояльність на рівні еліти, тобто заохочення елітарних груп до дій вигідних неопатримоніальній верхівці. Пролонгування такої позиції фактично унеможлиблює будь-які системні зрушення в бік демократизації. Лояльність політичної еліти підкріплюється посиленням системного контролю та процесом централізації на місцях.

Висновки. Сучасний патримоніальний режим спирається на різноманітні за специфікою явища. Повністю його можна вважати продовженням авторитарної традиції так званої «сильної влади» у реалізації політичних режимів сучасності. Він набув поширення у більшості країн пострадянського простору, країнах Азії та Африки. Патримоніальний політичний режим продукує виникнення чіткої латентної ієрархії в управлінні. Лояльність визначається як високий рівень прихильності до певної ідеї, програми, суб'єкта, системи тощо. Виокремлюють такі види лояльності: поведінкову; пов'язану зі ставленням; пов'язану з намірами; комплексну, яка враховує елементи всіх попередніх різновидів. Політична лояльність – вагомий елемент стабільності суспільства та політичної системи на всіх історичних етапах розвитку. Політична лояльність має еволюційні характеристики: вона змінюється залежно від системних зрушень у соціально-політичному, економічному та культурному середовищі. Лояльність пов'язана з поняттям «інтерація» та виступає сукупністю відповідних пактів між різними політичними групами. У сучасних демократичних суспільствах влада стає легітимною та отримує високий рівень лояльності через визнання її народом за допомогою встановлених законом демократичних процедур – виборів. Проте в минулому здебільшого влада отримувала статус легітимності через успадкування її главою держави від своїх предків. Лояльність у межах неопатримоніального політичного режиму існує за логікою мімікрії «успадкування». Такий порядок дозволяє укладати та підтримувати зв'язки між різними за суттю соціальними механізмами та політичними агрегатами, які частково або повністю контрольовані авторитарною верхівкою неопатримоніального режиму. Лояльність є індикатором неопатримоніального режиму на всіх етапах його становлення та в будь-яких обставинах зовнішнього середовища.

Лояльність до неопатримоніального режиму поєднується з так званою «повзучою» узурпацією влади, яка заснована на порівняно м'яких методах підтримання владного статусу та тиску на опозиційні сили з метою поступового усунення, заміни, деформації опозиційних ідей та «перевербування» опозиційних лідерів залежно від поточної необхідності в імітації політичної конкуренції як на рівні центру, так і на регіональному та локальному рівнях. Політична лояльність надає соціальний капітал для протистояння глобальної викликам ззовні. Тобто зміна режиму під зовнішнім тиском стає майже неможливою без отримання згоди частини еліти й населення. Режим продовжує існувати згідно з власною метою, тобто перетворення держави на прибуткову бізнес структуру.

Спільною тенденцією є збільшення власне території охоплення політичним режимом та її жорстка структуризація, наявність відповідних рівнів режимного охоплення. Влада персоналізована або зосереджена в руках певного політичного клану, який репрезентує своєю діяльністю «зв'язок» з усіма верствами населення. Влада і народ мисляться як єдине ціле, нероздільне ціле, актуальним стає твердження про народ у боротьбі проти поточних «ворогів», чисельність та характер яких визначається владною елітою. Фактично відсутня політична опозиція. У політичній системі відбувається боротьба різних секторів неопатримоніальної бюрократії під єдиним загальним керуванням.

Неопатримоніальні режими відтворюють певний рівень умовного економічного успіху, що часто будується на ресурсній голці (нафтовій або газовій). У короткочасній перспективі можуть бути реалізовані окремі соціальні програми. Неопатримоніальний режим також може акцентувати увагу населення на процесі лібералізації (без демократизації). Така ситуація звичайно викликає підтримку дій режиму, тобто на основі економічної лояльності поза політичними та правовими зрушеннями в бік демократичних зрушень.

Список використаної літератури

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / пер. Олександр Погорілий. Київ: Основи, 1998. 534 с.
2. Денисюк С. Особливості політичної комунікації в перехідних політичних режимах. Ціннісний вимір політичної діяльності: політична трансформація сучасного українського суспільства: збірник наукових праць III Всеукраїнської науково-практичної конференції, 26–28 квітня 2012 р. Херсон: Олді-плюс, 2012. С. 220–224
3. Заболотна В. Феномен лояльності персоналу в контексті різних поколінь. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. III(28). С. 68–73
4. Кирилюк Ф. Неопатримоніалізм: історія, теорія, практика. Монографія. Київ: ВАДЕКС, 2014. 553 с.
5. Лазарев М. Политическая лояльность и легитимность власти. *Экономические стратегии*. 2003. № 6. С. 22–27
6. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / М. Розумний, Я. Бережний, І. Валюшко, Р. Власенко [та ін]; за заг ред. М. Розумного. Київ: НІСД, 2017. 84 с.
7. Руденко В. Ментальність як основа неопатримоніальних відносин в сучасному українському суспільстві. *Культура народів Причорномор'я: науковий журнал Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. Сімферополь, 2011. № 212. С. 149–152.
8. Срібна Т. Трансформація політичних режимів України та Польщі. *Наукові праці*. Т. 122. Вип. 109. С. 85–87
9. Тітаренко А. Політична лояльність як детермінанта забезпечення політичного порядку та стабільності держави: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / кер. роботи К. Вітман; Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2007. 16 с.

10. Фісун О. Політичний режим України у порівняльній перспективі. Стратегічні пріоритети. № 1(6). 2008. С. 5–12
11. Халипов В. Кратология – наука о власти: Концепция / Рос. Муниц. Академия. Москва: ЗАО «Издательство «Экономика», 2002. 367 с.
12. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика: Учеб. пособие / Ин-т «Открытое о-во». Москва: Интерпракс, 1995. 295с.
13. Шуляк С. Політико-режимний розвиток «постреволюційної» України крізь призму теорії неопатримоніалізму. Наукові записки. Серія «Політичні науки». 2017. Вип. 3. С. 118–127

POLITICAL LOYALTY AS A FACTOR IN THE FUNCTIONING OF NEOPATRIMONIAL REGIME

Mikhail Shabanov

*I. I. Mechnikov National University of Odessa,
Faculty of International Relations, Political science and Sociology,
Department of Politology
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, 65058, Odessa, Ukraine*

Political loyalty is the actual condition of the maintenance of ported by neopatrimonial regimes under conditions of constant external influences. Loyalty is supcorrupt practices and rent distribution. The high level of personal loyalty to the leader of the state is defined.

Key words: political loyalty, neopatrimonial regime, corruption, an administrative resource, patron-clan relations, rent.

УДК 141.821/822:329.055.4

НЕОМАРКСИЗМ ТА ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНА ЕВОЛЮЦІЯ ЛІВОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено та осмислено основні етапи становлення і розвитку неомарксизму в аспекті його впливу на ідейно-інституційну еволюцію лівого руху. У цьому контексті з'ясовано, що характерною рисою західного марксизму став розрив між марксистською теорією та революційною практикою робітничого руху. Доведено, що свій революційний потенціал західний марксизм відновлює у 1960–70 роки, коли створена ним критична теорія стала ідеологічною основою руху «нових лівих». Визначено, що сьогодні неомарксизм виявляє себе як постмарксизм, що націлений на переосмислення марксистської теорії у контексті нових суспільних проблем та реактивацію її основних категорій.

Ключові слова: західний марксизм, ідеологія, комунізм, соціал-демократія, «нові ліві», політичні партії.

Ідеологічний та організаційний розвиток лівого політичного руху в XXI столітті значною мірою заданий попереднім досвідом його ідейно-інституційної еволюції. Саме тому повноцінне з наукової точки зору дослідження актуального стану розвитку лівого руху загалом і лівих партій зокрема вимагає неодмінного врахування цього досвіду. Зауважимо, що основним трендом ідеологічної еволюції соціал-демократичних партій Західної Європи у 1950–60 роках став відхід від установок марксизму та перехід на позиції демократичного і ліберального соціалізму (тобто марксизм більше не розглядався як єдино правильне вчення про технології побудови соціалістичного суспільства – він став лише одним із можливих підходів). Крім цього, в Західній Європі відбувалась поступова «соціал-демократизація» комуністичних партій. Згадані процеси викликали категоричне неприйняття з боку частини прихильників лівих ідей, які однозначно розцінили переміщення традиційних лівих партій вправо як завуальовану ідеологічну зраду та капітуляцію перед капіталістичним суспільством із його приматом тотальної економічної раціональності та матеріальних цінностей [9, с. 27–28].

Піком такого невдоволення став бунт «нових лівих» у 1960–70 роках, спрямований проти нових технологій поневолення людини в сучасному західному суспільстві, що, на їхню думку, були вміло ідеологічно закамфльовані за тезами про успішне подолання міжкласового протистояння буржуазії та пролетаріату, досягнення фундаментального ідеологічного компромісу на основі конвергенції основоположних ідей соціалізму і лібералізму та, як наслідок, настання епохи «кінця ідеології». Тут треба звернути увагу на те, що критика з боку «нових лівих» була спрямована не лише на західне капіталістичне суспільство, а й однаковою мірою на держави «реального соціалізму». У її основі лежало переконання щодо відсутності принципових відмінностей між ними: обидві системи за своєю глибиною суттю – це «високораціоналізовані, індустріальні, тоталітарні, репресивні суспільства» із засиллям бюрократії на всіх рівнях управління. До того ж, як указували «нові ліві», досвід СРСР чітко показав, що ліквідація приватної власності та підвищення рівня вироб-

ництва не призводить до побудови соціалізму. Тож, не розглядаючи західну та радянську системи як антиподи, вони наголошували на необхідності революційної перебудови.

Філософсько-ідеологічним джерелом руху «нових лівих» став західний марксизм (неомарксизм у вузькому значенні цього поняття), який склав основну ідейну альтернативу як марксизму-ленінізму (особливо у його сталінській інтерпретації) комуністичних партій, так і ліберальному (демократичному) соціалізму соціал-демократичних партій.

Аналізуючи особливості еволюційного становлення неомарксизму, в методологічному плані ми виходимо з доцільності категоріального розрізнення неомарксизму в широкому і вузькому розумінні. У першому випадку йдеться про неомарксизм як усю сукупність соціально-філософських і економічних концепцій кінця XIX–XX століття, які, залишаючись у межах ідейної традиції К. Маркса, виходили з необхідності критичного оновлення та протиставляли себе ортодоксальному марксизму як у версії Ф. Енгельса, К. Каутського та Г. Плеханова, так і в інтерпретації В. Леніна та Й. Сталіна [7, с. 60].

У другому – про неомарксизм як специфічний напрям ідейної еволюції марксизму, що почав формуватись у 1920 роках у Західній Європі значною мірою як філософсько-інтелектуальна реакція європейських прихильників марксизму, по-перше, на захоплення влади більшовиками в Росії, що призвело в подальшому не до побудови там вільного соціалістичного суспільства, а до утвердження тоталітарної диктатури компартії, яка до того ж установила ідеологічну та організаційну монополію у межах усього комуністичного руху; по-друге, на поразки соціалістичних революцій у європейських державах, насамперед у Німеччині.

Отже, у процесі еволюції неомарксизму в широкому значенні можна виокремити такі три основні взаємопов'язані етапи: 1) асимілятивний марксизм (кінець XIX–початок XX століття); 2) західний марксизм або неомарксизм у вузькому розумінні (1920–1980 рр.); 3) постмарксизм (сформувався наприкінці 1980 – на початку 1990 рр.).

Асимілятивний марксизм як перший етап у становленні неомарксизму, за словами російського дослідника С. Земляного, був формою рецепції теорії К. Маркса науковими і філософськими спільнотами Заходу наприкінці XIX – на початку XX століття. Результатом такого сприйняття, осмислення (переосмислення) марксизму стало уточнення епістемологічної специфіки історичного матеріалізму К. Маркса, реконструкція його методології у термінах трансценденталістської (неокантіанської та почасти феноменологічної) теорії та логіки пізнання. Найбільш значимими представниками асимілятивного марксизму були німецькі науковці Г. Зіммель і М. Вебер [7, с. 61]. Їхня інтерпретація марксизму значною мірою вплинула на наступне покоління неомарксистів, яке почало формуватись після Першої світової війни. Тут ідеться про Д. Лукача, який зазначав, що у 1908 році його цікавив Маркс-«соціолог», побачений «крізь методологічні окуляри, відшліфовані Зіммеlem та Максом Вебером» [8, с. 71]. Саме Д. Лукач, а також К. Корш та А. Грамші є «батьками-засновниками» західного марксизму. За словами П. Андерсона, західний марксизм бере свій початок із подвійного заперечення філософського спадку Ф. Енгельса (як першого інтерпретатора і систематизатора теоретичного доробку К. Маркса – творця першої версії марксизму (ортодоксального марксизму як такого) – Г. Ш.) – з боку К. Корша та Д. Лукача [1, с. 42, с. 72, с. 161]. Ідеться про праці «Марксизм і філософія» (1923) [14] та «Історія та класова свідомість. Дослідження з марксистської діалектики» (1923) [8] відповідно.

Характерною рисою підходів Д. Лукача та К. Корша у згаданих дослідженнях є створення метатеорії або метамарксистської концепції марксизму. Тобто специфікою переосмислення марксизму було звернення марксистської теорії на саму себе, застосування марксистської методології (теорії пізнання) для дослідження марксизму (історичного

матеріалізму – для історичного матеріалізму, марксистської діалектики – для марксистської діалектики [7, с. 61]). Такий філософський імпульс дав поштовх і визначив подальшу логіку ідейної еволюції неомарксизму, яка виявляла свій сутнісний зміст у все більшому розриві між теорією та практикою (між марксистською теорією та практикою робітничого руху, спрямованого на зміну існуючої суспільно-економічної системи та на власну емансипацію), у «втечі» неомарксистів від реальної політики та економіки до філософії, тобто у їхньому відході від проголошеного К. Марксом заклику до філософів «не лише у різний спосіб пояснювати світ, а й змінювати його». Безпосередній наслідок цього повернення до філософії – академізація марксистської теорії, тобто її переміщення з простору профспілок і партій, у межах яких «старі» марксистські теоретики виконували практичну просвітницьку роль, намагаючись прищепити робітникам соціалістичні ідеї та розкрити тим самим для них революційну роль у політико-історичному процесі, до науково-дослідних інститутів і університетських кафедр, де марксизм став об'єктом відірваного від політичної практики філософствування.

«Втеча» неомарксистів у філософію з притаманною їй академізацією марксистської теорії, на нашу думку, була зумовлена сукупною дією двох основних груп факторів – зовнішніх, або політико-практичних, та внутрішніх, або філософсько-теоретичних. У першому випадку йдеться про намагання західних марксистів дати адекватну відповідь у межах комплексного теоретичного переосмислення самого марксизму на надзвичайно важливе питання, яке постало перед світовим комуністичним рухом на тлі провалу спроб більшовиків «експортувати» пролетарську революцію у Центральну та Західну Європу (розгром Червоної армії у Варшавській битві 1920 року), а також поразок соціалістичних революцій в Угорщині у 1919 році та в Німеччині у 1919 і у 1923 році. Іншими словами, вони прагнули встановити та осмислити з науково-філософської точки зору в межах самої марксистської теорії причини краху проекту світової пролетарської революції.

Тут треба зауважити, що характерною особливістю цих наукових пошуків стало перенесення фокусу дослідницької уваги у бік суспільної свідомості та ідеології, яке було зумовлене переконанням (сформованим емпіричним шляхом на підставі осмислення згаданих історичних подій) частини марксистських теоретиків у неможливості успішного здійснення революційного переходу до соціалізму засобом зміни виключно принципів матеріально-економічних відносин у суспільстві. Проте будь-які спроби неомарксистів щодо здійснення самостійної філософсько-ідеологічної діяльності, спрямованої на нове прочитання марксизму та пошуки власних відповідей на актуальні поточні політичні питання категорично йшли у розрив з ідеологічною монополією СРСР на інтерпретацію марксизму. Йдеться про те, що після 1923 року єдиною правильною версією марксизму є сталінська версія марксизму-ленінізму, яка у межах кампанії з «більшовизації» секцій Комінтерну нав'язувалась усім компартіям. Тому будь-яка філософська та ідеологічна діяльність прихильників марксизму, будь-яка інтерпретація поточного політичного процесу мала відповідати встановленому канону, а найменший відхід від нього однозначно розцінювався як ідеологічна ересь.

Показовим тут є той факт, що під час V конгресу Комінтерну (на якому був офіційно затверджений курс на «більшовизацію» компартій) Г. Зінов'єв оголосив погляди Д. Лукача та К. Корша «антимарксистськими», означивши їх як «теоретичний ревізіонізм» [5, с. 53–54]. За таких умов, намагаючись позбутись ідеологічного диктату, західні марксистські інтелектуали все більше заглиблювались у суто філософський дискурс, приховуючи свої думки за складним науково-теоретичним мовним кодом. «Сталінізація зробила неможливою справжню теоретичну роботу в галузі політики... У цей період жоден

інтелектуал... , який не входив до складу керівництва, не міг у масовій комуністичній партії виступити з жодними незалежними судженнями щодо основних політичних питань, окрім як у найбільш двозначній формі», – зазначає П. Андерсон [1, с. 56–58].

Щодо внутрішніх, філософсько-теоретичних факторів, то тут визначальною подією стала перша публікація у 1932 році «Економічно-філософських рукописів 1844 року», що відкрила для марксистських теоретиків К. Маркса саме як філософа, у центрі уваги якого перебувають проблема людини та її емансипації засобом подолання («зняття») всіх форм відчуження, внутрішньо притаманних капіталістичній системі. Поява «Рукописів» дала потужний поштовх для чергового, філософського переосмислення марксизму. Свого найбільшого впливу, насамперед на політичну практику західних країн, ідеї «Рукописів» сягнули у 1950–60 роках, коли вони значною мірою лягли в основу формування ідеології «нових лівих».

Невід’ємним складником відходу неомарксистів від політичної практики у філософське теоретизування стало переключення уваги з дослідження проблем базису на більш глибоке проникнення та осягнення процесів у надбудові. Тобто це було їхнім розривом з ортодоксальною марксистською традицією, яка ґрунтувалась на пріоритетному вивченні економічних процесів як основної рушійної сили історичного розвитку (історичний матеріалізм): визначального фактора міжкласового протистояння, соціальних революцій та зміни суспільно-економічних формацій. Такий економічний детермінізм виводив за межі історичного процесу людину як творця історії, діяльність якої розчинялась у загальній логіці (та ставала значимою лише у ній) розгортання соціальної еволюції, визначеної об’єктивними матеріальними факторами. Західні марксистські натомість у своїх дослідженнях сконцентрувались на вивченні таких специфічних елементів надбудови, які, за твердженням П. Андерсона, найбільше відокремлені від економічного базису [1, с. 89]. Іншими словами, у фокусі їхньої уваги опинились питання культури, свідомості та ідеології, що давало їм можливість повернути людину в історію та на новий лад осмислити проблему її емансипації засобом подолання, притаманного для капіталістичної системи відчуження та уречевлення як особливої історичної форми опредметнення. Показовими у цьому контексті є підходи Д. Лукача та А. Грамші [4].

Особливого значення і звучання осягнення феноменів культури та ідеології у межах неомарксизму набуло після Другої світової війни у контексті критичного осмислення специфіки капіталістичного суспільства представниками Франкфуртської школи, зокрема М. Хоркхаймером, Т. Адорно і Г. Маркузе. Для них націонал-соціалізм, фашизм, знищення мільйонів людей на полях битв та у концтаборах стали свідченням повного краху «духу Просвітництва», «духу буржуазності»: розум, наука і техніка були поставлені в сучасному агресивному суспільстві на службу насильству та придушенню, що й ознаменувало собою занепад європейської культури. Після Другої світової війни, згідно з підходом М. Хоркхаймера та Т. Адорно, культура відроджується у вигляді «масової культури» або «культіндустрії», тобто редукується до вироблення розваг [13, с. 170–171]. І саме так вона перетворюється на інструмент «обману мас», засіб маніпуляції ними. Культура стає новою ідеологією капіталістичної системи, за допомогою якої у суспільстві поширюються та утверджуються її цінності та легітимізується влада правлячого класу. «Сьогодні культіндустрія згодуює... публіці витвори мистецтва, так само як і політичні гасла, відповідним чином оформлені, за зниженою ціною...», – наголошували німецькі філософи [13, с. 200, с. 204–205]. Саме за допомогою масової культури (індустрії культури) «раціональна бюрократія» (породження класичної раціональності Просвітництва) нав’язує людині певний тип уніфікованої свідомості та поведінки, який придушує у ній все при-

родне та схиляє до конформізму. Іншими словами, маніпулюючи масовою свідомістю, вона прагне повністю підпорядкувати собі людину.

Єдиний вихід із цієї ситуації – здійснення культурної революції з метою створення нової свідомості (звільненої від старої системи цінностей), нової культури (контркультури) та, як наслідок, нового типу суспільства. Основним результатом культурної революції мало стати створення нової, тотально емансипованої людини, яка би засобом подолання відчуження, уречевлення та маніпуляцій своєю свідомістю повернула собі власну природну сутність.

Однак культурна революція, звільнення людини та її повернення до самої себе є неможливою у межах існуючої системи. Для цього необхідно здійснити вихід за її межі, вдатись до тотальної відмови від її цінностей та норм, усіх благ наданих нею. «Велика Відмова – протест проти непотрібного придушення, боротьба за остаточну форму свободи... Відмова виражає потребу звільнення, возз'єднання зі втраченим», – зауважував Г. Маркузе [10, с. 132, с. 48]. Такий вихід за межі системи становить одночасно суть і зміст нового типу революційної дії, ідею нового типу революції в умовах розвинутого індустріального суспільства, у межах якого досягнутий загальний компроміс, згода щодо фундаментальних засад його розвитку.

У цьому контексті неомарксистки вказують, що у сучасному суспільстві робітник утратив свою революційну суб'єктність, пішовши на угоду з буржуазією [9, с. XV]. Тому надзвичайної актуальності набуло питання пошуку нового революційного суб'єкта для нової революційної дії. Для Г. Маркузе таким суб'єктом є аутсайтери, ізгой суспільства, які, перебуваючи поза системою і не відчуваючи внутрішніх терзань щодо можливих матеріальних втрат (їм і так вже нема чого втрачати), здатні на революційні дії та перетворення існуючого суспільства [9, с. 335–337].

Тож, критикуючи культуру розвинутого індустріального суспільства, а разом з нею і саме це суспільство, неомарксистки, особливо представники Франкфуртської школи, створили те, до чого закликав Ч. Р. Міллс у «Листі до нових лівих» (1960), поєднуючи критику культури з критикою політики, створювати такі теорії суспільства, які, будучи політично загостреними, стають вимогами та програмами, що націлені на здійснення глибоких структурних змін суспільства [16, с. 20–23]. Тобто вони сформулювали критичну теорію суспільства¹, яка і стала основою практичної політичної діяльності «нових лівих», її ідеологічним орієнтиром.

Отже, на нашу думку, антикапіталістичний та антитоталітарний виступ «нових лівих» – це ніщо інше, як спроба практичної реалізації певним чином модифікованих ідейних установок неомарксистів, зокрема подолання духовно-морального «зубожіння» та поневолення людей за новітнього індустріального суспільства засобом кардинальної зміни свідомості, яку необхідно здійснити під час культурної революції з її основою метою – утвердженням у суспільстві нової гегемонії, заснованої на ідеї найвищої цінності вільної (емансипованої) людини. Причому емансипація має бути тотальною: культурно-духовною, політичною, правовою, інтелектуальною, сексуальною, екологічною.

Відтак протест «нових лівих» у 1960–70 роках виявляв себе переважно у культурно-духовній сфері, оскільки був націлений на формування нової свідомості та нової культури (контркультури), носії яких для звільнення від тотального контролю суспільства мали відкинути усе, що воно їм надавало та нав'язувало. «Нові ліві» – це бунт проти... перетво-

¹ Вхідження до наукового дискурсу поняття «критична теорія» пов'язане з працею М. Хоркхаймера «Традиційна та критична теорія» (1937).

рення людини на «одновимірну істоту», це вияв потреби у вільному гармонійному розвитку особистості, у невідчужуваному процесі творчості», – зауважує російська дослідниця М. Хевеши [12, с. 201]. Причому в цьому бунті, у цій «Великій Відмові» народжувався та зміцнювався новий революційний суб'єкт – маргінальні групи (суспільні «аутсайтери»), які значною мірою були зосереджені у молодіжному (студентському) середовищі. Саме на них покладали свої основні надії, пов'язані з перетворенням існуючих суспільних відносин, теоретики «нових лівих» [10, с. 250].

Отже, класична марксистська ідея революції набуває у неомарксистів абсолютно іншого характеру та значення – це вже не стільки руйнування старих економічних відносин, не ліквідація приватної власності, не захоплення державної влади, не встановлення диктатури пролетаріату, скільки тотальний вихід за межі системи, відмова від неї, революція свідомості, радикальна зміна самої природи людини, її інстинктів. Рушійною силою революції стає не пролетаріат, а всі знедолені та переслідувані, усі ті, кому вдається вийти за межі системи: суб'єкт революційної дії виникає у процесі самої революції, коли відбувається відмова від старого та входження до нового стану свідомості.

Тут необхідно зауважити, що у пошуках нового революційного суб'єкту неомарксистів та їхні послідовники у середовищі «нових лівих» часто звертали свої погляди на слабозвинуті в індустріальному плані, напівфеодальні держави світу (або на так звані країни «Третього світу»), трудящі яких ще не були «зіпсуті» союзом із буржуазією. Так, французький теоретик, один із ідеологів національно-визвольної боротьби країн «Третього світу» Ф. Фанон указував, що європейський робітник максимально зблизився з буржуазією, тому не в стані (не бажає) зруйнувати світову капіталістичну систему. Так, нову рушійну силу революції він пропонував шукати саме у країнах «Третього світу». Причому Ф. Фанон також звертав увагу на провідну роль маргінальних прошарків («бідних» або «знедолених») у здійсненні революційного звільнення людини. Щоправда у такий іпостасі в умовах напівфеодальних, аграрних країн «Третього світу» у нього виступало виключно селянство [12, с. 199, с. 207].

Саме популярність цих ідей серед «нових лівих» («очищення» свідомості людини під час культурної революції та пошук нового революційного суб'єкту в непролетарських прошарках населення, зокрема країн «Третього світу») зумовила звернення до ідеологічних установок Мао Цзедуна (маоїзму як специфічної інтерпретації марксизму-ленінізму). Особливо привабливою тут для них виглядала ініційована в 1966 році лідером китайських комуністів кампанія зі здійснення «Великої пролетарської культурної революції». Її головним суб'єктом було проголошено саме молодь – «великий загін невідомих раніше революційних юнаків, дівчат та підлітків» [11].

Звернення «нових лівих» до ідей маоїзму, а також троцькізму та анархо-синдикалізму, на нашу думку, необхідно також розглядати як вияв лівої критики усіх існуючих, традиційних західноєвропейських комуністичних і соціал-демократичних партій («старих лівих») за ідеологічне відступництво та прийняття ними «правил гри» капіталістичного суспільства. До того ж маоїзм і троцькізм розцінювались як потужна ідеологічна альтернатива офіційному курсу КПРС, як повернення до «справжнього» марксистко-ленінського канону, що був «спотворений» радянською партійно-бюрократичною верхівкою (починаючи від узурпації влади в СРСР Й. Сталіним, відповідно до троцькізму; починаючи від «ревізіонізму» М. Хрущова, згідно з маоїзмом).

В організаційному вимірі згадана ліва критика з боку «нових лівих» виявляла себе як заперечення суворої ієрархічності та забюрократизованості, притаманних для «старих» масових лівих партій. На противагу ієрархічним, командно-бюрократичним організацій-

ним структурам вони висували принципи самоуправління та широкої внутрішньоорганізаційної демократії. У своїй найрадикальнішій формі «Велика Відмова» в цьому контексті полягала у відмові приймати існуючі правила політичної гри, повному виході за межі суспільства та створенні заснованих на вказаних принципах альтернативних спільнот, зокрема у вигляді альтернативних поселень – комун або ідейних громад. У менш радикальному форматі опозиція «нових лівих» мала своїм наслідком утворення «нових лівих» партій – малих організацій, заснованих на принципах широкої внутрішньопартійної демократії та самоуправління, які, становлячи ідеологічну та організаційну альтернативу традиційним лівим партіям, створювали можливості для інституційної консолідації протестуючої молоді та інтелігенції [17, с. 186–187].

Отже, бунт «нових лівих» 1960–70 років проти розвинутого індустріального суспільства (як проти капіталістичної системи Західного світу, так і проти авторитарно-бюрократичної системи країн «реального соціалізму») став першою після п'ятдесятирічної перерви спробою поєднання революційної марксистської (точніше, неомарксистської) теорії з політичною практикою, масовим рухом за здійснення глибинних суспільно-політичних перетворень. Відтак можна констатувати, що ці події засвідчили повернення західного марксизму з галузі абстрактного філософствування до сфери реальної політики, під час якого неомарксистичні знову стали філософами, котрі «не лише у різний спосіб пояснювали світ», а й закликали «змінювати його». Повернення до реальної політики стало можливим завдяки виникненню та віднайденню нового революційного суб'єкта тих, до кого могли звертатися зі своїми закликами неомарксистичні, тих, із ким вони пов'язували свої надії на радикальне перетворення суспільства – усіх тих, хто був готовий до його заперечення, до «Великої Відмови». Адже, як наголошував Г. Маркузе, за відсутності явних агентів і сил соціальних змін критика не знаходить ґрунту для поєднання теорії та практики, думки і дії, тому змушена зійти на високий рівень абстракції [9, с. XV–XVI].

Водночас треба вказати, що ідеологічна система «нових лівих» була за своєю суттю тотально негативною, оскільки базувалась лише на необхідності повного заперечення та руйнування існуючих суспільних відносин. Однак вони не пропонували якоїсь чіткої позитивної програми. Іншими словами, це була критика як заперечення без формування позитивного альтернативного соціально-економічного та суспільно-політичного проекту майбутнього. Тобто «нові ліві» не давали адекватної відповіді на питання, що постане на місці зруйнованого індустріального суспільства та яким буде (в економічному та політичному плані) нове емансиповане суспільство з новою емансипованою людиною. Саме відсутність позитивного ідеологічного проекту призвела до політичної поразки та глибокої кризи «нових лівих» у другій половині 1970–1980 роках, яка ознаменувалась різким зменшенням членства «нових лівих» партій та політичного впливу [17, с. 187].

Поразка «нових лівих» та, як наслідок, чергова втрата революційного суб'єкта спровокувала новий розрив неомарксизму (марксистської теорії) з реальною політикою (політичною практикою). Іншими словами, неомарксизм у другій половині 1980 – на початку 1990 років знову був змушений повернутись до сфери філософського теоретизування та зійти на високий рівень абстракції. На ньому він постав та презентує себе сьогодні у формі постмарксизму, вписаного у загальний контекст постмодернізму. Знаковою з точки зору становлення постмарксизму є спільна праця Е. Лакло та Ш. Муффа «Гегемонія та соціалістична стратегія: до радикальної демократичної політики» (1985) [15], а також праця С. Жижека «Піднесений об'єкт ідеології» (1989) [6]. У них дослідники вказують на необхідність переосмислення марксистської теорії у контексті нових суспільних проблем і реактивації її основних категорій.

У такій новій іпостасі для неомарксизму, за словами С. Земляного, став абсолютно неактуальним поділ між «західним» та «східним» марксизмом [7, с. 63–64]. Значною мірою це було зумовлено саме суто аналітичним, а не практико-ідеологічним відношенням постмарксизму до політики. Причому виникнення нового розриву між теорією та практикою в контексті формування постмарксизму дало підстави деяким дослідникам стверджувати, що «після Франкфуртської школи західний марксизм та марксознавство вже не мали жодного відношення до соціальної практики та у певному ступені перетворились на критику з позицій книжкового кабінету» [3, с. 183].

На нашу думку, з цією тезою можна погодитись лише частково. Зокрема, тут треба згадати, що 1960-70 роках ідейно-теоретичні установки представників так званого «другого покоління» Франкфуртської школи (О. Негта і Ю. Габермаса) значною мірою визначали напрями ідеологічної еволюції та практичної діяльності Соціал-демократичної партії Німеччини. Після цього справді можна зафіксувати чітку закономірність до зменшення безпосереднього ідейного впливу неомарксизму на формування ідеологічних програм та практичну діяльність лівих партій. Однак усе більш аналітичне відношення неомарксизму (особливо на стадії постмарксизму) до політики абсолютно не знаменує та не закріплює його остаточний розрив із політичною практикою та, як наслідок, перетворення на критичний «кабінетний марксизм».

Ідеться про те, що у 1990–2000 роках згаданий зв'язок між теорією та практикою став все більшою мірою виявляти себе на макрополітичному рівні. На ньому неомарксизм (теорія світ-системного аналізу, теорія залежного розвитку, концепція «соціалізму XXI століття») висуває альтернативний як до марксистсько-ленінського інтернаціоналізму, так і до неоліберального капіталізму ідеологічний проект глобалізації, спрямований на забезпечення глобальної рівності та справедливості. У поєднанні з ідеями, зокрема анархо-синдикалізму, екологізму та фемінізму в практичній площині згаданий проект представлений соціальним рухом альтерглобалістів. Цей рух, як наголошують його теоретики, за своїм генезисом, принципами і масштабами нагадує хвилю «нових лівих» 1960–70 років та є безпосереднім спадкоємцем основних ідей [2, с. 29, с. 39, с. 47].

Отже, можемо констатувати таке: по-перше, неомарксизм у широкому розумінні цього поняття постає наприкінці XIX – на початку XX століття як спроба нового прочитання (переосмислення) ідейно-теоретичної спадщини К. Маркса. Причому це нове прочитання базувалось на відмежуванні та опозиції до «старого» марксизму, що сформувався внаслідок інтерпретації та систематизації теоретичного доробку К. Маркса насамперед Ф. Енгельсом. У результаті такого переосмислення виникає широкий спектр ідейних течій, частина з яких більшою мірою концентрується на питаннях політико-ідеологічного характеру (у цьому контексті можна говорити, наприклад, про реформістський неомарксизм Е. Бернштейна як намагання ефективно адаптувати марксизм до нових соціально-економічних і суспільно-політичних реалій початку XX століття, а також про синдикалістський неомарксизм Ж. Сореля як прагнення повернутись до «істинного», революційного марксизму), а інша частина – на суто філософських аспектах вчення К. Маркса (переосмислення марксистської діалектики та історичного матеріалізму).

По-друге, нового значення неомарксизм набуває з початку 1920 років, коли його інтерпретації поглядів К. Маркса вступають у безпосередні протиріччя з радянською версією ортодоксального марксизму – марксизмом-ленінізмом (у його сталінській версії). Відбувається поділ між «східним» і «західним» марксизмом. Тобто виникає неомарксизм у вузькому розумінні цього поняття – західний марксизм. На тлі встановленої більшовиками монополії на ідеологічну інтерпретацію марксизму характерною рисою західного марксизму

стає все більший відхід від реальної політики до філософії (розрив між марксистською теорією та революційною практикою робітничого руху). Особливе значення у цьому процесі відіграла публікація ранніх робіт К. Маркса: вони відкрили для марксистських теоретиків К. Маркса саме як філософа. Причому під час такого переходу західних марксистів до філософії фокус уваги змістився з пріоритетного вивчення економічних процесів на першочергове осмислення проблем свідомості, ідеології та культури.

По-третє, свій політико-практичний, революційний потенціал західний марксизм відновлює у 1960–70 роки, коли створена ним критична теорія лягла в ідеологічну основу руху «нових лівих», які виступили проти як капіталістичної системи Західного світу, так і авторитарно-бюрократичної системи країн «реального соціалізму». Одним із виявів цього виступу стала ліва критика традиційних комуністичних і соціал-демократичних партій. В організаційному вимірі така опозиція «нових лівих» мала своїм наслідком утворення «нових лівих» партій – малих організацій, заснованих на принципах широкої внутрішньо-партійної демократії та самоуправління.

По-четверте, черговий відхід неомарксизму від реальної політики та повернення до сфери філософського теоретизування відбувся внаслідок поразки «нових лівих». Зійшовши на високий рівень абстракції, неомарксизм з другої половини 1980 років виявляє себе як постмарксизм, що націлений на переосмислення марксистської теорії у контексті нових суспільних проблем та реактивацію її основних категорій. Проте це не перетворило неомарксизм лише на «кабінетний марксизм», оскільки сьогодні він демонструє свій потужний революційний потенціал на макрополітичному рівні, ідеологічно підживлюючи рух альтерглобалістів.

Список використаної літератури

1. Андерсон П. Размышления о западном марксизме; На путях исторического материализма / пер. с англ. Москва, 1991. 272 с.
2. Бузгалин А. Альтерглобализм: к теории феномена. Альтерглобализм: теория и практика «антиглобалистского движения» / под ред. А.Бузгалина. Москва, 2003. С. 29–64.
3. Буров В. Взгляд современных учёных на марксистскую философию. Вопросы философии. 2010. № 8. С. 181–185.
4. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи / пер. з італ. Київ, 2014. 241 с.
5. Доклад т. Зиновьева о деятельности и тактике ИККИ. 19 июня 1924 г. Пятый всемирный конгресс Коммунистического Интернационала. 17 июня-8 июля 1924 г. Стенографический отчёт. Часть I. Москва, 1925. С. 43–91.
6. Жижек С. Возвышенный объект идеологии / пер. с англ. В. Софронова. Москва, 1999. 236 с.
7. Земляной С. Неомарксизм. Новая философская энциклопедия: в 4-х т. Т. 3. Москва, 2010. С. 60–64.
8. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике / пер. с нем. С. Земляного. Москва, 2003. 416 с.
9. Маркузе Г. Одномерный человек / пер. с англ. А. Юдина. Москва, 1994. 368с.
10. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / пер. с англ. А. Юдина. Москва, 2003. 526 с.
11. Постановление Центрального Комитета Коммунистической партии Китая «О Великой пролетарской культурной революции». 8 августа 1966 г. URL: <http://library.maoism.ru/kpk8aug.htm> (дата звернення: 20.08.2018).
12. Хевеши М. Антикапиталистический бунт «новых левых». От абсолюта свободы к романтике равенства (Из истории политической философии) / отв. ред. М. Фёдорова, М. Хевеши. Москва, 1994. С. 195–211.

13. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / пер. с нем. М. Кузнецова. Москва, 1997. 310 с.
14. Korsch K. Marxism and Philosophy. Marxism and Philosophy / K. Korsch / Translated and with Introduction by F. Halliday. New York, 2008. P. 29–97.
15. Laclau E., Mouffe Ch. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics. 2-nd edition. London, New York, 2001. 198 p.
16. Mills C. W. Letter to the New Left. New Left Review. 1960. Vol. I/5. P. 18–23.
17. Post C. What is Left of Leninism? New European Left Parties in Historical Perspective. Socialist Register. 2013. Vol. 49. P. 175–197.

NEO-MARXISM: IDEOLOGICAL AND INSTITUTIONAL EVOLUTION OF THE LEFT-WING POLITICAL MOVEMENT

Hennadii Shypunov

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article identifies and comprehends the main stages of neo-Marxism's formation and development in terms of its influence on the ideological and institutional evolution of the left-wing movement. In this context, it has been clarified that the distinctive feature of Western Marxism was the gap between Marxist theory and the revolutionary practice of the working-class movement. Western Marxism restored its revolutionary potential in the 1960s-1970s when the Critical theory, developed within it, has become an ideological foundation for the "New Left" movement. The author has defined that today's neo-Marxism manifests itself as post-Marxism, aimed to rethink Marxist theory in the context of new social problems and reactivate its main categories.

Key words: Western Marxism, ideology, communism, social-democracy, "New Left", political parties.

УДК 32.001

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: МІЖ ПРИВАТНИМИ ТА СУСПІЛЬНИМИ ІНТЕРЕСАМИ

Лілія Яковлева

*Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентіві України,
кафедра регіональної політики та публічного адміністрування
вул. Генуезька, 22, 65010, м. Одеса, Україна*

Статтю присвячено дослідженню легітимності публічної влади, яка формується у просторі політичної взаємодії індивідуальної та колективної дії. Зазначено, що формування раціональної основи легітимності демократичної влади залежить від політичної взаємодії між приватними та суспільними інтересами. Доведено, що легітимність публічної влади досягається у разі забезпечення балансу між полюсами приватного та публічного.

Ключові слова: легітимність влади, демократична легітимність, приватний інтерес, індивідуалізм, харизма, публічна влада, поліс, колективна дія.

Постановка проблеми. Перед українським суспільством на сучасному етапі розвитку постає велика кількість викликів політичного, безпекового, соціально-економічного, морального та культурного характеру. Деякі з них пов'язуються із загальносвітовими процесами, що впливають на конфігурацію легітимності публічної влади та визначають її майбутні тренди: глобалізацією (появою глобального фінансового ринку), «інформаціоналізацією» (М. Кастельс) та «мондіалізацією» (Г. Девіс, Е. Глісан) багатьох сфер суспільного життя, появою «постстандартизованого» розуму. Інші виклики зумовлені історично та є похідними від проблем минулого, які так і не знайшли вирішення у сучасному політичному процесі в Україні: подолання тоталітарної спадщини та незавершеність демократичного переходу, необхідність модернізації публічного адміністрування та демонополізації економіки, формування громадянського суспільства тощо.

Однією з головних проблем у взаємодії влади та суспільства протягом усіх років незалежності залишається забезпечення легітимності публічної влади в Україні. Делегітимація влади, як заперечення її авторитету (права на владу певних індивідів чи груп) з боку суспільства, виражається у незгоді громадян із діями влади, розчаруванні у політиках та політиці у цілому, має наслідком відмову визнавати владні повноваження органів державної влади, чинити опір їх діям. Хвилі делегітимації влади у 2004 та 2013–2014 рр. створювали найбільші політичні кризи в Україні та спричиняли масові громадські протести. У ці періоди фіксується високий рівень соціальної аномії, що є вкрай небезпечним, бо загрожує поширенням деструктивної поведінки, зростанням насильства.

У центрі дослідження легітимності публічної влади мають знаходитись відносини між публічним та приватним у політиці та владі, окреслення цих сфер та аналіз їх історичної генези. Виходячи з того, що «...людська влада існує та відтворює себе виключно на основі права на владу, яким вона самообґрунтовується у своїй дійсності» [6, с. 187], С. Пролеєв наголошує на визначальній ролі «...легітимності влади як необхідної умови її ефективного функціонування» [6, с. 191].

Актуальність дослідження легітимності публічної влади зумовлена специфікою сучасного політичного процесу: своєрідним поєднанням модернізації публічного управління, демократизації пострадянського режиму, активізації громадянського суспільства (усвідомленням необхідності посилення впливу «активної громадськості», «публіки», громадської думки на владу) з необхідністю посилення обороноздатності країни та забезпечення безпеки в умовах збройного конфлікту. Відповідь на всі ці виклики потребує досить суперечливих дій: з одного боку, централізації влади та встановлення жорстких вертикальних зв'язків задля підвищення її ефективності, а з іншого – транспарентності влади, як складника демократизації, посилення ролі горизонтальних комунікацій, розвитку приватної ініціативи в економіці та політиці.

Маятник політичного вибору моделі легітимності публічної влади коливається між тоталітаризмом і анархією, колективізмом та індивідуалізмом, між тотальністю комуністичної «соціальності» (О. Зінов'єв) та анархією індивідуальної егоїстичної поведінки, яка не рахується із жодною владою, не визнає жодних авторитетів. Ці крайнощі є однаково небезпечними для майбутнього України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження публічної влади пов'язуються із визначенням сутності понять «публічне» та «влада». У роботах вітчизняних дослідників представлено аналіз «публічної політики», «публічного управління та адміністрування», «публічної влади». Ідеться про праці Е. Афоніна, С. Борисевича, Н. Нанівської, С. Наумкіної, І. Рейтеровича, С. Ситнік, С. Телешуна, В. Тертички, О. Чальцевої, ін.

У соціальних науках одне із основних завдань виступає виявлення тотожностей та відмінностей у досліджуваних об'єктах. І більшість робіт українських авторів побудована на дослідженні відмінностей у парі «державна / публічна» політика, «державна / публічна» влада. У політологічних дослідженнях недостатньо уваги приділяється дихотомії «приватне / публічне», «індивідуальне / колективне». Адже трансформації публічної влади в Україні на сучасному етапі відбуваються не лише у контексті реформування державного управління, а й одночасно із справді революційним розширенням приватної сфери. Приватна власність, індивідуальна політична дія, політична активність, приватна ініціатива відіграють значну роль у політичних процесах, економіці, становленні громадянського суспільства.

В Україні осмислення феномена публічної влади, її легітимності представлено у працях М. Тура, С. Пролєєва, М. Поповича, Л. Ситниченко, О. Білого, С. Рябова, Є. Бистрицького, О. Дем'янчука, Р. Кобця, О. Рафальського, О. Фісуна та ін. У вимірі легітимності інститутів публічної влади проблема досліджується у публікаціях О. Бандурки, В. Погорілко, В. Полохало, А. Колодій, Ф. Рудича, М. Томенка, В. Шевчука та ін.

На думку С. Пролєєва, «...концепт влади є однією з ключових основ розуміння не тільки соціальності, а й буття людини від самого початку західної метафізики й протягом усієї її двадцятип'ятисторічної історії... класична модерна думка здійснила редукацію влади до раціональної соціальності, тим самим зробивши тему влади «прихованою» і здебільшого локалізованою у схематиці соціально-політичної функціональності... в сучасному філософському дискурсі зростає як вага потестарної проблематики, так і значущість концепту влади як теоретичного пояснювального засобу» [5, с. 3–4].

Погоджуючись із цим твердженням, вкажемо на недостатню увагу дослідників до легітимності публічної влади як однієї із важливих складових частин конституювання сфер публічного та приватного, що завжди балансує між волюнтаризмом індивідуальної поведінки та тотальністю колективістського суспільства.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – дослідити легітимність публічної влади, яка формується у просторі політичної взаємодії індивідуальної та колективної дії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Концепт «публічна влада» характеризує реалізацію принципу підзвітності влади перед громадянами та контролю влади з боку громадянського суспільства («резонуючої публіки», за Ю. Габермасом [1]). Публічність влади інтерпретується як її діяльність в інтересах громадськості, політично найбільш активної та інформованої частини суспільства. Упровадження політики в інтересах громадян, соціальних груп та суспільства у цілому – це основна вимога демократії як типу політичного режиму. Демократичне урядування неможливе без легітимної публічної влади. У дослідженнях легітимності необхідно враховувати, що здійснення публічної влади передбачає не тільки вибір між визначеними раціонально альтернативами, а й необхідність синтезу різних варіантів, інтересів, сил.

Легітимність влади визначається у процесі взаємодії індивідів та соціальних груп. Коли ми дивимось на легітимність як результат або діяльності індивідів, або інтеракції спільнот у процесі забезпечення легітимності влади, то це не лише точка зору дослідника на політику, її/його наукові вподобання.

Осмислення проблеми забезпечення легітимності публічної влади можна реконструювати на різних історичних етапах. В епоху Античності концептуалізації влади у полісі, визначенню сутності та призначення держави і політики присвячено праці Платона й Аристотеля. У Римському праві проводиться чітке розрізнення між приватним та публічним: «Публічне право – це те, що стосується римської держави, приватне – відноситься до користі окремих громадян» [9].

Починаючи з епохи Просвітництва (XVII – XVIII ст.), дискусії щодо розмежування та/або діалектичної єдності публічного та приватного у праві, політиці та владі пов'язуються з переосмисленням теологічної парадигми, запереченням церковних догматів Середньовіччя. Концепцію держави, яка здатна стримувати егоїзм індивідів пропонує Т. Гоббс, теорію розподілу влади, яка ґрунтується на рівності вільних індивідів розробили Дж. Локк і Ш. Луї де Монтеск'є, теорію суспільного договору, як асоціацію рівних індивідів – Ж.Ж. Руссо. На особливу увагу заслуговують філософські візії І. Канта (свобода індивіда як основа правової держави) та Г.-Г. Гегеля (концепція громадянського суспільства, діалектика приватного та публічного).

У період становлення модерністського розуміння відносин влади та суспільства дихотомія публічного та приватного у відносинах влади досліджується у працях Дж. Мілля, К. Маркса, О. Шпенглера, Е. Дюркгейма, Ф. Тьоніса, В. Зомбарта, Г. Зіммеля, М. Вебера, К. Шміта та ін.

У другій половині XX століття проблеми легітимності публічної влади висвітлювались у творах Р. Даля, Д. Ронга, М. Кроз'є, Г. Арндт, К. Дойча, Ю. Габермаса, А. Лейпгарта, М. Олсона та ін. Представники Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Горкгаймер, Г. Маркузе та ін.) досліджували проблему впливу соціальної структури тоталітарного суспільства на індивіда, його вибір. Психологія (З. Фройд, К.Г. Юнг, Е. Фромм, ін.) зосереджувалася на виявленні взаємного впливу соціуму та індивіда, взаємозв'язку між соціальними заборонами та індивідуальними бажаннями.

Представники постмодерного напрямку соціальних та політичних досліджень (Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодріяр, Р. Рорті та ін.) наголошували на необхідності подолання бінарних опозицій (зокрема «публічне – приватне»), зазначали розмиття кордонів між публічною та приватною сферами.

Основи легітимності влади у контексті розвитку громадянського суспільства та відповіді суспільства на питання «хто має право на владу» в умовах посткомуністичної ситуації розглядаються у роботах Т. Бутирської, Є. Герасименко, В. Ковальчука, С. Кузнецова, І. Мейжис, О. Радченка, О. Старинця, О. Сушинського, О. Хіжняк, Є. Цокура, М. Шульги.

Проблематизація забезпечення легітимності публічної влади зумовлена неоднозначністю понять «приватне» та «публічне», різними інтерпретаціями у межах окремих наукових та культурних традицій. Доволі усталеним є розуміння приватної сфери як відносин між індивідами на рівні родини, друзів. Натомість, у теорії справедливості Дж. Ролза йдеться про «приватне суспільство», у якому індивіди прагнуть реалізувати свої власні, егоїстичні інтереси не шляхом взаємодії один з одним, а протиставляючи себе іншим, суспільству в цілому, загальному благу [7]. У «приватному суспільстві» практично неможливо говорити про легітимність будь-якої влади.

Дискусії між атомістами та холістами, які знайшли продовження у традиціях лібералізму та комунітаризму дозволяють виокремити різноспрямовані політичні процеси: нестримний індивідуалізм, який загрожує легітимності влади, бо спричиняє хаос, атомізацію суспільства й анархію та, з іншого боку, колективізм, який знищує суб'єктність (як пануючих так підлеглих), без якої легітимність неможлива в принципі. Легітимність публічної влади постійно балансує між анархією та тоталітаризмом. Як влучно зазначає С. Пролеєв: «Анархія знищує суспільство іншим способом, ніж тоталітаризм, але так само невідворотна» [6, с. 278].

Мистецтво владарювання полягає в поєднанні доцентрових та відцентрових тенденцій, які завжди загрожують перетворитись відносно влади на анархію або тоталітаризм. Чому? З одного боку, держава, яка спричиняє тоталітарні рухи у суспільстві, врешті-решт стає єдиним «бенефіціаром» (отримувачем вигоди), якщо їй вдається створити тотальну єдність громадян. Від цього – один крок до встановлення тоталітарної влади, адже держава отримує монополне право турбуватись про таке суспільство, говорити від імені суспільного інтересу. С. Пролеєв зазначає: «Такий приклад – це тоталітарні режими, ідеалом яких є підпорядкування всього суспільного життя здійсненню тотальної утопії, яка стає єдиною і необмежено пануючою силою. Цим знищується аристотелівський сенс суспільства як спілкування; доводячи до максимуму шанси слухняності і покори тотальній волі, тоталітарний режим знищує внутрішню суспільну динаміку і кінець-кінцем унеможливує не тільки розвиток, а й просте самовідтворення суспільства» [6, с. 277–278].

З іншого боку, якщо державі не вдається утримати приватні інтереси, які характеризуються різноспрямованістю, то цілісність суспільства руйнується. З'являється нічим не обмежений простір політичних конфліктів, боротьби між індивідами та групами на взаємне знищення поза правовим полем. У роботі «Анархія, держава і утопія» Р. Нозік указує на те, що головний чинник легітимності влади знаходиться в її обґрунтуванні у моральній площині. Він намагається довести, що держава виникне зі стану повної анархії абсолютно природним шляхом, тому аморальним є існування не будь-якої держави, а лише такої, яка прагне тотального контролю над громадянами. Р. Нозік зазначає, що «... виправданим є існування тільки мінімальної держави, функції якої обмежені вузькими межами... будь-яка держава з більш широкими повноваженнями порушує право людини на особисту свободу від примусу до тих чи інших дій, тому не має виправдання» [3].

У процесі становлення публічної влади в Україні, як комплексу горизонтальних та вертикальних відносин між громадянами та державою, що ґрунтуються на засадах демократії та транспарентності, виникає ціла низка проблем.

По-перше, у зв'язку із достатньо швидкою зміною понять у офіційному, науковому та повсякденному дискурсах виникає проблема із тлумаченням концептів «державна політика», «державне управління», «державна влада» (до яких звикли ще за радянських часів) на поняття, запозичені із тезаурусу демократичних країн: «публічна політика», «публічне управління», «публічна влада». Концепт «публічне управління» вже увійшов до наукового дискурсу і застосовується у переліку галузей знань і спеціальностей, до якого вводиться галузь знань «управління й адміністрування» та спеціальність під назвою «публічне управління й адміністрування» [4]. Зазначимо, що така «заміна» потребує подальшої інформаційної роз'яснювальної кампанії, спрямованої на широкі верстви населення.

По-друге, у пострадянських суспільствах досі є невизначеною межа між приватним та публічним, навіть у повсякденному житті, так само, як в економіці, політиці та управлінні, де якщо і відбувається приватизація (розподіл та перерозподіл) влади та власності радянських часів, то не в інтересах усього суспільства, а на користь вузьких олігархічних груп.

По-третє, слід вказати й на відсутність публічного простору, де б відбувалась постійна комунікація між владою та громадянами. На додачу до централізованого апарату бюрократичного управління, який було сформовано за радянських часів, з'явилися вертикально-інтегровані олігархічні структури, які працюють не на суспільний, публічний інтерес, а відстоюють егоїстичний інтерес власника. Прикладом є ситуація з мас-медіа, які у демократичному суспільстві виконують функцію формування та підтримки простору публічного діалогу, натомість український інформаційний простір фактично поділено між «державними (комунальними)» та «олігархічними» мас медіа [2].

Справжній прорив у дослідженнях межі «публічного» та «приватного» пов'язується із роботами Г. Арендт та Ю. Габермаса. Сучасне розуміння феномену «публічної влади» (public authority) спирається на концепцію «публічної людини» (public man). Її джерела, як уважала Г. Арендт, сягають античних полісів і розвиваються у політичних відносинах, заснованих на громадянстві. І хоча поява публічної сфери відноситься до епохи ранньомодерних суспільств, та окремі її елементи (уявлення про суспільство як цілісність, розуміння громадянства як приналежності політичної спільноти, публічний діалог, колективна легітимність влади тощо) бачимо вже у деяких античних полісах. На думку І. Сурікова, «для політичного життя еллінського світу часів архаїки характерні два виключно важливі процеси. Один можна назвати народженням особистості, а інший – народженням грецького полісу» [8, с. 63].

Перший процес пов'язується з розвитком громадянина (політичної особистості), який прагне проявити себе буквально в усіх сферах, довести свою перевагу на усіх рівнях життєдіяльності полісу. Проте одночасно у межах полісної політичної культури набуває поширення ідея щодо полісу як спільноти. Зокрема в Афіньському полісі «...окремі громадянин живе та користується усіма благами свободи та культури остільки, оскільки існує його поліс та оскільки він є громадянином цього полісу... людина вважається повноцінною лише тоді, коли вона входить у полісний колектив; поза ним вона стає ізгоем, що веде безрадільне існування, яка позбавлена найважливіших прав – політичних» [8, с. 28].

Починаючи з часів полісної демократії, формуються уявлення щодо загальносуспільного призначення (покликання) політики як сфери реалізації та захисту інтересів суспільства, вирішення завдань, пов'язаних із спільним буттям громадян. Незважаючи на те, що влада у полісі реалізується на відстані «протягнутої руки», тобто фактично є міжіндивідуальною взаємодією, в епоху античності з'являється простір реалізації публічної влади, у якій влада постає як політичний феномен. Це зумовлено тим, що громадяни опосередковують свою взаємодію публічним простором, сприймають суспільство не як просту

сукупність індивідів, а як політичну спільноту – постійного Іншого. С. Пролеєв зазначає: «... суспільство виникає не тоді, коли людей багато, а коли з'являється спільність як окремий суб'єкт і визначний учасник (чинник) усіх відносин. Суспільство є там і тоді, де і коли люди не залишаються у своїй безпосередній ідентичності й опосередковують свої дії... інстанцією спільноти» [6, с. 185].

Влада завжди говорить від імені інтересів цілого (держава, нація, клас, спільнота), а індивід намагається захистити свою приватну сферу. У процесі легітимізації публічної влади відбувається (явно чи латентно) боротьба за встановлення кордонів між спільним благом та приватним інтересом. Публічна влада спирається на колективізм, вона апелює до тотальностей. Натомість, парадокс публічної влади полягає у тому, що її легітимність визначається ставленням окремих індивідів, які оцінюють владу, виходячи зі своїх приватних інтересів.

Варто погодитись із тим, що «...примат суспільного цілого робить простір людських відносин публічним продуктом не просто живої колективності, а наслідком співіснування кожного не тільки з другою, третьою і так далі особами, а з постійним Іншим у вигляді суспільства... Цим і утворюється соціальна реальність. У ній відмінність публічного та приватного з'являється як вторинний продукт: публічне як дійсність, цілковито підпорядкована соціальним регламентаціям і суспільним встановленням; приватне – як регіон життя, залишений на власний розсуд особи...» [6, с. 186].

Уже у афінському полісі виникає публічний простір, який відокремлюється від приватних справ кожного окремого індивіда, проте очевидно домінує над ним. Протягом певних історичних етапів переважає колективна легітимність публічної влади. Намагання час від часу встановити тиранію (як режим індивідуального панування лідера, що спирається на харизматичний тип легітимності) є свідченням боротьби між індивідуалізмом та колективізмом.

З одного боку, коли індивідуалізм виходить за певні межі, він починає загрожувати стабільності суспільства, ставленням під сумнів цілісність політичної та соціокультурної системи. Як наслідок нестримного індивідуалізму у політиці з'являється феномен харизматичного панування, до влади приходять тирані.

З іншого боку, як реакція на «нестримний індивідуалізм», у суспільстві поступово формується колективна влада. Спочатку це аристократичне правління, а згодом установлюється демократичний устрій. На прикладі полісу це можна проілюструвати так: «...аристократів, котрі відтіснили басилеїв та тиранів відтіснив демос – вся маса громадян» [8, с. 23]. Щодо розуміння поняття «народ» (demos), то «...саме громадяни у своїй сукупності становили народ – сукупність громадян, осіб, які користуються невід'ємними громадянськими, зокрема політичними правами» [8, с. 23].

Цей процес відповідає розумінню легітимності публічної влади як взаємодії колективних сил, великих соціальних груп, через яку твориться та відтворюється цілісність суспільства.

У свою чергу, демократизація призводить до участі в реалізації публічної політики та публічної влади широкого кола індивідів. Громадянин бере участь у формуванні та реалізації влади, бо іншим способом не може забезпечити своє існування та розвиток. У сучасних демократичних державах громадяни беруть активну участь у публічній владі для реалізації своїх різноманітних інтересів. Легітимність публічної влади забезпечується тільки за умов досягнення рівноваги між колективізмом та індивідуалізмом.

Динамічна рівновага між загальним інтересом суспільства, як цілого та приватним інтересом кожного індивіда, між єдністю суспільного цілого та вільним різноманіттям індивідів із їх інтересами є запорукою легітимності публічної влади. Особистість

в ідеалі проявляє себе у нерозривному зв'язку з колективом і не протиставляє себе спільному інтересу.

Протягом усього історичного процесу не знижується рівень протистояння індивідуалістичної та колективістської тенденції суспільного розвитку. Час від часу воно сягає вищого напруження. Наприклад, у XX столітті у Європі з'явилися дві тоталітарні потуги: Радянський Союз та нацистська Німеччина. Натомість індивідуалізм сягнув свого розквіту в період після Другої Світової війни у демократичних країнах.

На сучасному етапі широкі можливості участі громадян у політиці сприяють легітимності публічної влади легітимною, перетворюють громадян з об'єкта політичного впливу на суб'єктів. При цьому прийняті громадянами рішення є обов'язковими для виконання органами публічної влади.

Висновки. Таким чином, забезпечення легітимності публічної влади є вкрай важливим і важким завданням для суспільств, які пережили тоталітарний період та знаходяться у ситуації внутрішньополітичного та зовнішньополітичного (цивілізаційного) вибору.

З одного боку, усе ще відчутними є тоталітарні та авторитарні тенденції, які час від часу проявляються у діях влади (патрімоніалізм, намагання обмежити права і свободи, сконцентрувати владу, економічні ресурси) та громадян (патерналізм, спорадичність політичної участі та активності, недостатньо високий рівень політичної культури та відповідальності громадян тощо).

З іншого боку, атомізація суспільства, тяжіння до егоїстичної поведінки («моя хата з краю»), переслідування власного приватного інтересу за рахунок спільної справи.

Говорити про те, що влада легітимна можна лише тоді, коли вдається забезпечити баланс та хитку рівновагу між індивідуалізмом та колективізмом. Легітимна влада (тобто політично «успішне» панування) завжди знаходиться у процесі пошуку оптимального балансу між гомогенізацією суспільства (що політично виражається у тоталітарному режимі) та крайнім ступенем гетерогенності (що виражається у конфлікті індивідів).

Легітимність влади не може бути забезпечена тоді, коли влада сама знищує самоврядування, приватну ініціативу, руйнує механізми самоорганізації індивідів, груп та спільнот. Так само критичною для легітимності влади є інша крайність – несприйняття влади як центру прийняття загальносуспільних рішень, недовіри до неї з боку громадян. Це має наслідком необмежене правилами суперництво, конфлікт «усіх проти всіх». Публічна влада опікується суспільством, покликана реалізовувати суспільний інтерес. Водночас вона має справу з різноманітним приватним інтересом та взаємодією (часто конфліктною) індивідів. Легітимність публічної влади досягається лише у разі забезпечення балансу між полюсами приватного та публічного.

Список використаної літератури

1. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / перекл. з нім. А. Онишко. Львів, 2000. 318 с.
2. Кузьо Т. Чи в Україні справді вільні ЗМІ? Ні, бо її телебачення контролюють маріонетки олігархів. Дитектор медіа. 26 жовтня 2016. URL: <https://detector.media/blogs/article/120030/2016-10-26-chi-v-ukraini-spravdi-vilni-zmi-ni-bo-ii-telebachennya-kontrolyuyut-marionetki-oligarkhiv/>
3. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / пер. с англ. Б. Пинскера под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева. Москва: ИРИСЭН, 2008. 424 с. URL: skepdic.ru/wp-content/uploads/2013/05/4263Nozik.anarchy_state_utopia.pdf

4. Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 / Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/266-2015-p>
5. Пролєєв С. Феномен влади: сутність, генезис, типи легітимації (соціально-філософський аналіз): атореферат д-ра філос. наук: 09.00.03 / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ, 2006.
6. Пролєєв С.В. Метафізика влади : монографія. Київ: Наук. думка, 2005. 324 с.
7. Ролз Д. Теория справедливости. Новосибирск: Наука, 1995. 470 с. URL: https://baumands.files.wordpress.com/2011/02/24_rawls_theory_of_justice.pdf
8. Суриков И. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин / Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 256 с.
9. Шевчук Д. Публічне і приватне в горизонті соціального буття людини. Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія. 2011. № 2. С. 76–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnau_f_2011_2_19

LEGITIMACY OF THE PUBLIC AUTHORITIES: BETWEEN PRIVATE AND COLLECTIV INTERESTS

Liliya Yakovleva

*Odessa Regional Institute for Public Administration of the National Academy for Public Administration
under the President of Ukraine,
Department of Regional Policy and Public Administration
Genuezka str., 22, Odesa, 65009, Ukraine*

The article is devoted to the research of the legitimacy of public authority, which is formed in the field of the political interaction of individual and collective action. It is noted that the formation of a rational basis for the legitimacy of democratic power depends on the political interaction between private and public interests. It is proved that the legitimacy of public authority is achieved in the case of the enforcement of the balance between the private and public poles.

Key words: legitimacy of power, democratic legitimacy, private interest, individualism, charisma, public authority, policy, collective action.

РЕЦЕНЗІЇ

ЛІВІ ПАРТІЇ: НАПРЯМИ ЕВОЛЮЦІЇ ТА ЛОГІКА ВИВЧЕННЯ (РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Г. В. ШИПУНОВА «ІДЕЙНО-ІНСТИТУЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ЛІВИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ»)¹

Анатолій Романюк

*доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політології*

Львівського національного університету імені Івана Франка

Друга половина ХХ століття минула під знаком безпрецедентно стрімких і фундаментальних змін у розвитку сучасних суспільств. Трансформації зазнали абсолютно всі сфери суспільного буття, у тому числі й політична. Однією з основних змін тут стала трансформація сутності самої демократії, а отже, і ролі політичних партій як головних інституційних посередників у представленні інтересів громадян на політичній арені, зокрема й у взаємовідносинах із державою. Зрозуміло, що усе це вимагало ґрунтовного наукового осмислення. Відтак, представники політичної науки зосередились на вивченні зміни ролі партій у сучасних демократіях крізь призму трансформації усієї системи взаємовідносин між партіями та громадянським суспільством, між партіями та державою. Одним із магістральних напрямів такого роду досліджень є аналіз ідеологічної та організаційної модернізації традиційних політичних партій, а також визначення ідеологічної та організаційної специфіки нових партій (або партій «нової політики»). Важливим аспектом тут стало визначення і вивчення особливостей ідеологічної та організаційної еволюції лівих партій (традиційних і «нових лівих») у контексті краху того глобального лівого проекту, який протягом багатьох десятиріч представляв і прагнув втілити у життя СРСР.

На цьому тлі цілком очевидно, що монографія Геннадія Володимировича Шипунова, яка присвячена аналізу ідейно-інституційного розвитку лівих політичних партій, є актуальним і важливим дослідженням. Спираючись на широку методологічну базу, автор розробив дослідницьку стратегію з вивчення ідеологічної та організаційної трансформації політичних партій, яку він застосував в контексті осмислення особливостей ідейно-інституційного розвитку лівих партій. Евристична цінність запропонованого Г.В. Шипуновим підходу значною мірою зумовлена тим, що він дає можливість врахувати специфіку ідеологічної та організаційної еволюції лівих партій з огляду на особливості перехідних процесів пострадянських держав, зокрема й України.

Структура монографії повністю відповідає логіці дослідження, є стрункою та продуманою. Її розділи та підрозділи дають змогу скласти цілісне уявлення, по-перше, про актуальний стан наукового опрацювання проблеми ідейно-інституційної еволюції лівих політичних партій.

По-друге, про методологічні засади аналізу ідейно-інституційного розвитку лівих партій. Зокрема, автор визначив методологічний інструментарій для ефективного з наукової точки зору дослідження ідеологій політичних партій та їхньої організаційної еволюції.

¹ Шипунов Г.В. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження: монографія. Львів: Простір-М, 2018.

По-третє, про вихідні етапи ідеологічного та інституційного становлення лівих партій. У цьому контексті Г.В. Шипунов дослідив специфіку формування базових ідеологічних принципів та партійної інституалізації лівих політичних сил у другій половині XIX століття, встановивши особливості виникнення соціалістичних і соціал-демократичних партій. Також у контексті аналізу радикалізації соціалістичного руху в Російській імперії він визначив і проаналізував основні віхи ідейно-інституційного становлення комуністичної партії у період між 1895 та 1923 роками. Крім цього, автор дослідив особливості анархо-синдикалізму як основної ідеологічної та організаційної альтернативи розвитку лівого руху у форматі політичних партій.

По-четверте, про специфіку ідейно-інституційного розвитку комуністичних партій спочатку в умовах консолідації тоталітарного режиму в СРСР, а згодом – на тлі його лібералізації та демократизації. Зокрема, автор визначив особливості розвитку міжнародного комуністичного руху за тотальної ідеологічної та організаційної гегемонії радянської компартії, а також встановив і проаналізував характерні риси західноєвропейського шляху до комунізму відповідно до концепції єврокомунізму.

По-п'яте, про траєкторії ідеологічного та інституційного розвитку соціал-демократичних партій у XX-XXI столітті. Зокрема, в контексті дослідження концепцій демократичного та ліберального соціалізму Г.В. Шипунов визначив особливості організаційного переходу згаданих партій від класового типу до моделі «всеохоплюючої» партії (партії «усього народу»). Також він дослідив специфіку пошуків соціал-демократичними партіями нової ідеологічної ідентичності та стратегій організаційного реформування на тлі: а) глобальної економічної кризи 1970-80 років і трансформації соціальної структури провідних індустріальних держав Заходу; б) розпаду СРСР та глобальної кризи соціалістичного руху; в) кризи концепції «третього шляху» як моделі ідейно-інституційної модернізації соціал-демократичних партій та ренесансу соціалістичних ідей як безпосереднього наслідку Великої рецесії.

Окремо зауважимо, що вельми важливим як з науково-теоретичної, так і з політико-практичної точки зору є здійснений автором рецензованої монографії комплексний аналіз специфіки сучасної концептуалізації «ліво-правого» партійно-ідеологічного розмежування, за результатами якого він створив каталоги індикаторів лівих, правих і центристських (лівоцентристських / правоцентристських) партій, що можуть бути ефективно використанні у конкретно-емпіричних дослідженнях для встановлення ідеологічної приналежності тих чи інших політичних сил.

До беззаперечних переваг монографії треба віднести те, що вона дає можливість досягнути весь плюралізм і логіку варіантів ідеологічного та організаційного розвитку лівого політичного руху на всіх історичних етапах його еволюції, зокрема особливості становлення та подальшої трансформації комуністичних, соціалістичних і соціал-демократичних партій, а також специфіку анархо-синдикалізму, західного марксизму та руху «нових лівих».

Усе це дає нам підстави констатувати, що монографія Г.В. Шипунова «Ідейно-інституційний розвиток політичних партій: принципи дослідження» – цікаве, самостійне та завершене дослідження, основні положення якого є логічно обґрунтованими та характеризуються науковою новизною.

**МАТЕРІАЛИ П'ЯТИХ МІЖВУЗІВСЬКИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ЧИТАНЬ,
ПРИСВЯЧЕНІ 100-РІЧЧЮ ВИХОДУ ПЕРШОГО ТОМУ
ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА «СУТІНКИ ЄВРОПИ»**

**(організатор – кафедра теорії та історії політичної науки філософського факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка)**

ПОДОЛАННЯ КЛАСИЧНОЇ КУЛЬТУРИ МИСЛЕННЯ У О. ШПЕНГЛЕРА

Денисенко В. М.

*доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Нова культурна філософія, що сформувалася у праці «Сутінки Європи» О. Шпенглера, відгукнулася на апокаліптичну злобу дня, на тривожні сигнали часу і послужила метафізичною відповіддю на те, що відбувається в історії «тут і тепер». Європа для О. Шпенглера перестала існувати як єдине ціле. У цій війні не було переможців, переможеною була вона – Європа. Удари йшли двома лініями: горизонтальний (битва націй) і вертикальний (соціальні революції). «Переоцінка вартостей, яку геніально передбачив Ніцше, стала dokonаним фактом. «Біла революція» неминуче потягне за собою «кольорову революцію», і нове викрадення Європи азійськими та іншими темними ордами цього разу буде вже остаточним», – пророкував мислитель.

Праця дала поживу допитливому розумові і стимулювала творчу уяву. Філософія культури О. Шпенглера. У стилі художньої міфотворчості, апелювала не стільки до розуму, скільки до емоцій, вивівши філософські роздуми з ментальної сфери. О. Шпенглера, фактично відштовхнувшись від Г. Гегеля, пише: «Сутінки Європи» не стільки засіб мобілізації духу європейської культури, скільки симптом його загибелі».

Головною претензією О. Шпенглера було подолання класичної культури мислення, що склалася у Європі у продовж XVII-XIX століть, яка передбачала модель філософського підходу до світу, в підставі якої містилось певне розуміння предмета, смислу і завдань філософії.

Класична філософія приймає як непохибну істину ідею безособового порядку, безконечного причинного ланцюга, який пронизує все буття – трансцендентальне стосовно людини, але відкрите для раціонального осягнення. Згідно з цією ідеєю історія філософії розглядається як безкінечний ланцюг заснованих одна на іншій концепцій, які в тенденції ведуть до істинного розуміння, а історико-філософський процес – як певна цілісність. Це давало змогу критично переосмислювати попередні філософські концепції, розглядаючи сучасну філософію як етап загального процесу розвитку філософії. Цю думку найчіткіше висловив Г. Гегель, який писав: «Історія філософії свідчить <...> що філософські вчення, які здаються відмінними, являють собою лише одну філософію на різних ступенях її розвитку». О. Шпенглер пориває з цією традицією класичної філософії. За своїм змістом і методологічними засадами філософія О. Шпенглера є неklasичною. Саме тому в історії філософії О. Шпенглер зосереджує свою увагу на виокремленні і локалізації філософських проблем, на пошуках не стільки наступності, скільки перервності і розривів. Міркування

О. Шпенглера про те, що як філософія, так і наукові теорії є специфічними для кожної культури і не мають точки дотику з відповідними поглядами, які були розвинуті в межах інших культур, актуалізуються наприкінці XX століття у зв'язку з працями Т. Куна, П. Фойєрабенда, С. Тулміна, М. Фуко. Історико-філософські погляди Шпенглера перекликаються з М. Фуко, який зазначає: «Тепер проблема – не традиція і слід, а розріз і границя. Це не проблема самоувіковічення підстави, а проблема перетворень, які самі є і підставою, і оновленням підстав». Аналіз проблеми морфології історії філософії у Шпенглера дає змогу не тільки критично проаналізувати методологічні засади історико-філософської концепції одного з видатних мислителів XX століття, але й виявити ті ідеалізації і припущення, які некритично приймаються в класичних концепціях історії філософії.

Найяскравіше класичну концепцію історії філософії обґрунтував та розвинув Г. Гегель. До Гегеля на історію філософії дивились як на «перелік випадкових думок». Відношення наступних філософських систем до попередніх було переважно заперечувальним. Кожна нова філософська система проголошувала, що попередні ні для чого не придатні і що тільки тепер знайдено істинне вчення. Ця точка зору була характерною для філософії Нового часу. «Ми вважаємо,— писав Ф. Бекон,— скільки є прийнятих або винайдених філософських систем, стільки поставлено і зіграно комедій, які зображують вигадані і штучні світи».

Таку саму позицію поділяє Р. Декарт. Зокрема, він пише: «Немає причин шукати інших початків, окрім тих, які виклав я, для того, щоб досягнути вищих знань, які приступні для розуму людини <...> малоімовірно вирішення тих самих питань по початкам, які відмінні від моїх».

Гегель вперше застосовує принцип історизму стосовно історії філософії. Відношення між філософією та історією філософії Гегель розглядає як необхідний зв'язок ступенів розвитку. Новітня філософія є результатом усього попереднього розвитку і з необхідністю впливає з нього. «Більш розвинута філософія новітнього часу, за своєю сутністю, є результатом попереднього філософського розвитку, результатом попереднього розвитку мислячого духу... вона була викликана тими попередніми точками зору і не виросла з ґрунту ізолювано, сама собою».

Гегель вважає, що як філософія, так і історія філософії – це системи, які розвиваються. Структури цих систем загалом збігаються. «Згідно з цією ідеєю, – пише Гегель, – я стверджую, що послідовність систем філософії в історії філософії така ж сама, що і послідовність у виведенні логічних визначень ідеї. Я стверджую, якщо ми вивільнемо основні поняття, які виступали в історії філософських систем, від усього того, що належить до їх зовнішньої форми, до їх застосування щодо часткових випадків і тощо, якщо візьмемо їх у чистому вигляді, то ми отримаємо різні ступені визначення самої ідеї в її логічному понятті. Якщо, навпаки, ми візьмемо логічний рух сам собою, ми знайдемо в ньому поступальний рух історичних явищ в їх головних моментах; потрібно тільки, певна річ, уміти розкрити ці чисті поняття в змісті історичної форми. Можна було б думати, що порядок філософії в ступенях ідеї є відмінним від того порядку, в якому ці поняття виникають в часі. Однак загалом цей порядок однаковий».

Внесок Г. Гегеля в саморефлексію історичної свідомості пов'язаний із законом збігу онтогенезу і філогенезу духовного розвитку. Цей закон Г. Гегель формулює в «Передмові» до «Феноменології духу». Духовний розвиток індивіда (освіта) у скороченому вигляді відтворює основні стадії духовного розвитку суспільства. «Окремий індивід має і за змістом пройти основні стадії утворення всезагального духу, але як форми вже залишені духом, етапи шляху, вже розробленого і вирівняного». Набуття освіти індивідами виявляється

також як процес, в якому «субстанція» надає собі свою самосвідомість, породжує своє «становлення». У зв'язку з цим «закон збігу філо- і онтогенезу» є одночасно і законом розвитку суспільної свідомості, в якому розкривається необхідний зв'язок суспільної свідомості загалом і окремих її форм зі своєю історією. Форми духовної культури минулого не зникають безслідно, а продовжують своє життя.

В історії філософії Г. Гегель вирізняє зовнішнє і внутрішнє, явище і сутність. «Зовнішня історія» філософії (це історія, як вона відбувається в історичному часі і просторі, як вона виступає на поверхні послідовності історико-філософського процесу. «Зовнішня історія» відображає низку «різних ступенів і моментів розвитку в часі у вигляді події у конкретному місці, серед певного народу, за визначених політичних обставин і в конкретному зв'язку з ними, в даній визначеній емпіричній формі».

У зовнішності панує випадковість, хаотичний рух. Але там, де на поверхні історико-філософського процесу панує випадок, в середині панує історична необхідність («внутрішня» історія філософії). Історична необхідність одвічно тотожна логіці і не відрізняється від неї. Г. Гегель як раціоналіст ототожнює реальне з логічним, історично необхідне з логічно необхідним. Історична необхідність у Г. Гегеля стає позачасовою і позапросторовою. Оскільки «зовнішня» і «внутрішня» історія філософії – це не дві відмінні і паралельні одна щодо іншої історії філософії, а різні аспекти одного і того самого історичного процесу, то історія філософії відбувається лише у сфері зовнішності, внутрішнім для неї виступає сама філософія, яка зумовлює і наперед визначає перебіг історичного розвитку. У цьому виявляється телеологічний апіоризм гегелівської історії філософії, відбувається абсолютизація ретроспекції, інтерпретація філософських учень не в історичному, соціокультурному контексті, на ґрунті якого вони виростають і при врахуванні якого тільки і відкривається їх специфічність, історична своєрідність, а їх аналіз з точки зору філософії початку XIX століття.

Г. Гегель відкрив суттєвий зв'язок між історією філософії та теорією філософії. Однак цей зв'язок у його тлумаченні набув однобічного характеру, що виявилось, по-перше, в абсолютизації моменту тотожності, внаслідок чого була втрачена відмінність між філософією і історією філософії; по-друге, в телеологічному розумінні цього зв'язку; по-третє, у розумінні цього відношення, як відношення абсолютного зняття минулого теперішнім.

О. Шпенглер розглядає філософію як феномен, що жорстко детермінований певною культурою. Аналіз тих чи інших філософських систем насамперед пов'язаний з аналізом тієї культури, продуктом якої вони є. Для О. Шпенглера культура – це «організм». Звідси випливають висновки, які безпосередньо стосуються розуміння культури. Її розглядають як таку, що володіє жорсткою єдністю і відокремленою від інших подібних до неї організмів. Наслідком розуміння культури як організму, відокремленого від інших організмів, стає заперечення існування загальнолюдської культури. Отже, заперечується ідея наскрізного поступального прогресу. Органічно-логічним наслідком, завершенням і кінцем культури є цивілізація.

Культуру і цивілізацію О. Шпенглер розглядає як певну періодизацію, як вираз чіткої і необхідної органічної послідовності. «Цивілізація є неминучою долею культури». Вмираючи, культура породжує цивілізацію. Перехід від культури до цивілізації – це перехід від творчості до безплідності.

МОРФОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ О. ШПЕНГЛЕРА

Терещенко В. П.

*асистент кафедри історії філософії
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Головна ідея Шпенглера – історія як зміна окремих замкнених культур, яка виключає єдиний історичний прогрес. Шпенглер робить підміну поняття поступальний розвиток ідеєю круговороту, поняття закономірності – ідеєю долі. Культура є зовнішнім виявленням внутрішнього ладу душі даного народу і виражається в єдності стилю його життя і зовнішніх виявів. У підставі кожної культури лежить власна душа. Кожна культура живе властивим тільки для неї особливим життям. Вона створює свої політичні, наукові, культурні цінності. Вона нічого не може взяти з інших культур. Не існує ніякої історичної спадкоємності, ніякого впливу або запозичення. Кожна культура створила для себе «власну групу картин <...> істинних тільки для неї однієї і існуючих якраз стільки, скільки відведено самій цій культурі в реалізації її внутрішніх можливостей, коли культура добігає свого кінця, а з нею згасає творчий елемент, зображувальна сила і символіка, то залишаються тільки «порожні» формули, скелети мертвих систем». Культури – не гомогенні. Всі феномени культури, такі як архітектура, музика, наука, філософія, є сукупністю чуттєво-посталого виразу прасимволу, на якому ґрунтується кожна культура. Кожна культура є результатом реалізації одного прасимволу, який не може бути перенесеним в якусь іншу культуру. «Все вирішує вибір прасимволів у той момент, коли душа пробуджується у своєму ландшафті до самосвідомості». Сутність тієї чи іншої культури можна виявити через пізнання першофеномена, який визначає собою всю феноменологічну багатоманітність цієї культури. Способом існування культури, за Шпенглером, є доля. Він вважає, що «кожна культура володіє своєю ідеєю долі».

Філософія як момент культури живе в історичному світі, вона є історична, а отже, як і все історичне, минула. О. Шпенглер заперечує можливість одного предмета для філософій різних культур. Якщо предмет філософії історично змінюється, це зовсім не свідчить про те, що зміна її предмета спричиняє виникнення принципово нової філософії як такої. Якщо у певний історичний період не можна дати остаточні відповіді на питання, які ставить перед собою філософія, це свідчить про діалектику відносної і абсолютної істини в процесі розвитку філософії, а не про те, що філософія має сенс тільки тоді, коли вона спроможна давати остаточні істини.

Всі форми пізнання і осмислення світу, всю духовну культуру людства О. Шпенглер у кінцевому підсумку зводить до навіювань колективної душі. Жодного об'єктивного змісту культури не існує. Кожна культура має тільки власні форми, гетерогенні щодо інших культур. Якщо зміст культури повністю визначається навіюваннями колективної душі, то культура не має ніякого позасоціологічного змісту. Зміст усіх форм культури є соціально детермінованим. Шпенглер не наважується зробити цей висновок, але він прямо впливає з його концепції.

Шпенглер наполягає на тому, що кожна індивідуальна культура ставить перед філософією запитання, на які вона потребує відповіді. Запитання-відповідь можна розглядати тільки суцільно, немає запитань наскрізних для історії філософії, а відповідно, немає відповідей, які задовольняли б усі культури. «Кожна філософія є виразом свого і тільки свого часу, немає двох таких епох, які б мали однакові філософські інтенції». В історії філософії інтерес дослідника має акцентуватися не на пошуках вічних і минулих філософських

вчень, а на тому, щоб виявити життєвість тієї чи іншої філософської системи в певний історичний проміжок часу. О. Шпенглер постійно повторює одну й ту саму думку про те, що в межах певної культури аналізувати необхідно не зміст філософії, а її «внутрішню необхідність, її плідність та її символічне значення».

Обґрунтовуючи власні методологічні принципи, О. Шпенглер остаточно приймає думку, що оскільки він живе в період цивілізації, завершення і занепаду Заходу, то філософія як така, вже вичерпала себе. «Систематична філософія була завершена наприкінці XIX століття. Кант надав її крайнім можливостям значну і для західноєвропейського духу загалом завершену форму. За нею, як у Платона і Арістотеля, йде специфічно міська, не спекулятивна, а практична, іррелігійна, етично-соціальна філософія». Етична філософія завершується в XIX столітті. Тому залишається тільки «третя, у межах західного духовного світу відповідна до античного скептицизму, можливість, яка характеризується невідомим до цього часу методом порівняльної історичної морфології». «Саме морфологія як метод, – вважає Шпенглер, – залишилась єдиною можливою темою філософії». У минулому зовнішня дійсність була продуктом пізнання і приводом для етичних оцінок, для майбутнього – вона є символом. Морфологія є не що інше, як універсальна символіка. Саме тому філософ має залишити всі свої претензії на володіння всезагальними і абсолютними істинами. Свою філософію Шпенглер розглядає як вираз і відображення «лише західної душі <...> і водночас лише в її теперішній цивілізаційній стадії, чим і визначається її світоглядний зміст, її практичні наслідки і сфера її значущості». Цій стадії в античності відповідає скептична філософія доби еллінізму. «Скептична філософія доби еллінізму виступає як заперечення філософії – її вважають безцільною. На противагу цьому, ми приймаємо історію філософії як останню серйозну тему філософії».

Наукове пізнання для Шпенглера не є пізнанням або відображенням зовнішнього світу. Воно є тільки самовиявленням, самовиразом і проекцією назовні внутрішнього світу, душі людини. Для Шпенглера світ ототожнюється зі змістом знання про нього. Тому питання про об'єктивність світу, так само як і про об'єктивність знання, у межах шпенглерівської філософії немає під собою ніякого сенсу. Світ стає тотожним зі знанням. Для Шпенглера немає історії розвитку пізнання, поглиблення нашого знання, наближення його до об'єктивної реальності – для нього існує лише заміна одних уявлень іншими, які виражають не об'єктивну істину, а суб'єктивне почування і переживання. Згідно з поглядами Шпенглера пізнання, всі форми духовної культури – є релятивними, вони належать тільки до певної культури, мають значення тільки для неї. Це стосується як науки, так і філософських, моральних, релігійних або будь-яких інших уявлень.

ПОЛІТИЧНА СУБ'ЄКТИВАЦІЯ ІСТОРІЇ ЧЕРЕЗ ТРІАДУ «ПАМ'ЯТЬ-ДОСВІД-ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Гарбадин А. С.

*кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Помислити історію політично зазвичай видається практично неможливою забавою. І на це є безліч причин. Із найбільш очевидних хоча б те, що історія як добору фактів, що логічно були б пов'язані між собою, просто не існує. Історія – це завжди мистецтво нарративу, оповіді, інтерпретації. Відповідно, для того, аби історія стала політичною, для того, аби її можна було вмістити у підручники чи просто спробувати вивчити чи переповісти комусь іншому, насамперед собі, усі ми піддаємо її репарації, зазвичай через пам'ять (чи пригадування), досвід (можливості чогось вчити чи вчитися) та відповідальність (за «я» чи за «ми»). Варто детальніше зупинитися на цих процесах.

По-перше, історія як пам'ять не може бути об'єктивно суб'єктивована. Простіше кажучи, історію неможливо запам'ятати як певний ритм чи пульс, певну ясну та зрозумілу реальність, особливо якщо ми хочемо пам'ятати політичне. У соціальній психології такий феномен активно пояснюється через ефект чи помилку хіндсайту, обґрунтовану Барухом Фішхофом. Суть тезису в тому, що «після того, як подія вже відбулася, ми думаємо, що завжди знали, що це скоріше всього відбудеться або навіть точно відбудеться. Після того, як нікому не відомий сенатор американського походження Барак Обама обійшов на виборах у президенті Хілларі Клінтон – найсильнішого кандидата від демократичної партії, – багато хто вирішив, що передбачив це. Але вони не передбачили – вони просто пам'ятали «неправильно» [2]. Пам'ятати відповідно до того, що ми є тепер, наша спільна риса. Окрім того, людям властиво пам'ятати «неправильно» і в силу суб'єктивних причин. Тому не дивно, що часто люди можуть відчувати ностальгію стосовно минулого, що відбувалося у авторитарних реаліях, чи ностальгувати стосовно безоплатної медицини, прекрасної поліції, високих зарплат та пенсій, забуваючи, що нічого такого реальність не передбачала. Люди просто пам'ятають «неправильно», тобто корегують історію відповідно до власних цінностей та ідеалів, часто конструйованих за принципом банальної ненависті до того, чим вони є. В цьому сенсі історія і політизується, стає предметом виборчого та інформаційного нарративу. Саме тому історична пам'ять – це також і про «зараз», навіть більше, ніж про історію як таку.

По-друге, історія як досвід. Чи може власне історія нас чогось навчити? Чи вона циклічна? Чи це лише сумбур із циклів типових, повторюваних уроків та помилок? Аналізуючи проблему досвіду як економічної категорії, Р. Талер зазначає, що досвід як наука, як урок ніби пропонує нам схему, змальовану у фільмі «День бабака», де головний персонаж проживає повторення одного і того ж дня свого життя велику кількість разів. Відповідно, зрозумівши, що день повторює себе, головний персонаж зміг почати вчитися на власних помилках. Чи не основним тут є фактор контролю над ситуацією, яким ніхто з нас в реальному житті володіти не може. Психологи вважають, що «для того, щоб навчитися чому-небудь на власному досвіді, потрібні дві умови: часта практика і негайний результат. Якщо ці умови дотримуються (наприклад, коли ми навчаємося керувати автомобілем або їздити на велосипеді), то ми навчаємось, роблячи помилки в процесі навчання. До того ж з багатьма проблемними ситуаціями в нашому житті все відбувається не так, і тут виникає

цікавий висновок. Можливість отримання досвіду та наявність стимулів є, певною мірою, суперечливими контраргументами» [2].

По суті досвід себе інтерпретує через помилки, можливість їх розуміння і, відповідно, їх подальшого не повторення. Відповідно, якщо ми розглянемо історію у більш широкому плані, як історію держав, цивілізацій, націй, тобто у будь-якому із її можливих політичних варіантів, ми побачимо, що дотримання таких умов просто неможливе. Відповідно, історичний досвід не може таким іменуватися у буквальному значенні, якщо його мислити політичними категоріями. Політично історичний досвід не може чогось навчити. Тому ми і приречені повторювати схожі помилки. Тому жоден досвід війни чи терору не є вичерпним – реплікація деструктивних практик завжди була притаманна людській природі.

Що ж тоді варто вкладати у історичну відповідальність, якщо завжди існуватиме потенційний ризик пам'ятати неправильно і неправильно нотувати уроки історії? Однозначної відповіді тут бути не може. Запропонуємо лише одну інтерпретацію, через поняття «анабазису». Суть останнього, зокрема у контексті поетичного осмислення ХХ століття у поезії Пауля Целана і Сен-Жон Перса, подає А. Бадью. Він вважає, що «будь-який анабазис вимагає, щоб думка прийняла дисципліну. Без неї годі відновити сили, тобто буквально «зійти на схил», що є одним з можливих значень слова «анабазис» [1]. Тобто історія як відповідальність – це завжди дисциплінований рух плюс блукання. Історія не може передбачати кінцевих точок досяжності, оскільки це постулюватиме потенційну тоталітарну інтенцію. Історія не може обійтися без дисципліни, позаяк перетвориться на популістичний наратив. І така відповідальність завжди передбачатиме перехід від «я» до «ми» і ніколи навпаки.

І тільки так нам властиво читати історію, аби вона не перетворилася на сторонню політичну оповідь, що вписує нас у себе, а не навпаки.

Список використаної літератури

1. Бадью А. Століття. / пер. з фр. А. Рєпа. Львів: Видавництво Кальварія; К.: Ніка-Центр, 2014. 304 с.
2. Талер Р. Новая поведенческая экономика. Почему люди нарушают правила традиционной экономики и как на этом заработать. Эксмо, 2017. 368 с. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=22960394

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ О. ШПЕНГЛЕРА: ПРОЕКЦІЯ НА ПОЛІТИКУ

Хома Н. М.

*доктор політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

О. Шпенглер увійшов в історію світової політичної думки ХХ ст. як автор відомих філософсько-історичних концепцій. Перший том його двотомника «Сутінки Європи» вже протягом сторіччя увиразнює циклічну теорію історичних змін. Мабуть, жодна з його подальших праць («Роки рішення. Німеччина і всесвітньо-історичний розвиток», «Песимізм?», «Людина і техніка») не викликали такого обговорення.

Шпенглер розглядає суспільство як своєрідний культурний організм, котрий підпорядкований біологічному ритму. Цей ритм визначає основні фази його розвитку: народ-

ження та дитинство, молодість і зрілість, старість і «занепад». Мислитель опирається на думку, що кожному культурному організмові, за аналогією з організмом біологічним, заздалегідь відміряно певний термін, що залежить від внутрішнього вітального циклу – приблизно тисяча років.

Мислитель відкидав єдність історії та прогресу як загальну спрямованість історичного розвитку. За його образними порівняннями, «культури виникають із піднесеною безцільністю, наче квіти в полі», і настільки ж безцільно сходять зі сцени, не залишаючи після себе нічого. Культура, за Шпенглером, тотожна суспільному організмові. Життєвим початком будь-якої культури є її «душа», яка прагне здійснитись, зовнішньо увиразнитися у формах культури, створити свій світ. У міру того, як душа вичерпує свої внутрішні можливості, культура мертває, перетворюючись на «цивілізацію». Цивілізація, за Шпенглером, є протилежністю культури. Перехід від культури до цивілізації – це перехід від творчості до безплідності, від становлення до окостеніння.

Таких великих культур в історії людства, які зуміли уповні реалізуватися, за Шпенглером, є вісім: китайська, вавилонська, єгипетська, індійська, антична, візантійсько-арабська, західна, культура майя, російсько-сибірська. Розгорнутий аналіз він здійснив лише щодо греко-римської («аполлонівської») і західної («фаустівської») культури.

Значну увагу приділено «фаустівській», західній культурі. Вона, як стверджує Шпенглер, виникла приблизно в X ст., а в XIX ст. відбувся перехід її розвитку від стадії «культури» до стадії «цивілізації». З настанням цивілізації розцвітає політика. Однак політична діяльність в епоху цивілізації не має шансів стати змістовним мистецтвом життя, яким вона була в епоху культури, позаяк «народи» перетворилися у «маси». Саме неможливість інтенсивної формотворчості робить політику цивілізованого Заходу екстенсивною (завойовницькою). Описуючи безглуздість імперіалістичного політиканства, Шпенглер пропонує прийняти цю безглуздість як невідворотну «долю» сьогодення та прийдешніх поколінь. Він вважав, що до початку XX ст. фаустівська культура вступила у період «зими» або «занепаду». Цей період приносить торжество матеріалізму й скептицизму, соціалізму та засилля грошей, натомість ера лібералізму, індивідуалізму, демократії, свободи та гуманізму наближається до завершення. Нова ера, як писав Шпенглер сто років тому, неминуче стане епохою цезаризму та грандіозних воєн, а життя опуститься до рівня примітивної загальної одноманітності.

Епосі цивілізації, за характеристикою Шпенглера, властиві агресивність, війни, зміщення центру впливу з Європи в інші зони, припинення панування білої раси над світом. У цей період діятимуть закони, властиві цивілізаційному етапові: імперіалістичне розширення простору, війна як спосіб розв'язання політичних конфліктів, цезаризм як модель політичного провідництва, зверхність однієї людини над іншою тощо.

Концепції Шпенглера, увиразнені у «Сутінках Європи», від часу виходу книги гостро критикувалися. Хоча Шпенглера й не можна назвати прямим попередником нацизму, однак песимізм і фаталізм його твору мали значний вплив на суспільну думку й відіграли помітну роль у катастрофі ліберально-демократичних ідеалів поствоєнної Веймарської республіки. Втім, поза сумнівом, книга справляла сильне враження на сучасників і звучить актуально і нині.

О. ШПЕНГЛЕР ЯК ФУТУРОЛОГ

Вдовичин І. Я.

*доктор політичних наук, професор, завідувач теорії держави і права
Львівського-торгівельного економічного університету*

Вже першими рядками свого твору О. Шпенглер чітко окреслює мету свого інтелектуального задуму: «У цій книзі вперше робиться спроба перевизначити історію. Йдеться про те, щоб прослідкувати долю культури, власне, єдиної культури, яка тепер на цій планеті перебуває в процесі завершення, західноєвропейсько-американської культури у її ще не завершених стадіях» [4, с. 128]. Спираючись на обрану циклічну концепцію піднесення і занепаду культур, мислитель пророкує завершення європейської цивілізації, яке, на його думку, припадає на 2000–2200 рр. Зокрема, він пише: «Піднесення цезаризму. Перемога політики сили над грошима. Зростаючий примітивний характер політичних форм. Внутрішній розпад націй та перетворення їх у безформне населення. З'єднання останнього в імперію, що поступово набуває деспотичного характеру» [4, с. 200].

Перед нами достатньо правдоподібний прогноз, втілення якого ми можемо спостерігати. Водночас О. Шпенглер одним із центральних методологічних інструментів своєї праці робить постановку узагальнень, базованих на формальному зовнішньому збігу. Якщо дотримуватись такого підходу, постає питання – наскільки слушною є обстоювана мислителем ідея чіткої класифікації історії людських цивілізацій в період достатньо жорстокого їх буття. Сумнівно, що в Індії чи Китаї погодяться з твердженнями про смерть своїх культур, та що сучасні Індія та Китай не мають відношення до попереднього кілька тисячолітнього культурно-цивілізаційного спаду. І наведуть достатньо переконливі аргументи. Також доволі дискусійною є думка про не європейськість Стародавньої Греції. Реформа Солона 594 р. до н.е. стала чи не першим прикладом європейської політичної культури. В ній вирішення політичних конфліктів відбувається шляхом пошуку певного компромісу (гра з ненульовою ставкою). Ще більш важливим є питання про саму природу європейської культурної традиції, що радикально відрізняється від усіх попередніх, базованих на рентному характері відносин (примусовому стягненні владою данини), і стимулює самодіяльність людини, результати якої перш за все належать її творцеві. Це стимулює стрімкі новації, наслідки яких є складно прогнозовані. Людині властиво спиратися на відоме, але в соціальній площині, де те, чого ми не знаємо, є часто важливішим, що нерідко сіє сум'яття в людських думках. Частково це визнає і О. Шпенглер: «Ми, люди західноєвропейської культури, з нашим історичним чуттям є винятком, а не правилом. «Всесвітня історія – це наша картина світу, а не картина людства» [4, с. 143]. Слушно застерігаючи перенесення аналогій з європейської інтелектуальної, політичної та економічної традиції на інші культури, О. Шпенглер писав: «Але немає більш хиткого методу тлумачення світової історії, ніж коли дають волю власному політичному, релігійному чи соціальному переконанню <...> і за необхідністю застосовують до тисячоліть як абсолютний масштаб панування розуму, гуманності, щастя більшості, господарську еволюцію, просвіту, свободу народів, підкорення природи, мир у всьому світі і тому подібну всячину» [4, с. 149–150]. І водночас приписує перспективам європейській цивілізації критиковані ним підходи за аналогією.

На наш погляд, більш слушною є думка Ф.А. Гаєка, який застерігав, що ми повинні визнати, що поступ і навіть збереження цивілізації залежать від максимального вияву випадковостей. Ці випадковості трапляються за комбінації знання і здібностей, майстерності

і звичок, яких набуває окрема людина, також тоді, коли людська компетенція стикається зі специфічними обставинами, до яких вона вже готова. «Таке наше велике вимушене незнання означає, що нам варто розглянути дві категорії: імовірність і випадковість» [1, с. 37]. Такий підхід стосується і природничих наук, та їх значення для гуманітарних, суспільствознавчих дисциплін ще вагомніше, бо було доведено, що і природа не підкоряється абсолютно певним законам і теоріям, не кажучи вже про людину, наділену свободою волі. Можливість для варіантного ходу подій закладена у фізичній природі світу. «Ми більше не можемо говорити про причинність в кожному окремому експерименті. Є сенс говорити лише про статистичну причинність. З такою ситуацією ми зіткнулися досить давно – з виникненням квантової механіки, – але з особливою гостротою вона відчувається останнім часом, коли випадковість та ймовірність стали відігравати суттєву роль навіть у класичній динаміці й хімії» [3, с. 384–385].

Усвідомлення ідеї не жорстко детермінованого світу, в якому причинно-наслідкові зв'язки мають не прямолінійний характер, Шпенглер застерігає від сподівань витворити досконале суспільство відповідно до інтелектуального проекту і захищає еволюційний варіант поступу, коли зміни є втіленням людського пошуку, спроб, помилок, успіхів і знову пошуку. Якщо представники абстрактної раціоналістичної традиції вважають, що людина за своїм походженням наділена інтелектуальними і моральними ознаками, які дали їй можливість свідомо творити цивілізацію, то еволюціоністи переконують, що цивілізація була продуктом акумульованих, важких зусиль, наслідком випробувань і помилок; що вона – сума досвіду, який частково передавався від покоління до покоління як очевидні знання. Щодо цього О. Шпенглер писав: «Ось чого бракує західному мислителю і чого якраз йому то і не повинно бракувати: прозріння в історично відносний характер власних висновків, які і самі є висловленням одного-єдиного і тільки цього одного існування; знання необхідних меж їх значущості; переконання, що його «сталі істини» та «вічні досягнення» істинні тільки для нього та вічні в його аспекті світу і що його обов'язок – шукати за ними істину, з такою ж впевненістю висловлені людиною іншої культури» [4, с. 153]. Та загальний сенс своєї праці звів до детерміністичної інтерпретації історичних процесів, тим самим залишившись в межах впливової у європейській суспільствознавчій думці утопічної парадигми, встановлення «невідворотних законів історичного розвитку». Тоді як панівним став прагматичний підхід, покликаний враховувати дійсність і відповідно до неї змінювати інститути, норми, технології для розширення можливостей окремого індивіда на самодіяльність, що і визначило одну із специфічних рис європейської цивілізації.

Загалом в європейській (західній) політичній думці виявили себе два основних, відмінних підходи до шляхів впливу на формування культури, економіки, державно-правових інститутів та самої людини. Перший напрям, орієнтований на детерміністичне тлумачення процесів, зокрема на гіперболізацію припущення про індивідуальну пристрасть людини до раціональної дії, її розуму та вроджених чеснот. Своєю чергою еволюційна теорія, навпаки, показувала, як інституційні заходи спонукають людину використовувати свій розум для найкращої мети і як інституції створювалися для того, щоб погані люди зробили якнайменшу шкоду. Ф. Гаєк доходить висновку: «Ми не надто перебільшимо, сказавши, що на переконання цих британських філософів, людина за своєю природою є лінива і недбайлива, непередбачлива і марнотратна і що тільки обставини змогли примусити її поводитись економно, аби вона навчилася старанно впорядковувати засоби для своїх цілей» [1, с. 67]. Тобто є очевидним, що без певного примусу людське суспільство в історично реально передбачуваній перспективі обійтись не зможе. Завдання полягає у пошуку міри, яка дозволить людині захистити свою свободу

від впадання у крайнощі, що сходяться – анархізм і тоталітаризм. Складність соціального життя та індивідуальної поведінки людини обумовлює неможливість раз і назавжди визначити оптимальні політичні та правові інструменти, їх постійно слід винаходити наново, відповідно до економічних, соціальних, технологічних і культурних змін <...> Це обумовлює особливу вагу культурної традиції як гаранта свободи, у протистоянні з постійними загрозами. Культура є сутнісним елементом, що визначає зміст і якість діяльності політико-правових інститутів, без яких неможливо обійтись. Культура – це «штучна» природа людства, яка забезпечує його відокремленість від природи і водночас органічний зв'язок з нею, з усім Всесвітом».

Критикуючи детерміністську інтерпретацію результатів наукового пошуку, відомий методолог науки К. Поппер зауважив: «Марксові «невмолимим законам» природи та історичного розвитку ясно вказують на вплив інтелектуальної атмосфери, створеної Лапласом та французькими матеріалістами. Віра в те, що терміни «науковий» і «детерміністський» – синоніми, або, принаймні, вони тісно пов'язані між собою, є однією з тогочасних марновірностей, яку ми не можемо подолати і досі» [2, т. 2, с. 95]. Тобто з ідеєю абсолютизації могутності розуму, його здатності слушно інтерпретувати причинно-наслідкові зв'язки слід бути обережним, особливо в процесі формування концептів радикального вдосконалення соціальних норм, культурних стандартів, системи управління та господарювання. Інакше неминучим є створення такої утопії, наслідки якої, враховуючи сучасний технологічний поступ, будуть малопередбачуваними та перевершать драматичні прогнози О. Шпенглера. Для уникнення достатньо вірогідного, песимістичного щодо європейської цивілізації, прогнозу О. Шпенглера слід виходити з таких засад: «Нас створила природа, і створюючи, наділила владою змінювати світ, передбачати і планувати майбутнє. Ухвалювати далекосяжні рішення, за які ми несемо моральну відповідальність. Саме відповідальність, бо рішення потрапляють у світ природи тільки з нами» [2, т. 1, с. 77]. Перед нами відповідь на причини потенційного приречення європейської цивілізації – занепад налаштованості на конструктивну діяльність. Зростає небезпечне поєднання патерналістських настроїв частини населення з агресивно-руйнівним активізмом іншої частини. Чи то слушність, чи то помилковість передбачень О. Шпенглера визначиться не рівнем його аналітичних пророкувань, а нашою спроможністю відповідально приймати рішення у несприятливих умовах безперервних криз, зберігати розважливість серед панічних криків.

Список використаної літератури

1. Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. Львів: Літопис, 2002. 556 с.
2. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Т. 1. / Перекл. з англ. О. Коваленка / Карл Поппер. К.: Основи, 1994. 444 с.; Т. 2. К.: Основи, 1994. 494 с.
3. Пригожин И., Стингер И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. Ю.А. Данилова. М.: Прогрессе, 1986. 431 с.
4. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гелштальт и действительность. / Пер. с нем., вст ст. и примеч. К.А. Свасьяна. М.: Мысль, 1998. 663 с.

ФЕНОМЕН КУЛЬТУРИ В ІДЕЯХ О. ШПЕНГЛЕРА

Андрущенко Т. В.

*доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології
та соціально-правових технологій
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

О. Шпенглер розглядає розвиток культури за аналогією з розвитком живого організму: вона народжується, зростає, досягає зрілості, старіє й помирає. Свідченням згасання є домінування в ній цивілізації. Цивілізація протистоїть культурі як душа протистоїть духові. Культура пов'язана з божественним началом світу, цивілізація – це людський витвір. Культура – це рух догори, постійне творче зростання, унікальний творчий імпульс. Цивілізація – вияв волі до світового панування, «облаштування поверхні землі», рух горизонтальний, кількісне збільшення. Культура – органічна, цивілізація – механічна. Домінування цивілізації означає загибель культури.

Кожна культура має свою цивілізацію. «Цивілізація є завершення. Вона слідує за культурою, як те, що стало, за становленням, як смерть за життям, як окостеніння за розвитком, як духовна старість і кам'яне й скаменяюче місто за пануванням землі й дитинством душі <...> Вона – невідворотний кінець, до неї приходять з глибокою внутрішньою необхідністю всі культури». Криза культури – це, на думку О. Шпенглера, входження її в останню стадію свого розвитку, а отже – це переддень її згасання. Криза, яка виявляється через численні зовнішні форми – втрату здатності до філософії й мистецтва, високих ідеалів, гонитву за матеріальними благами, панування нищих пристрастей, аморалізм, – зумовлена не збігом несприятливих обставин, не грою випадку. Вона є закономірним наслідком виснаження життєвих сил культури, яка, завершивши своє існування, повертається в обійми первісної душі. Криза є не лише закономірним, а й невідворотним кінцем існування культури, його останньою метою. «У «Сутінках Європи» оплакується її (культури – О. С.) доля, але немає лицарської готовності до захисту високої духовної культури перед обличчям механічно-споживацької цивілізації, що насувається, немає волі до протистояння. Навпаки, тут проводиться пропаганда похмурого фаталізму, який демобілізує дух. Шпенглерівська міфологема, витіснивши духовно-особистісне начало стихією життєво-безсвідомого і вдаючись до релятивістського знесення культури, зробила, як кажуть, свій внесок у справу нелюбої авторам цивілізації і руйнування культурно-духовних начал», – справедливо зауважує сучасний дослідник, з певної часової дистанції осмислюючи суть позиції німецького культурфілософа в питанні про кризу культури».

На думку культурологів кінця ХХ ст., О. Шпенглер хоча й видав свою працю 1918 р., ще значною мірою перебуває в полоні редукціоністської установки, успадкованої від позитивізму ХІХ ст. Звільнитися з цього полону мислителю вдалося лише зі зміною світоглядної парадигми культурно-історичного контексту. Зокрема, ця зміна парадигм виявляється у культурологічній концепції А. Тойнбі.

А. Тойнбі визнає шпенглерівську концептуальну схему «генези-росту-занепаду» моделлю розвитку культури та поділяє позицію німецького мислителя в розумінні розвитку феноменів культури через призму понять «прогрес» та «регрес». Проте, на відміну від Шпенглера, він видається більшим оптимістом у своєму розумінні кризи культури. А. Тойнбі дає детальний аналіз тих об'єктивних і суб'єктивних факторів, які спричиняють кризу, в дусі своєї концепції Виклику.

Відповідь сформульована й викладена в історіософській праці «Дослідження історії». Згідно з цією концепцією історія – це діалог Бога і Людини. Бог ставить перед Людиною запитання, на які вона має дати відповідь, таким чином пізнаючи Божественний Закон – Логос. Життєздатність Людини виявляється в тому, наскільки їй вдається це пізнання, реальним виявом якого є створені нею цивілізації. Боже запитання ставиться у формі Виклику – певної природної або соціальної ситуації, яку людина повинна зв'язати. А. Тойнбі називає п'ять форм такого Виклику: суворий клімат, нові землі (заморська колонізація), удар, тиск, гноблення. Якщо знайдено адекватну Відповідь, – це стає стимулом розвитку специфічної форми людського існування – цивілізації, якщо ж ні – в соціальному організмі виникають аномалії, які приводять його до занепаду.

Здатністю знаходити Відповідь наділена лише еліта – «творча меншість». Якщо еліта втрачає свій творчий потенціал, вона перетворюється на «панівну меншість», і на арену життя виходить її антипод – «внутрішній пролетаріат», який прагне лише «хліба і видовищ». На рубежах ослабленої внутрішніми конфліктами цивілізації негайно з'являється «зовнішній пролетаріат» – народи, що стоять на нижчому рівні культурного розвитку і нерідко виступають в ролі «бича Божого», – і довершує її занепад.

Виникнувши як відповідь Людини на Божественне запитання, цивілізація розвивається як живий організм.

Розвиток цивілізації підпорядкований загальним законам світобудови, природним законам: пройшовши стадію народження, зростання, надлому цивілізація вступає в стадію розпаду, яку віщує криза. Проте, на відміну від О. Шпенглера, який бачить в людині лише пасивного спостерігача неunikненого катаклізму, А. Тойнбі дивиться на неї як на активний суб'єкт історії. Підпорядковуючись законам природи, людина водночас наділена здатністю самодетермінації, свободою вибору. Саме у цій здатності виявляється її причетність до вищої духовної реальності Всесвіту. Людина не може врятувати цивілізацію, приречену на загибель, але вона здатна врятувати те, що стане зерном нової – дочірньої – цивілізації. Так, мінойська цивілізація є прародительською еллінської і сірійської, еллінська – реліктивних кельтської та скандинавської, а також західної і православної цивілізацій. Так, завдяки своєму духовному потенціалу Людина стає співучасником творчого акту Божества, підпорядкованого ритму інь і янь, ритму пісні творення, яке народжує і поглинає своє творіння; вона робить власний крок вперед у процесі піднесення світу від «міста людського» до «міста Божого», від людини до надлюдини, від цивілізації до надцивілізації царства Божого.

Отже, культурологи ХХ ст. від фаталістичного визнання неминучості занепаду культури, провісником якої виступає криза, прийшли до розуміння кризи як закономірного етапу розвитку культури (хоча, безумовно, не всі сповідують цю оптимістичну концепцію).

«Криза культури – це стан, протилежний процвітанню, – самодостатності, відчуттю внутрішнього багатства, гармонійності елементів культури. Криза – це стан занепаду, коли розладнується космос культури, коли вона втрачає своє духовно-сміслову ядро, перестає розуміти, чим вона є». За К. Ясперсом, кожен історичний тип культури мав свій Інтегратор, через який вона осмислювала світ. Таким Інтегратором в історії культури виступав міф, на зміну якому прийшла історія божественних діянь, а потім – дане в одкровеннях цілісне розуміння історії від створення світу і гріхопадіння людини до кінця світу і Страшного Суду. Можна згадати, що О. Конт свого часу давав дещо інше визначення цих інтеграторів. На його думку, такими інтеграторами виступали релігія, філософія і наука. Якщо прийняти цю схему, то стає зрозумілим, що криза сциєнтизму, яка виявила розпад смислового ядра культури Нового часу, значною мірою спричинилась до тієї культурної кризи, яку переживає наша доба. Ось як пише про це у своїй книзі «Культура постмодерну» німецький філософ

П. Козловський: «У постмодерну добу наука втратила свою функцію конституювання світогляду. Її парадигми – універсальний механіцизм, або еволюціонізм – як теорії всеосяжності самим розвитком природознавства були заперечені у своїх домаганнях на тотальність <...>. Нині мислення знову відновлює у своїх правах релігійну форму знання і метафізику, тому постмодерне мислення, залишивши позаду відстоювану О. Контом і позитивізмом послідовність епох, очевидно, повертається до міфу. Різноманітні форми духовного начала – церковні, гностичні, містичні – викликають нині до себе підвищений інтерес <...> Модерн виходив з єдиного універсального наукового методу – каузально-аналітичного.

Цю парадигму відкинули в результаті критики принципу каузальності і переходу в сфері наукової теорії від законів причинності до вірогіднісних законів.

Своєрідним свідченням цього є потяг до «художніх-форм мислення, що знайшов свій вираз у К'єркегора, Ніцше та їхніх послідовників, а також пошук глибинної філософії в самих художніх текстах (У. Еко).

Ці процеси, які відбуваються в ядрі культури, тягнуть за собою зміну самого її типу. На думку багатьох культурологів, нині відбувається перехід від культури інноваційно-креативного типу, яка сформувалась ще в добу Ренесансу – XVII ст., до культури нового типу. На зміну індустріальній цивілізації приходить постіндустріальна, інформаційна, яка потребує докорінної зміни всієї організації суспільного життя, структури суспільної свідомості, характеру, психології, мислення, типу ментальності людей, що живуть у цю добу.

Крім свого ядра, культурного інтегратора, культурний космос характеризується наявністю периферії – тих сфер культури, які з урахуванням своєї віддаленості від нього, більше розмиті, нечіткі, динамічні.

РЕЦЕНЗІЯ «СВІТОВОГО МІСТА» О. ШПЕНГЛЕРА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

Поляруш Б. Ю.

*кандидат філософських наук, доцент, кафедра філософії
Львівського національного університету імені Івана Франка*

О. Шпенглер розробляє свою концепцію «світового міста» для дослідження процесу трансформації культури в цивілізацію. Для О. Шпенглера поява «світового міста» маніфестація занепаду релігійності та період, коли матеріальні цінності починають панувати над всіма іншими. В цей час, на думку О.Шпенглера, можна спостерігати поглинання центром провінцій, загострення протистояння міста та села.

«Замість світу місто – одна точка, в якій зосереджується все життя великих країн, – тоді як все інше в'яне; замість багатого формами, зрощеного із землею народу – новий кочівник, паразит, житель великого міста, людина, абсолютно позбавлена традицій, що розчиняється в безформній масі, людина фактів, безрелігійна, інтелігентна, безплідна, сповнена глибокої відрази до селянства». [1, с. 70–71]. Як пише О. Шпенглер, «Світове місто – це космополітизм замість «батьківщини», холодний практичний розум замість благоговіння перед традицією і укладом, наукова іррелігійність як скам'янілі залишки колишньої релігії серця, «суспільство» замість держави, природні права замість придбаних. Гроші як неорганічний абстрактний чинник, позбавлений зв'язку з сутністю родючої землі,

з цінностями первісного укладу життя» [1, с. 71–72]. Як відомо, людство вже пройшло хронологічні межі (2000 р.), в яких О. Шпенглер описує європейське «світове місто». Виникають очевидні питання: який з прогнозів О. Шпенглера здійснився? Чи втратила сучасна людина батьківщину, національну культуру чи ідентичність? Зрозуміло, що відбулись значні трансформації національних культур, але чи ці зміни були такими фатальними, якими їх бачив О. Шпенглер? Те, що, на нашу думку, було просто свідченням поглиблення модернізаційних процесів в західному суспільстві, О. Шпенглер сприймає як показник занепаду.

Ознаками нового урбанізованого світу, за О. Шпенглером, є його прямолінійність, геометричність. На нашу думку, в Новий час у стародавніх містах Європи відбувається перехід від органічного до регулярного, геометричного типу топографії вулиць, що було пов'язане з намаганням реалізувати грандіозний модернізаційний проект.

Важко не побачити протиріччя у позиції О. Шпенглера, але треба відзначити, що його увага до трактування часу в античній культурі допомагає нам зрозуміти специфіку становлення сучасної людини. Чому саме в місті час починає текти швидше, а для його підрахунку виникає необхідність нових одиниць його обчислення: годин, хвилин, секунд?

В сучасному мегаполісі завдяки модернізаційним проектам прискорюються всі цивілізаційні зміни як в матеріальній, так і духовній культурі. До того ж перетворення в культурній сфері часто не встигають за змінами в матеріальній сфері, що неминуче веде до загострення соціокультурних конфліктів.

Чи дійсно ми живемо в час механічної цивілізації, в час перемоги міста над органічним селом? Згадаємо, що ще в докомп'ютерний, доінтернетовий час М. Маклюен говорив в роботі «Галактика Гутенберга» (1962 р.) про світ як глобальне село. Чи сьогодні протистоять органічна релігійна, сільська культура і механічне іррелігійне світове місто? Чи така біполярна конструкція «світове місто-провінція-село» є вже в минулому, а в наш час треба говорити про дифузію міста і села в глобальному місто-селі.

За всієї метафоричності теорій О. Шпенглера є багато спільного між тим, як він свого часу описує цивілізацію, і сучасною ситуацією в нашій країні, коли відбувається безконтрольна урбанізація, яка пов'язана з протиставленням великих промислових міст і українського села, двох культур і мов, двох політичних націй. Нації українського села і нації космополітичного міста, де починає спостерігатися пріоритет матеріальних цінностей.

Актуальною є проблема впливу на становлення української політичної нації наших промислових міст, в яких панують такі способи самоорганізації суспільного життя, які перетворюють наші міста на Сході в центри денационалізації. Отже, в Україні протистоять два способи самоорганізації суспільства. Один з них квазірадянський, який панує на Сході України. Другий, традиційний, національний, пов'язаний з сільськими способами самоорганізації громадського життя. Українське східне місто залишається в управлінні квазірадянських еліт. Ми спостерігаємо не діалог, а боротьбу двох політичних націй, націй «міста» і «села».

Треба відзначити, що більшість алармістських тверджень О. Шпенглера щодо міста виявилися значно перебільшеними. Протистояння між космополітичними європейськими мегаполісами і національно орієнтованими селами, за всієї складності цих процесів, виявилось скоріше взаємодією і взаємовпливом. Поруч з космополітизмом розвиваються і національні і регіональні культури. Європа змогла подолати ту кризу, яку передбачав О. Шпенглер.

Все це є запорукою того, що і українське протистояння міста і села буде подолане на шляхах налагодження діалогу, взаєморозуміння і поваги.

Список використаної літератури

1. Шпенглер О. Закат Европы. Образ и действительность. Новосибирск, 1993. 592 с.

СХІД І ЗАХІД: КОНТУРИ УНІВЕРСАЛІЗАЦІЇ ЦІННІСНО-СВІТОГЛЯДНИХ УСТАНОВОК

Мотрен С. М.

*кандидат політичних наук, асистент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Глобальний поділ світового культурно-цивілізаційного простору традиційно можна проводити за лінією Схід-Захід. Критеріями розмежування слугують підстави соціально-економічного, політико-правового, а також духовно-культурного, релігійно-світоглядного характеру. Потрібно враховувати їх у комплексі, адже вони практично рівнозначно визначають довершений конструкт ідентичності кожного з суб'єктів, проте не завжди збігаються, характеризуючи відмінності ідентифікаційної постави суб'єктів одне щодо одного. Так, порівнюючи ознаки культурно-цивілізаційної приналежності, виявляємо, що за критеріями соціально-економічного, політико-правового спектру Іншим щодо Заходу виступає Схід, уособлений традиціями мусульманської і східнохристиянської (візантійсько-православної) культури. У духовно-світоглядному ж, віросповідному вимірі, вони являють собою єдину сім'ю, оскільки проростають гілками з одного генеалогічного дерева – авраамітського першоджерела, котре об'єднує спільним релігійним корінням юдаїзм, християнство, іслам. На основі культурно-ідентифікаційного чинника обидва цивілізаційні світи можуть бути протиставлені як західні східному цивілізаційному макросвітові Індії, Китаю та Японії, з релігійно-етичним вченням котрих (зокрема індуїзм, буддизм) органічно споріднене ідейно-ціннісне світорозуміння народів більшої частини Азії. Попри близькість морально-гуманістичних установок, сформованих у ніші універсального надбання з настанням «осьового часу», поданим саме у такому світлі релігійно-культурно-цивілізаційним системам Заходу і Сходу властива принципова відмінність. За походженням і смисловим наповненням їх можна розрізняти як ідентичності, конструкти яких склалися у лоні індійської та юдейської історичних віх.

Найхарактерніша невідповідність полягає у відмінному підході до сприйняття навколишньої дійсності. Репрезентантам першої притаманне пасивно-споглядальне ставлення: світ постає у вихорі страждань, опір яким видається можливим лише шляхом відходу від активної предметної діяльності, самозаглиблення – об'єктивації, занурення у трансцендентність – як способу досягти тотожності із імперсональним Абсолютом. Другі ж, натомість, трактують індивідуальне життя як унікальний феномен, вірять у дане Богом покликання людини бути господарем землі, обробляти її і перетворювати. Звідси активно-діяльна основа, раціональне зерно у ставленні до світу. Життя дане раз і назавжди, тому потрібно максимально скористатися його потенціалом та якнайповніше проявити себе.

Як стверджують науковці, із виникненням феномену глобальності, на тлі масштабних перетворювальних тенденцій – планетарної універсалізації, інформатизації, промислової революції, та й під дією потужного імпульсу вестернізації, – відбувається поступове розмиття традиційних культурно-соціально-господарських систем, з'являється перспектива формування певної надконфесійної свідомості. Попри численні кризові явища, зокрема у соціально-політичній площині, що спричинені переходом від традиційних регіональних цивілізацій до єдиної цивілізації макрорівня, розпочинається синтез релігійно-світоглядних принципів західного і східного духовного світів, що дає підстави для витворення пробного конструкту спільної ідентичності, яка об'єднуватиме риси різних ідентифікаційних вимірів і забезпечить символічну опору для відтворення відносин глобальної демократії.

КОНЦЕПЦІЯ КУЛЬТУРИ ОСВАЛЬДА ШПЕНГЛЕРА КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОЇ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ковальчук М.

*аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Згідно з поглядами німецького філософа Освальда Шпенглера на розвиток і класифікацію культур можна зауважити, що культура розуміється ним як певна сукупність аксіологічних елементів, якій, подібно до живого організму, притаманним є народження, зрілість та старіння. Етап старіння характеризується мислителем як етап цивілізації, якому притаманне повне нівелювання усіх аксіологічних аспектів, витворених в умовах культури. А також відбувається досягнення поставлених культурою цілей. Власне цивілізація є точкою низхідного руху у розвитку культури.

Ще однією із основоположних та новаторських ідей філософа є ідея співмірності культур, які варто розглядати виключно як сукупність локальних культур. Таким чином, ми можемо зауважити, що окрім формулювання концепції становлення та старіння культури, мислитель відкинув ідею про розуміння культури як явища глобального. Становлення культури, згідно з поглядами Освальда Шпенглера, відбувається незалежно від впливу інших культур, таким чином зберігаючи свою самотність та ідентичність.

Дещо суперечливою до вищезгаданого є твердження філософа про те, що у кожній культурі можна знайти певні закономірності, зокрема певні події та аксіологічні підвалини. Таким чином, існує вірогідність існування певного «ядра» культури, яке є притаманним та однаковим для кожної локальної культури. Але слід також зауважити, що дані закономірності у розвитку культури мають позитивний розгляд лише тоді, коли культура дійшла до цього ядра у власному незалежному розвитку, а не були штучно розміщені у засадах культури.

Якщо зупинитись на розвитку культури як власне локальної, то постає питання про можливість міжкультурної комунікації з точки зору німецького мислителя. Адже ціллю комунікації є ніщо інше, як обмін інформацією або ж знаннями. Цей обмін являє собою перехід духовних та матеріальних здобутків однієї культури в іншу, що своєю чергою здатне спричинити зміну у векторі розвитку тієї чи іншої локальної культури.

Із винайденням носіїв інформації знайшла своє здійснення можливість передачі інформації в необмежених темпоральних рамках, що дало можливість зберігати знання, здобуті певною цивілізацією і передати їх цивілізації, яка існує набагато пізніше у часовому векторі. Таким чином, відбувається взаємообмін духовними та матеріальними благами, які переносять, з певними притаманними цій культурі інтенціями, частину аксіологічного ядра однієї культури в іншу, що спричиняє трансформаційні зміни у межах культури. Прикладом для підтвердження попередньої тези може слугувати філософія Арістотеля та Платона, твори яких були втраченими для Заходу та знайшлися на Сході у добу Середньовіччя. Таким чином, представники релігійної філософії доби Середньовіччя зверталися до філософії Платона та Арістотеля, здійснюючи адаптацію концепцій даних філософів, що призвело до зміни самої Середньовічної культури.

Якщо ж розглянути сучасну глобальну культуру крізь призму концепції культури Освальда Шпенглера, то слід зауважити прискорення міжкультурної комунікації та посилення впливу однієї культури на іншу, таким чином здійснюючи глобальну вестернізацію, яка є певним сучасним культурним трендом. Отже, можна констатувати повну «поразку»

розгляду процесу культуротворення як виключно локального. Єдино можливим способом розвитку культури як самобутньої та локальної є її повна ізоляція, що по суті є також певним відходом назад у розвитку.

ПРИНЦИПИ АНАЛІЗУ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ У О. ШПЕНГЛЕРА

Бекар С. І.

*аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Загальна схема історико-філософського процесу, властивого кожній культурі, за Шпенглером, складається з трьох основних періодів: метафізичного, етичного і скептичного. Цю схему він демонструє на прикладі західноєвропейської філософії XIX століття. О. Шпенглер вважає, що систематична філософія у межах фаустівської культури була завершена наприкінці XVIII ст. «Кант надав їй крайнім можливостям значну і – для західноєвропейського духу – переважно завершену форму. За нею, згідно з Платоном і Арістотелем, йде специфічно міська, не спекулятивна, а практична, ірелігійна, етично-соціальна філософія». Як тільки філософія збігається з практичною етикою, етика стає підставою світового мислення. «Етика переросла призначене їй місце частини абстрактної теорії. Відтепер вона і є сама філософія, яка анексує інші сфери: практичне життя зсувається в центр розглядання. Пристрасність чистого мислення послаблюється. Метафізика, вчорашня пані, стає теперішньою служницею. Вона лише дає підставу, на яку ставиться практичний образ думок. І ця підстава чим далі стає непотрібною». З переходом до цивілізації метафізика вичерпує свої можливості, метафізичні концепції перетворюються в механістичні, бездушні теорії. О. Шпенглер вважає, що «етика в міру того, як вона випускає з уваги своє метафізичне минуле, набуває соціал-етичного і політико-економічного характеру. Філософія, згідно з Гегелем і Шопенгауером, філософія сучасності, оскільки вона виражає дух часу <...> є критикою суспільства».

«Для справжньої історії філософії XIX століття, – вважає О. Шпенглер, – єдиною темою є воля до влади в цивілізаційно-інтелектуальному, етичному або соціальному вигляді, як воля до життя, як життєва сила, як практично-динамічний принцип, як поняття або драматичний образ <...> Все інше є професорська філософія філософських професорів». Звідси випливає дуже специфічний характер персоналій, які О. Шпенглер виводить на сцену філософії. Тут і Шопенгауер, Енгельс, Маркс, Ніцше, Мілль, Прудон, Конт, Дюрінг, і поряд з ними письменники і композитори Геббель, Вагнер, Ібсен, Стріндберг, Шоу, природосліди́ник Дарвін і психолог Вейнінгер. О. Шпенглер не помічає тенденцій в історії філософії, які не вкладаються в його схему. Враховуючи принцип монізму щодо зображення цілісної культури, він часто буває переконливим, проте, розглядаючи конкретний історико-філософський процес, вдаючись в деталі, він безпорадний. У цьому яскраво виявляється односторонність принципів, якими користується О. Шпенглер.

Порівнюючи принципи аналізу історії філософії О. Шпенглера і Г. Гегеля, треба звернути увагу ось на що. О. Шпенглер відмовляється від телеології гегелівського розуміння історії філософії. Відмовляючись від гегелівської телеології, О. Шпенглер неявно вводить власну телеологію, насамперед телеологію організму. Але треба мати на увазі,

що відмова від ідеї телеології, з одного боку, була проблемою відносності, з іншого боку, передбачала відмову від концепції наріжного історичного процесу

Г. Гегель перекручує як відношення минулого до теперішнього (історії філософії до філософії), так і зв'язок теперішнього з минулим. Згідно з Г. Гегелем все минуле, все необхідне і суттєве в ньому міститься в теперішньому. Кожний наступний ступінь розвитку абсолютно проектує в себе попередній, тобто нічого не втрачає і нічого не залишає позаду, а несе в собі все багатство змісту минулого. О. Шпенглер переосмислює проблему співвідношення філософії та історії філософії. Оскільки філософії взагалі не існує, то історія філософії – це тільки одна з багатьох форм вираження певної культури. Філософія належить не до своєї історії, а до даного буття, духовним вираженням якого вона є в світі понять. За такого розуміння історія філософії перетворюється в морфологію, і поза увагою залишається єдність і наступність історико-філософського процесу, але О. Шпенглер вловлює суттєву рису співвідношення минулого і теперішнього – незводжуваність минулого до теперішнього, його самоцінність і самодостатність.

КОНЦЕПЦІЯ ЗАМКНУТИХ КУЛЬТУРНИХ ЦИКЛІВ У О. ШПЕНГЛЕРА

Привалов Ю. О.

*кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальної експертизи
Інституту соціології НАН України*

Історія є центральною темою цього головного твору О. Шпенглера. Але сама історія конкретизується тут у понятті «культура» та його окремих виявах. Особливо яскравий вияв це знайшло у концепції замкнутих та відокремлених один від одного культурних циклів («культурних коловоротів») О. Шпенглера, яку він протиставив традиційній схемі єдиного світового еволюційного культурно-історичного процесу: Стародавній світ, Середньовіччя, Новий час.

З огляду на це обґрунтованим виглядає твердження деяких дослідників творчості О. Шпенглера про нього як такого філософа, якого ще більшою мірою, ніж Ф. Ніцше, можна назвати філософом культури – «культур-філософом». Навіть більше, О. Шпенглер одночасно виступає й істориком культури, оскільки для нього «всяке справжнє історичне дослідження є справжня філософія». Історичний феномен, зокрема той чи інший культурно-історичний тип, є улюбленим предметом його думки, його філософування. Для з'ясування питання про природу історичної реальності, яку він розуміє як історію культури, О. Шпенглер, як й інші представники філософії життя, переходить від суто методологічної проблематики до конкретних історико-культурних досліджень, які спираються на «систему категорій», яку він розробив.

У цій «системі категорій» шпенглерівської філософії, на відміну від попередньої традиційної філософії, де звичайно протиставляли «душу» і «світ» як суб'єкт і об'єкт, вони тлумачаться спільно як абстрактний вираз факту «життя», тобто факту становлення, постійної зміни. «Душа», на думку О. Шпенглера, – це те, що підлягає здійсненню, «світ» – здійснене, а «життя» – це саме здійснення.

«Система категорій» О. Шпенглера прислуговує йому для побудови філософії історії, що й було метою усього його філософування. Саме відштовхуючись від неї, він і пре-

тендує на те, щоб замінити звичну для європейця схему світової історії (Стародавній світ, Середньовіччя, Новий час) іншою схемою історичного процесу, яка заперечує існування світової культури (а отже, і світової історії) як єдиного закономірного і поступально-еволюційного процесу.

У «Сутінках Європи» замість цієї традиційної концепції О. Шпенглер викладає свій погляд на світову культуру як сукупність окремих (індивідуальних) унікальних та неповторних і до того ж відокремлених одна від одної, ізольованих та замкнутих у собі культур, кожна з яких наділена власною «душею». О. Шпенглер розглядає їх «як окремі мінливі вияви і вирази єдиного життя, що знаходиться в центрі всього». Тому і вивчає О. Шпенглер не світовий культурно-історичний процес як єдине ціле, оскільки, на його думку, такого не існує, а лише конкретні культурно-історичні типи, тобто конкретні вияви «єдиного життя» (історичної реальності). Як справедливо зауважує П. Гайденок, це був кардинальний поворот від питань методології історичного знання до дослідження структури самої історичної реальності, щоби відповісти на запитання, чим є історичне буття або історичність.

Точка зору О. Шпенглера – це соліпсизм культурно-історичних типів, кожен з яких існує сам собою, відособлено, ізольовано. Кожна «душа» замкнута в собі, а тому кожна окрема культура, породжуючись власною «душею», живе власним життям і не має нічого спільного з іншими культурами. Вона створює тільки їй притаманні цінності і нічого не може сприйняти з інших культур. Не існує ніякої історичної спадкоємності, ніякого культурного впливу або запозичення. Людина, яка належить до певного культурно-історичного типу, не лише не може сприйняти будь-що з цінностей інших культур, а не може їх навіть зрозуміти.

СПЕЦИФІКА КОНСЕРВАТИВНОГО РЕВОЛЮЦІОНІЗМУ В ТЕОРІЇ О. ШПЕНГЛЕРА

Сабара А. М.

*аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Після приходу нацистів до влади частина консервативних революціонерів відкрито перейшла на бік Гітлера, інші ж не тільки відмовилися співпрацювати з новою владою, а й піддали критиці націонал-соціалізм. У числі останніх був і Освальд Шпенглер.

Фігура Освальда Шпенглера (1880–1936) є однією з ключових для розуміння метафізичної і ідейної суті німецького «Революційного консерватизму». У науковій і публіцистичній спадщині Шпенглера відбилися всі перипетії та етапи інтелектуальної еволюції німецького консерватизму першої третини ХХ ст. Шпенглер вловлював найменші коливання консервативної думки Німеччини і талановито їх інтерпретував. У його працях позначилися титанічні зрушення в ідеології німецького консерватизму на зламі епох німецької історії, яка пережила протягом короткого часу кайзерівський рейх, Веймарську республіку, Третій рейх.

Перехід Шпенглера після 1918 р. на позиції «революційного консерватизму», що в підсумку дозволило йому стати одним з його провідних ідеологів, не випадковий. Уже в першому томі «Сутінок Європи», написаному в роки Першої світової війни, він, з пози-

ції німецького консерватора, вибудовує грандіозну філософсько-історичну концепцію розвитку людства, в основі якої перебувала одна з центральних ідей німецької гуманітарної думки – ідея боротьби цивілізації і культури. Шпенглер, слідуючи традиції консервативної критики цивілізації, стверджував, що перехід до цивілізації в політичному аспекті є перехід від станового порядку до сучасного масового суспільства, парламентської і партійної демократії. Парламентська демократія стала формою розпаду станового порядку, прихильником якого був Шпенглер.

Освальд Шпенглер як ідеолог «консервативної революції» аналізує нове для Німеччини того часу ідейне спрямування, яке отримало в літературі назву «консервативної революції». Важливою відмінністю консервативних революціонерів від лібералів і комуністів було те, що їх ідеологія мала не інтернаціональний, а національний і навіть націоналістичний характер. Під свій націоналізм вони підводили глибокий філософський фундамент. Консервативні революціонери висували націоналістичні ідеї, оскільки в Німеччині після поразки в Першій світовій війні знову гостро постало питання про створення єдиної німецької держави.

Роль Шпенглера як одного з провідних представників консервативних революціонерів позначилася після виходу в світ його роботи «Пруссактво і соціалізм» (1920). Основною ідеєю цієї роботи стало протиставлення німецького та англійського варіантів імперіалізму. Ця ідея є наскрізною для всіх консервативних революціонерів, які бачили Першу світову війну насамперед як боротьбу Англії і Німеччини за світове панування.

Консервативні революціонери виступали за визнання Німеччини світовою державою. Проте цьому високому статусу не відповідали ті принизливі умови, які були сформульовані у Версальському світовому договорі. Ця точка зору знайшла широкий відгук у всіх шарах тодішнього німецького суспільства і породила цілий спектр політичних рухів, які виступали під націоналістичними гаслами.

Намагаючись поглянути на поняття капіталізму і соціалізму по-новому, Шпенглер стверджує, що ці два види сучасного імперіалізму сягають своїм корінням глибоко в саму ідею власності, яка лежить в основі будь-якої політики. Власність, володіння може виступати як видобуток або як влада. Історичні витоки капіталізму і соціалізму Шпенглер бачить, відповідно, у вікінгів і у лицарських орденів. Так званий «пруський стиль» походить від останніх і означає повагу до рангу, сприйняття життя як служби, прагнення до самовираження у своїй праці, підпорядкування особистої волі загальним обов'язкам. Цьому стилю протистоїть похідне від вікінгів, англійське прагнення до успіху, багатства, конкурентна боротьба за свої особисті інтереси, індивідуальна свобода й ініціатива. В силу цього англійцям ближче демократичні цінності, а німцям – цінності соціальної держави та підпорядкування інтересів особистості інтересам держави.

Шпенглер як консерватор виступав за збереження традицій, але його консерватизм був іншого роду, ніж традиційний німецький консерватизм кайзерівської епохи. Він прекрасно розумів, що старі традиції в його епоху були вже значною мірою втрачені, і зв'язок поколінь порушений. Традиції поступилися місцем індивідуалізму класів, шарів, індивідів. Як і консерватори XIX ст., Шпенглер розглядав суспільство як органічне ціле, проте істотною відмінністю його уявлень про суспільство від традиційного консерватизму є відсутність опори на релігію. Шпенглер, будучи послідовником Ніцше, проголосив, що «Бог помер». Таким чином він заперечував вплив церкви на процес формування державної політики. На його думку, держава ґрунтується на принципі «волі до влади» і не потребує жодних божественних санкцій.

Будучи переконаним прихильником ідеї несумісності німецької культури із західною цивілізацією, Шпенглер відкинув підсумки Листопадової революції в Німеччині. Устано-

ва буржуазно-демократичної Веймарської республіки здавалася йому зрадою історичних, культурних і національних традицій німецької державності. Перша світова війна завершилася національним крахом Німеччини, і в країні запанувала, як висловлювався Шпенглер у «Пруссактві і соціалізмі», «внутрішня Англія». Ситуація була обтяжена зовнішньополітичним диктатом держав-переможниць. Умови, які виникли, спонукали Шпенглера звернутися до політичної публіцистики.

Неоднозначна роль Шпенглера як ідеолога «консервативної революції», тісний взаємозв'язок і взаємозалежність його філософсько-історичних і політичних поглядів зумовили пильний інтерес дослідників до ідейної спадщини одного з найбільших німецьких інтелектуалів ХХ ст. Особливо це було актуально для гуманітарної думки ФРН, в якій в рамках концепції «подолання минулого» досліджувалися різні ідейно-політичні практики, пов'язані з подоланням націонал-соціалістичного минулого.

Таким чином, розглядаючи роль Шпенглера як ідеолога «консервативної революції», не можна не погодитися з висновком Бусше про те, що інтелектуальний внесок Шпенглера в надання німецькому консерватизму нової ідейно-ціннісної легітимізації важко переоцінити. Однак водночас не слід забувати про особливе становище Шпенглера в рядах молодих консерваторів, яке було пов'язане, очевидно, з тим, що він не поділяв політичного романтизму і ентузіазму більшості «революційних консерваторів» (і не тільки молодих консерваторів) щодо швидкого краху ненависної Веймарської республіки і настання довгоочікуваного Третього рейху. Шпенглер, виходячи зі своєї філософії історії, вважав за краще займати позицію героїчного песиміста і тверезого політичного аналітика.

«СУТІНКИ ЄВРОПИ»: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Іленьків Г. В.

*асистент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Сто років тому Освальд Шпенглер випустив перший том своєї праці «Сутінки Європи», що стала своєрідним маніфестом песимістичного погляду на розвиток Західної цивілізації. З позиції цивілізаційного підходу становище культури – основний чинник, що впливає на розвиток суспільства. Цивілізація ж, згідно з визначенням О. Шпенглера, – стадія розвитку культури, котра є свідченням її занепаду.

Критикований ним підхід до вивчення історії зациклений на західній цивілізації (умовно – Європі, хоча в це поняття О. Шпенглер включає Західну Європу та Америку, проте не враховує Балкани та сучасну східну Європу, що, втім, не дивно, враховуючи, в який період він жив та творив). Водночас запропонований в «Сутінках Європи» цивілізаційний підхід має безліч своїх недоліків. Хоча ми, безумовно, погоджуємося з твердженням, що різні культури, зокрема антична та європейська, кожна по-своєму, мали значний вплив на розвиток світової історії.

Шпенглерівський підхід характеризується своєрідним фаталізмом, що можна пояснити органіцистським способом розвитку будь-якої культури. Як і всі живі організми, культура приречена на повільне старіння та, врешті-решт, відмирання. Втім, говорячи про сучасність, ми швидше переконані в існуванні єдиної світової, глобальної культури, ніж

різних культур чи цивілізацій. Тобто, якщо ми виходимо зі шпенглерівського визначення західної цивілізації, то можна стверджувати, що культура не лише не занепала, але лягла в основу глобального суспільства.

Сьогодні глобалізація вже є беззаперечним фактом, як і те, що саме західні цінності стають основою глобального суспільства, що зараз перебуває на стадії формування. І однією з основ цього суспільства є поширення демократичних ідей. Так, Френсіс Фукуяма, на протипагу О. Шпенглеру, пише про кінець історії, маючи на увазі торжество світової демократії. Наразі важко стверджувати реальність чи швидке настання прогнозованого Ф. Фукуямою кінця історії, проте він здається нам вірогіднішим, ніж шпенглерівські «сутінки Європи».

Революції в Туреччині та Ірані в минулому столітті довели, що мусульманські держави можуть демократизуватися природним шляхом, хоч сам процес і є доволі складним та тривалим. Американське втручання в політику країн Близького Сходу свідчить про іншу сторону: насаджування західного способу життя, сформульоване в терміни «допомоги утвердження інститутів демократії у світі».

З іншого боку, неможливо говорити про занепад чогось неіснуючого. Незважаючи на певну історичну спільність (зумовлену, на нашу думку, насамперед близьким розташуванням і, як наслідок, постійними воєнними конфліктами), ми не вважаємо за доцільне говорити про Європу як щось культурно чи ціннісно ціле. Формування Європейського Союзу тільки підтверджує цю тезу. В основі об'єднання Європи лежать економічні причини, котрі так і не привели до повноцінного політичного союзу.

Ситуація з Brexit є показовою в цьому разі. Згадуючи про те, що в Британії немає вічних ворогів та вічних друзів, а тільки вічні національні інтереси, можна з високою долею ймовірності припускати, що ЄС опинився поза межами цих інтересів. Нерозривний культурний зв'язок, який робив би Європу єдиною цивілізацією, не дозволив би такий розрив. Тобто певна лінгвістична, культурна та релігійна єдність не дає нам права переконливо говорити про формування єдиної європейської культури.

Зрештою, сучасна політична ситуація в Європі – виклики, що стоять перед суспільством внаслідок політики мультикультуралізму, інтеграційні тенденції, загроза існування ЄС як наддержавної організації – призводять до того, що ми стаємо свідками занепаду Європи у вже зовсім іншому вимірі – занепаду віри в ідею Європи як цілісності. І, з одного боку, причини лежать у глобалізації, що вже не дозволяє розглядати одну частину світу інакше, ніж у нерозривному зв'язку з іншими, а з іншого – в політичних провалах об'єднаної Європи. Сполучені Штати колись з культурної пістрявості, базуючись на економічних та політичних причинах, перетворилися на наддержаву. Європа не пройшла цього шляху, оскільки відмінності, насамперед культурні, значно переважали над спільними рисами. Чи можна в такому разі справді говорити про якусь єдність: культурну чи цивілізаційну?

ГУМАНІТАРНА НЕОБХІДНІСТЬ КОНСТИТУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Бунь В. В.

*кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Конституюванню політології як окремої галузі політичних знань передували істотні зрушення в системі так званої антропологічної рефлексії. Предметом останньої традиційно були не лише проблеми світоглядно-психологічних станів людини, а й людської першооснови у світобудові загалом. Антропологічна методологія, або антропологічний підхід до суспільного буття, ґрунтується на пріоритетних цінностях людської індивідуальності, з урахуванням головних чинників – природних, соціальних чи космічних детермінацій.

Становленню політичної антропології як сфери сучасних наукових досліджень також передувала своєрідна «антропологізація» знань і культури загалом, що окреслила цивілізаційні межі країн і народів. Цей процес звернення до людини був спричинений низкою факторів. Соціокультурні підвалини цього процесу полягають насамперед у ліберально-індивідуалістичних традиціях, витоки котрих сягають первісного капіталізму, ранніх буржуазних революцій, протестантської етики. У центрі цих процесів, попри їхні зовні масові вияви, перебувала людська свобода – вища цінність і норма нового стилю життя. Йдеться про соціальну індивідуальність, що реалізує себе крізь призму свободи економічної, соціальної, духовної, зрештою, політичної. Це відкриття не було спонтанним і його не можна приписувати лише добі Відродження, хоча саме вона започаткувала процес «антропологічного повороту». Однак і античний ідеал естетичної гармонії духовного та тілесного, і римське приватне право, що захищало особисті інтереси людини, і середньовічна університетська освіта з її християнською схоластиком, що відточувала логічну вправність мислення, – все це складники грандіозного явища, котрим, врешті-решт, стало відкриття людської особистості як вищої цінності і виміру людського розвитку й історичного прогресу взагалі.

Появі політичної антропології передувало те, що антропологічні ідеї на світоглядному рівні вже тривалий період розвивалися у надрах філософських, теологічних, соціальних та культурних знань. Політична антропологія, стаючи своєрідною квінтесенцією інтелектуального поступу, лише загострила ці світоглядні уявлення та здебільшого елітарні концепції до рівня їхньої масової свідомості. Політична антропологія прагнула обґрунтувати закономірності становлення та функціонування влади у суспільстві завдяки політичній участі як особливої форми людського життя й діяльності, причому форми, що узгоджуються з характеристиками буття того чи іншого народу, його менталітетом, адже, крім політики, існують інші форми репрезентації влади у соціумі – мораль, право, традиції.

Філософською засадою переорієнтації політологічного дискурсу до антропологізації можна вважати зміну раціоналістичної парадигми, основою якої була гносеологічна ситуація в межах співвідношення «матерія-свідомість» на екзистенційну, ґрунтовану на співвідношенні «людина-світ». Необхідність такої переорієнтації свого часу обґрунтував Х. Ортега-і-Гасет: «Чистий розум повинен віддати свою владу життєвому розуму <...> Тема нашого часу і місія сьогоденних поколінь полягає в енергійних намаганнях упорядкувати світ з погляду життя людини» [1, с. 29].

Отже, гуманітарна необхідність конституювання політичної антропології в спеціальну галузь антропологічного знання впливає з принципу співіснування людини з навколишнім природним і соціальним середовищем. Вона забезпечує розуміння нероздільності розв'язання конкретних політологічних проблем від вивчення самого суб'єкта пізнання, умов його життя та діяльності. Це надзвичайно важливо насамперед у процесі створення спеціальних технологій організації політичного життя відповідних суб'єктів під час прийняття політичних рішень.

Список використаної літератури

1. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Сборник / Х. Ортега-и-Гассет; отв. Ред. М.А. Кисель. М.: Наука, 1991. 411 с.

ГЛИБОКА КРИЗА МОДЕРНУ: ОСВАЛЬД ШПЕНГЛЕР ТА ІДЕОЛОГІЯ НІМЕЦЬКОЇ «КОНСЕРВАТИВНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Сухарина А. А.

*аспірант кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

«Сутінки Європи» Освальда Шпенглера є продуктом свого часу. Книга, перший том якої був виданий у 1918 році, а другий у 1922 році, навряд чи могла бути написана в інший час чи в інших умовах. І, читаючи цю працю через століття, всю інформацію потрібно пропускати крізь сито сприйняття німецького інтелектуала початку 20 століття, яке очевидно було зовсім іншим ніж у будь-кого з нас.

Перша світова війна стала фактично кінцем ліберального образу поступального історичного прогресу, якому не має кінця. Якщо говорити літературними кальками, війна «похоронила модернізм в окопах». «В інтелектуальному полі особливо напружено кризу класичного модерну переживали країни, які через свою історичну специфіку були вимушені в прискореному темпі проходити крізь всі ступені модерну». [2, с. 52]

Європа, а особливо Німеччина, зіткнулась з серйозними проблемами ідентичності. Модерн, його проект та програма, все те, що дозволило Європі зробити науковий, технічний та культурний стрибок у розвитку, перестали сприйматись самоцінними, натомість підпавши під критику та інтелектуальний сумнів. Модерн в певний момент стає проблемою для самого себе та потребує переосмислення своїх базових постулат.

Для Німеччини початку ХХ століття процес модернізації був особливо складним. Кілька надзвичайно серйозних змінних впливали на уми людей, які не встигали адаптуватись до мінливого часу. Наростаюча науково-технічна революція, зміна культурних парадигм – все це втискувалось у непропорційно малі часові проміжки. Культурні парадигми – це початок космополітичної цивілізації. І, відповідно, такі прибічники змін, як Маркс чи Дарвін, і є тими представниками кінця культури [3, с. 192].

Це все і стало тим викликом, з яким зустрілась консервативна частина Німеччини. Консерваторів завжди було вдосталь, так само, як інтелектуалів серед них. Вони, по суті, мали лише два шляхи для протидії модернізації. Перший – ставити їй перепони,

розтягнувши на триваліший період. Але такий стан справ не міг серйозно змінити хід справ, а лише відстрочити неминуче. Мова йде про зміну термінів, а не результатів.

Інший шлях – перенаправити модерний рух в інше русло, у так звану «консервативну революцію». Німецька ідеологія «консервативної революції» представлена так званим пошуком особливого історичного розвитку Німеччини, німецьким консерватизмом, а саме націоналізмом, антилібералізмом, протиставленням духу німецького духу та німецької культури до цінностей західної цивілізації.

«Консервативна революція» була спробою створення так званого радикального німецького націоналізму і консерватизму. Її ідеологи вийшли за рамки станового консерватизму та наголошували на «істинних» цінностях німецької історії та суспільства, таких як культ вождя, авторитаризм, відповідальність громадянина перед державою і навпаки тощо.

Шпенглер – один з основних ідеологів консервативної революції. Він стверджував: «Коли закінчується культура та наступає цивілізація, до влади приходять буржуазія. Це спричиняє падіння авторитету держави, а на місце традиційних уявлень про державу приходять партикулярні (особисті) інтереси, влада матеріальних цінностей та грошей.

«Справжня історія починається зі створення двох протостанів: знаті та духовенства <...> Весь зміст історії зосереджується виключно в цих станах Селянин – позаісторичний» [4, с. 98]. Сама ідея демократії чи парламентаризму (тобто допущення цих «позаісторичних станів» до політики) глибоко неприємна Шпенглеру. На його думку, парламентаризм – це домінування партійних інтересів над загальнодержавними, корупція та маніпуляція громадською думкою. Демократія є нічим іншим, як ознакою та початком занепаду та загибелі культури. Демократична форма правління є проявом політичної деградації.

Після парламентаризму настає період «цезаризму». Він характеризується правлінням сильної харизматичної особистості, яка, проте, не має жодної культурно-історичної детермінації. «Цезаризм» – це такий спосіб правління, який є беззмістовним за своїм внутрішнім характером, незважаючи на всі правові та державні формулювання.

Яку ж альтернативу пропонує Шпенглер? Очевидно, він залишається ідейним прихильником німецької державної бюрократії. Однак чистота державної машини потребує звільнення не тільки від буржуазних капіталістів, але й від інших суб'єктів, які можуть впливати на політичні рішення, зокрема церкви. Відповідно, правильною є лише «чиста політика», тобто такий бюрократизм, який забезпечує самостійне функціонування держави. «Про державу не можна говорити як про сферу політичного управління і про специфічні практики з нею пов'язані, тому що держава – це, радше, умова їх можливості» [1, с. 57]. Шпенглер стверджує, що світова історія є насамперед історією держав, отже, це те єдине, що має історичну вагу.

«Консервативна революція» не залишилась простим теоретизуванням Шпенглера та групи німецьких інтелектуалів. Вона здійснилась у Німеччині внаслідок приходу до влади націонал-соціалістів. Але очевидно, що ця революція стала не зовсім тією, про яку мислив Шпенглер. В ній не було того елітизму, справжнього суспільно-політичного розмежування та багатьох інших аспектів. Так, консерватори були противниками Веймарської республіки, але водночас вони не були прихильниками Третього Рейху. Замість елітаризму і самостійного авторитаризму вони отримали загравання з натовпом та тоталітаризм. Такі речі і відлякували консерваторів.

Яким би не бути скептиком стосовно ідей Шпенглера, не можна відмовити йому у певному прогностичному таланті чи то пак удачі. Використовуючи його термінологію, можна стверджувати, що європейська культура, принаймні на прикладі Німеччини, дійсно занепадала та була заміщеною цивілізацією. Парламентаризм згодом вичерпав себе, а йому

на зміну прийшов «цезаризм» у формі нацистського режиму. І незважаючи на те, що гітлерівська Німеччина була певною мірою продуктом та творенням ідеологів «консервативної революції», це стало завершальною точкою, агонією німецької культури. Після війни Німеччина стала іншою. Нині ж вона значною мірою є тою, проти якої виступав Шпенглер: однією з найбільш цивілізованих держав Європи. Культура померла, наступила цивілізація.

Шпенглер досліджує історію як аналогію. Звісно, потрібно мати велику сміливість, щоб заявити про аналогічність ситуації Німеччини після Першої світової війни і сучасної України. Та й загалом, така аналогія майже напевне буде недоречною. Однак, можна зазначити лише одну річ: коли прогрес рухається швидше, ніж люди готова його прийняти, це не може не викликати спротиву.

Список використаної літератури

1. Подорога Б.В. Идеологические корни философии истории Освальда Шпенглера. Вестник РГГУ. 2014. № 10 (132). С. 57–66.
2. Терехов О.Э. Освальд Шпенглер: «консервативный революционер» в эпоху кризиса классического модерна. Журнал региональной истории. Т.1; № 2 2017. С. 51–64.
3. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность. Москва: Мысль, 1998. 663 с.
4. Шпенглер О. Закат Европы: очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы. Москва: Мысль, 1998. 606 с.

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ О. ШПЕНГЛЕРА У ДОСЛІДЖЕННІ СПІЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ СУЧАСНОСТІ

Угрин Л. Я.

*кандидат політичних наук, доцент кафедри теорії та історії політичної науки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

Формування спільної політичної ідентичності сучасних суспільств, її вагомий вплив на процеси суспільно-політичних трансформацій в умовах кризи національної держави, посилення космополітичних орієнтацій зумовлює інтерес вчених до пояснювальних моделей кризового функціонування культурних і ціннісних систем як основи будь-якої ідентифікаційної моделі, обґрунтованих у минулому. Їхня верифікація часом дає змогу глибше усвідомлювати та аналізувати сучасні проблеми та шляхи їх вирішення. В цьому контексті цікавою є книга німецького філософа та історика Освальда Шпенглера «Сутінки Європи» (в німецькому оригіналі – «Der Untergang des Abendlandes»), назва якої може бути також перекладена як «Присмерк Заходу». Перший том книги побачив світ 100 років тому, зробивши маловідомого викладача знаменитим інтелектуалом та пророком. Найвідомішими та найдискутованішими були й залишаються тези про занепад Європи (Заходу) через «внутрішню вичерпаність», «внутрішню смерть», яка наступить для європейців, за прогнозами вченого, «після 2020 року» [1, с. 538].

Ознаки та процеси сучасного культурного та політичного життя Європи, Європейського Союзу – мультикультурність та небажання представників нехристиянських культур інтегруватися у європейську культуру і послуговуватися європейськими цінностями, кри-

за ідеї єдиної Європи та наростання дезінтеграційних процесів, сепаратизм, терористичні акти, бездуховність, економічний утилітаризм, культ споживацтва, а також зміцнення інших світових центрів впливу – дають багато підстав для вдумливого сприйняття шпенглерових пророцтв щодо занепаду Європи, кризи європейських ідентичностей. Для розуміння значущості пояснювального потенціалу праць О. Шпенглера відзначимо основні принципи його теорії культури. По-перше, це відмова від лінійного і прогресистського розвитку світової історії, європоцентризму, характерних для проекту Просвітництва. На думку О. Шпенглера, історія культури може бути представлена лише як сукупність локальних культур, що виникають послідовно. «Замість безрадійної картини лінійної всесвітньої історії» він пропонує «справжній спектакль безлічі потужних культур, з первозданною силою розквітаючих з лона материнського ландшафту, до якого кожна з них прив'язана всім своїм існуванням, і карбує кожна на своєму матеріалі – людстві – власну форму, і кожна має власну ідею, власні пристрасті, власне життя, волю, відчуття, власну смерть» [1, с. 151]. Відтак, кожна культура неминуче проходить стадії (цикли) народження, розвитку, розквіту та занепаду (смерті). «Культура вмирає, коли її душа здійснила всю суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав, наук» [1, с. 151], однак вмираючи, вона стає цивілізацією.

По-друге, відзначимо розрізнення О. Шпенглером понять «культура» та «цивілізація». Цивілізація, за Шпенглером, це підсумок розвитку культури, стадія її виродження, старість і навіть смерть, що настає після розквіту. «Культура і цивілізація – це живе тіло душевності та її мумія», – так метафорично порівнює їх вчений [1, с. 538]. О. Шпенглер характеризує культуру органічною системою духовно-соціальних орієнтирів, що мають здебільшого ціннісну основу, тоді як цивілізація є механістичною. Існуючи як локальна, кожна культура є унікальною та неповторною, вона має свою національну основу. Своєрідність культури, а отже, народу і нації як її носія, визначається її «душею». Культура стає символічним вираженням душі, а душа – її генетичним кодом. Цивілізація ж супроводжується «окостенінням» органічного життя культури, процесами «омасовлення» і зовнішньої експансії, домінуванням великих міст, жителі яких стають кочівниками і безбожниками, для яких головне «гроші і влада, а не героїчні міфи і патріотизм».

Отже, попри дискусійність розрізнення культури і цивілізації у теорії Шпенглера, важливо акцентувати, що це ціннісне розрізнення. Осмислення культури, як індивідуальності вищого ступеня, дає змогу знайти екзистенційну основу ідентифікації індивідів зі спільнотами та націями в умовах глобалізації, яких, за Шпенглером, має об'єднувати «спільне світовідчуття» і сформована на його основі «спільна форма світу» [1, с. 336]. Усвідомлення унікальності «душі» культури дозволить не «загубитися» у глобалізованому світі, схильному до уніфікації, та сконструювати спільну ідентичність, відповідну викликам сучасності. Адже кожний історичний період формує лише йому властиві моделі ідентифікації та способи їх теоретичного обґрунтування.

Список використаної літератури

1. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность; пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна. М.: Мысль, 1998. 663 с.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ В СИСТЕМІ КАТЕГОРІЙ О. ШПЕНГЛЕРА

Орлов С. Ф.

*кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, політології та юридичної логіки
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Деякі дослідники творчості О. Шпенглера визначають його як такого філософа, якого ще більшою мірою, ніж Ф. Ніцше, можна назвати філософом культури – «культур-філософом». Окрім того, О. Шпенглер водночас є також істориком культури, оскільки для нього «будь-яке справжнє історичне дослідження є справжньою філософією». Історичний феномен, зокрема той чи інший культурно-історичний тип, є улюбленим предметом його думки, його філософування. Для з'ясування питання про природу історичної реальності, яку він розуміє як історію культури, О. Шпенглер, як і інші представники філософії життя, переходить від суто методологічної проблематики до конкретних історико-культурних досліджень, які спираються на «систему категорій», яку він розробив.

У цій «системі категорій» шпенглерівської філософії, на відміну від попередньої традиційної філософії, де зазвичай протиставляли «душу» та «світ» як суб'єкт та об'єкт, вони тлумачаться спільно як абстрактне вираження факту «життя», тобто факту становлення, постійної зміни. «Душа», на думку О. Шпенглера, – це те, що підлягає здійсненню, «світ» – здійснене, а «життя» – це саме здійснення.

«Система категорій» О. Шпенглера прислужує йому для побудови філософії історії, що й було метою всього його філософування. Саме відштовхуючись від неї, він претендує на те, щоб замінити звичну для європейця схему світової історії (Стародавній світ, середньовіччя, Новий час) іншою схемою історичного процесу, яка заперечує існування світової культури (а отже, і світової історії) як єдиного закономірного й поступально-еволюційного процесу.

У «Сутінках Європи» замість цієї традиційної концепції О. Шпенглер викладає свій погляд на світову культуру як сукупність окремих (індивідуальних) унікальних і неповторних, а також відокремлених одна від одної, ізольованих і замкнених у собі культур, кожна з яких наділена власною «душею». О. Шпенглер розглядає як окремі мінливі вияви також вираження єдиного життя, що перебуває в центрі всього. Тому й вивчає він не світовий культурно-історичний процес як єдине ціле (оскільки, на його думку, такого не існує), а лише конкретні культурно-історичні типи, тобто конкретні вияви «єдиного життя» (історичної реальності). Це був кардинальний поворот від питань методології історичного знання до дослідження структури самої історичної реальності, щоб відповісти на запитання про те, чим є історичне буття, або історичність.